

OPERA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE
LIBRECENSIS

SERIES BOHEMISTICA

OPERA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE LIBERECENSIS
SERIES BOHEMISTICA

VOL. III, MMV

EUROLINGUA 2004

Liberec, 2005

Editor: Prof. PhDr. Oldřich Uličný, DrSc.

Redakce: Mgr. Renáta Pančevová, Mgr. Kateřina Váňová, Mgr. Roman Schmidt

Copyright © Technická univerzita v Liberci, 2005

Typography © KČL, 2005

Všechna práva vyhrazena.

ISBN 80-7083-958-9

Obsah

<i>Slovo na úvod</i>	7
<i>LEOŠ ŠATAVA: Regionální jazyky v současné Evropě</i>	9
<i>OLDŘICH ULIČNÝ: Budou se Evropané učit česky?</i>	18
<i>JIŘÍ ZEMAN: Generační aspekty komunikace</i>	23
<i>PETR POTŮČEK: Euročeština – mýty a skutečnost</i>	34
<i>HANA JÍLKOVÁ: Eurosloženiny v češtině – srovnání se současnou němčinou</i>	40
<i>LJUBA MROVĚCOVÁ: Nominace některých nových výrobků z oblasti elektrotechniky v ruské a české reklamě</i>	48
<i>PATRIK MITTER: Vymezení některých prefixoidů a radixoidů v české lingvistické literatuře</i>	57
<i>MICHAELA ČERNÁ: K tvoření slov v počítačovém slangu</i>	63
<i>PAVEL ŠTĚPÁN: Slovtvorná homonymie v propriální a apelativní sféře českého jazyka</i>	68
<i>VÁCLAV LÁBUS: Dvojazyčná oronyma Jizerských hor</i>	77
<i>MARIE ERNESTOVÁ: Některé nejnovější výrazy v anglické slovní zásobě (dosud nezaznamenané slovníky)</i>	84
<i>ANNA NEDOLUŽKO: Takový? Ten? Takový ten. Konkurence a význam</i>	92
<i>MILAN HRDLIČKA: Translace v současném globalizujícím se světě</i>	106
<i>ZDENĚK OPAVA: Jazykový purismus v překladech právních předpisů EU</i>	117
<i>MARTIN ČMEJREK – JARMILA PANEVOVÁ: Strojový překlad po padesáti letech (od zrodu)</i>	124
<i>ZUZANA BOHUŠOVÁ – JANA LAUKOVÁ – EVA SCHWARZOVÁ: Metodológia výučby simultánneho a konzekutívneho tlmočenia na príklade jazykového páru slovenčina-nemčina</i>	134
<i>RENATA KLČOVÁ: Právní překlad na akademické půdě</i>	142
<i>JANA HEJTMÁNKOVÁ: Analýza překladu z angličtiny do češtiny z hlediska slovesného vidu</i>	147

<i>JANA VLČKOVÁ-MEJVALDOVÁ – JIŘÍ JANUŠKA:</i> <i>Srovnání expresivní prozodie v češtině, francouzštině</i> <i>a srbštině a její srozumitelnost pro nerodilé mluvčí</i>	165
<i>MARIE DOHALSKÁ – JIŘÍ JANUŠKA – JAN VOTRUBEC:</i> <i>Stylová příznakovost nestandardních intonačních zakončení.....</i>	171
<i>JIŘÍ CHOCHOLOUŠEK: Ke kategorii konkrétní iracionality</i> <i>v českém poválečném surrealismu (do šedesátých let).....</i>	186
<i>TOMÁŠ MATĚJEC: Balbínův výklad o epigramu</i> <i>(Verisimilia kap. 5, část 2., § 6).....</i>	205
<i>EVA ŠTĚDROŇOVÁ: Ke kategorii moderního v českém umění</i> <i>konce 19. a počátku 20. století</i>	218

Slovo na úvod

Ve dnech 22.-25. 9. 2004 uspořádala Katedra českého jazyka a literatury Fakulty pedagogické Technické univerzity v Liberci ve spolupráci s Jednotou tlumočnicků a překladatelů v Praze, Ústavem pro jazyk český Akademie věd České republiky a Ústavem pro český jazyk a teorii komunikace Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze první mezinárodní konferenci věnovanou komunikaci ve sjednocující se Evropě, zvláště pak otázkám lexikologickým a překladatelsko-tlumočnickým. Konferenci zařídil rektor Technické univerzity v Liberci a zúčastnili se jí lingvisté a překladatelé z řady pracovišť v ČR, kolegyně a kolegové ze Slovenska, Švýcarska, USA a Ruska, jakož i představitelé českého překladatelského pracoviště EU se sídlem v Lucembursku.

V konferenčních příspěvcích teoretického řádu byla zdůrazněna funkce a význam češtiny z hlediska etnického, lingvoekologického, právního a správního i z hlediska mezilidských vztahů. Byla zdůrazněna nesamozřejmost existence jazyků a význam zájmu o vlastní jazyk a vůle k jeho zachování a udržování. Znalost dalších evropských jazyků, zvl. jazyka sousedů, se v běžném styku může omezovat na kontaktnou, zdvořilostní funkci, která podporuje myšlenku vzájemnosti a občanské soundělosti. Význam angličtiny jako univerzálního dorozumivacího jazyka je nesporný, i ona však má svůj vývoj, specifický v mezinárodním prostředí.

V oblasti teorie překladu byl položen důraz na význam překladu v globalizujícím se světě, podán přehled vývoje strojového překladu u nás v posledních 50 letech a bylo poukázáno na nepřijatelný překladový purismus dokumentů EU v českém znění.

Významným pragmatickým aspektem konference byla přítomnost zástupců překladatelských oddělení EU a jejich výzva k pomoci při posuzování nové české terminologie vznikající v souvislosti se vstupem ČR do EU.

Kazuistika byla věnována oblastem bilingvismu, slovtvorbě sloves i substantiv obecně, slovtvorbě i překladovosti v toponymii apod., dále pragmatickým aspektům výpovědní intonace, sémanticko-pragmatickým aspektům zájmen a vidu a konečně nominaci nových výrobků v různých evropských jazycích.

V oblasti překladové šlo o vývoj evropských jazyků, zvl. angličtiny, němčiny a ruštiny, o překlad odborných administrativních a právních textů a o překladatelskou a tlumočnickou praxi.

Přidružená literárněvědná sekce věnovala pozornost komunikaci v evropské literárněvědné tradici, dále pojetí holocaustu v různých evropských literaturách, vztahům německy a česky píšících autorů v libereckém regionu a literárním uměleckým směrům u nás i v Evropě.

Konference se zúčastnilo na čtyřicet odborníků a zaznělo 29 referátů. Konference byla podle účastníků užitečná svou informativností i praktickými důsledky ve smyslu sledování vývoje překládání a tlumočení v EU, zvl. v oblasti české odborné a administrativní terminologie a frazeologie.

Oldřich Uličný

Regionální jazyky v současné Evropě

LEOŠ ŠATAVA

Společenské trendy přelomu 20. a 21. století jsou v mnohém ambivalentní. Vedle posunu ke globalizovanému, unifikovanému, stále více provázanému celosvětovému systému působí (plánovitě i živelně) také decentralizační koncepce, usilující o ožívování funkce regionu a obce a s tím související snahy o uchování kulturních „nik“.

Ambivalentní je i situace etnických a jazykových minorit. V postmoderním akademickém náhledu společenských věd se na konci 20. století prosadil spíše kritický trend, pohlížející na etnicitu jako na atavistický přežitek a potenciální zdroj xenofobních konfliktů, ve „smířlivějším“ případě (oproti dřívější perspektivě) pouze jako na jednu z možných podob kolektivní identity vedle jiných, „neetnických“ konstruovaných společenských vzorců či „situačních identit“. Na druhé straně však nabyl fenomén etnicity v nedávné době nečekaně na významu nejen v „praktické rovině“ – v souvislosti se zvýšenou pozorností věnovanou celkovým právům a ochraně (nejen etnicko-jazykových) menšin, pronikl vysoko i na hodnotovém žebříčku demokratických západních společenských systémů.

Zatímco ještě v nedávné době byl v rámci problematiky etnicko-jazykových skupin kladen důraz na první složku této složeniny, tedy prvek „etnicity“, v posledním období se pozornost výrazně přesunula také na druhou, tedy *jazykovou* složku zmíněného fenoménu.

Tato skutečnost se pojí s řadou důvodů:

1/ Terminologické problémy spjaté s definováním a chápáním pojmů „*nation*“, „*nationality*“, „*ethnic minority*“, „*ethnic group*“, „*ethnos*“, „*ethnie*“ apod. je mnohdy možno obejít orientací na jazykové hledisko.

2/ Orientace na jazyk jako hlavní určující znak určité pospolitosti umožňuje vyhnout se i některým sporným otázkám – kupř. o smyslu etnicity vůbec. Jde však nejen o abstraktní úvahy, při nichž je zdůrazňována „konstruovanost“ tohoto fenoménu (Andersonovy „*imagined communities*“...; ANDERSON 1983). Od roku také 1990 zesílil počet konfliktů vedených pod etnickou vlajkou a postmo-

derní odpůrci etnicity tohoto argumentu často využívají. Při preferování jazykového hlediska je tak možno se uvedeným problémům (alespoň částečně) vyhnout; celková problematika se posouvá z mnohdy horké půdy „nacionalismu“ na přijatelnější, méně zpolitizovanou, spíše kulturní rovinu. Vazba etnicity (s jejími latentními politickými aspiracemi) a jazykových aktivit tak bývá v řadě případů záměrně obcházena a nereflktována.

3/ Řadu populací, jejichž uživatelé hovoří tzv. „*lesser used languages*“ či „*regional languages*“, je sice jednoznačně možno popsat a vydělit z jazykového hlediska, hovořit o nich však jako o „*nation*“ či „*ethnic group*“ je však mnohdy sporné či přímo nemožné (kupř. uživatelé okcitánských dialektů ve Francii či osoby hovořící dolnoněmecky, Friulové v Itálii, Kašubové v Polsku apod.). Zatímco etnické vymezení je mnohdy problematické a s šířícím se trendem dvojí či multiplikovaných identit bude výhledově pravděpodobně ještě komplikovanější, je jazyková rovina (přes existenci fenoménů bilingvismu, multilingvismu, diglosie či schizoglosie) mnohem jednoznačnější a uchopitelnější.

V souvislosti se zmíněným vývojem na poli lidských – a v jejich rámci i menšinových – práv tak v minulých dvou až třech desetiletích došlo (alespoň v demokratických zónách světa) i k výraznému vývoji náhledu na fenomén (menšinových) jazyků. Ty jsou stále výrazněji chápány a pojímány nikoli jako rušivý element a problém, ale spíše jako právo, zdroj, či dokonce „kulturní bohatství lidstva“. Různorodost a pestrost etnik, jazyků a kultur je stále výrazněji chápána a pojímána coby kulturní dědictví lidstva; s určitou hyperbolou jako součást „ekologie“ či „biodiverzity“ (snaha o jejich zachování je často uváděna v paralele s ekologickými snahami o ochranu a záchranu co největšího počtu živočišných a rostlinných druhů planety Země). Je zdůrazňováno, že bohatství světa nespočívá v tendenci k uniformitě, ale v respektování alternativ a v paralelní existenci různých forem lidské kultury.

Změněný náhled na etnicko-jazykové menšiny a potřeba jejich ochrany našly svůj výraz v řadě mezinárodních, mezitím většinou evropských zemí ratifikovaných smluv a konvencí. Mezi nejvýznamnější patří „*Rámcová úmluva o ochraně národnostních menšin*“ z roku 1994 či „*Evropská charta regionálních či menšinových jazyků*“ z roku 1992. V rámci snah o ochranu malých a handicapovaných jazyků vznikla i řada institucí – kupř. *European Bureau for Lesser Used Languages (EBLUL)*.

Změna nastalá v oficiálním společenském postoji (který samozřejmě není vždy totožný s každodenní praxí naplňování těchto ideálů) je důležitá i proto, že druhá polovina 20. století se stala obdobím, kdy u nebývale velkého počtu jazyků na všech kontinentech došlo k tzv. „jazykovému posunu“ (*language shift*) /1/, tj. přerušeni mezigenerační „štafety“, pokud jde o předávání jazyka nejmladším

generacím. Tato skutečnost našla postupně svůj odraz nejen v odborných publikacích – vzhledem k úzkému propojení jazykového a etnického fenoménu se projevila také v souvislosti s obecně se zvyšujícím zájmem o národnostní a menšinovou problematiku a s různorodými aktivitami na tomto poli.

Avšak přes zjevnost a stále sílící naléhavost ohrožení a zániku velké většiny jazyků světa se však zásadnější, cílené práce či sborníky na dané téma objevují spíše až na počátku 90. let (ROBINS – UHLENBECK 1991); zejména studie amerického lingvisty M. Krausse v časopisu *Language* (KRAUSS 1992) nastartovala období zvýšeného uvědomování si reality. (Socio)lingvisté a následně i představitelé dalších společenských věd tak dnes rychlému ochuzování škály jazyků světa věnují výraznou pozornost; mnohdy v dané souvislosti i bijí na poplach.

Přesný počet jazyků na Zemi není vzhledem k vágnosti a flexibilitě definice „jazyka“ možno stanovit. V této souvislosti se s nadsázkou případně „definuje“, že jazyk „... je takový dialekt, který má armádu a válečné loďstvo.“ (ISAACS 1975: 103) Přesto lze přibližně uvést, že z ca 5-6 000 v současnosti dosud existujících jazyků se více než desetina nachází v poslední fázi své existence a dalších ca 80 % je bezprostředně ohroženo zánikem. Očekává se, že v roce 2050 zbyde na Zemi pouze okolo 1 000 živých jazyků (srov. KRAUSS 1998: 103–106).

Na „globalizovanou světovou civilizaci“ však můžeme nahlížet i jako na tenkou slupku, pod kterou jsou skryty staré tradice a kulturní modely. Když Carl G. Jung definuje rozdíl mezi civilizací a kulturou, praví, že civilizace je vždy plodem rozumu, intelektu, zatímco kulturu tvoří duch, který není nikdy omezen vědomím jako intelekt, ale je obsažen a utvářen i v nevědomí.

Trendy jazykové asimilace tak vyvolaly na řadě míst světa také protiproud. V uplynulých 2-3 dekadách se na řadě míst podařilo uskutečnit tzv. „**etnicko-jazykovou revitalizaci**“ – tj. oživení/obrození asimilujících se, ještě nedávno zdánlivě k zániku předurčených etnik, jejich kultur a jazyků (FISHMAN 1991, 2001; HINTON – HALE 2001; HINTON – VERA – STEELE 2002).

Otázka tak dnes již nezní, zda je zastavení asimilace a jazykového posunu vůbec možné, ale spíše, zda je v konkrétní situaci určité populace žádoucí a uskutečnitelné. Pokud ano, co je třeba dělat?

O tom, zda budou snažení o etnicko-jazykové přetrvání úspěšná či ne, rozhodnou především zájem a vůle těch, jichž se to týká. Zákonodárná a další ustanovení (jinak také velmi důležitá) nemohou být úspěšná tam, kde chybí vůle a vitalita. Proto jsou v rámci snah na tomto poli mimořádně důležitými faktory také celkový zájem, entuziasmus a vzbuzování optimismu.

Úspěšná etnicko-jazyková revitalizace se v posledních desetiletích uskutečnila u řady evropských etnik (Baskové a Katalánci ve Španělsku, Velšané a Gaelové ve Velké Británii, Sámové v Norsku a v dalších skandinávských zemích...). V dalších světadílech můžeme zmínit revitalizační úspěchy u některých indiánských jazyků či v souvislosti s maorštinou na Novém Zélandu, s jazyky australských domorodců, místní variantou polynézštiny na Havaji, ainštinou v Japonsku či snahami některých etnik v Rusku (Jakuti, Kalmyci, Gagauzové...). V dané souvislosti jsou paradoxně využívány i možnosti související s globalizací – Laponci (Sámové) a Maoři společně konzultují problematiku imerzních školek, španělští Baskové vysílají přes satelit pro baskicky hovořící v Jižní Americe...

Celkový počet jazyků však přes zmíněné úspěchy revitalizace nadále rychlým tempem klesá. Pod vlivem této skutečnosti se ale mnohdy zapomíná na fakt, že v současnosti také nové jazyky vznikají. Jedná se zejména o procesy pidginizace a kreolizace, známé kupř. z Tichomoří či karibské oblasti, avšak probíhající na celém světě.

Vedle toho se však v posledních dekadách stále více prosazuje i fenomén „**regionálních jazyků**“, stojících donedávna spíše v pozici nářečí či na pomezí dialektu a samostatného jazyka. Zmíněné trendy současnosti, tj. pozitivní celospolečenský náhled na menšinové, regionální a alternativní fenomény, se pak v řadě případů projevil jejich (mnohdy i oficiálně uznaným) „povyšením“ do kategorie „jazyka“, aniž by bylo třeba (v intenci zmíněných Isaacsových slov) usilovat o vytvoření „armády a válečného loďstva“.

Stejně jako je prakticky nemožné nalézt hranici mezi dialektem a jazykem, lze při současném stavu terminologické vágnosti a rozrůzněnosti jen obtížně jednoznačně vymezit pozici „regional languages“ v souvislosti s „minority languages“ či „lesser used languages“. Ostatně i Council of Europe používá v dané souvislosti pojmu „*regional or minority languages*“. V odborných textech pak k pokusům o rozlišení dochází.

Jako „minority languages“ bývají většinou označovány: a/ jazyky, jež jsou oficiálním jazykem určitého státního celku a jimiž se hovoří i v další zemi (kupř. maďarština v Rumunsku); b/ jazyky etnik, nedisponujících vlastním národním státem (kupř. Velšané, Bretonci, Lužičtí Srbové...). I v daných souvislostech však některé texty používají rovněž označení „regionální“.

Většinou však bývají jako „regionální“ označovány výrazné lokální subvarianty/subdialekty některého již dříve stabilizovaného, nejčastěji státního jazyka, usilující v současnosti o oficiální uznání a možnosti svébytného rozvoje (asturština, tornedalská finština/meänkieli...). Důležité jsou samozřejmě i další činitele: početnost a celkové sebevymezení dané populace a tradice/domény užití dané

řeči. Za významný prvek při definování „*regional language*“ by zřejmě bylo možno jmenovat také určité oslabení trendu k vytvoření separované etnické popolitosti ve smyslu „*nation building*“ a převážné setrvávání v kulturně-jazykové rovině a podvojně lokální/celospolečenské identitě. Pokud bychom toto pojetí akceptovali jako platné, mohla by tak kupř. baskičtina ve Francii být klasifikována jako „*minority language*“ či „*lesser used language*“, zatímco normandština či auvergnština jako „*regional languages*“.

I to je však jen velmi hrubé, nedostačující měřítko, které navíc nebere ohled na řadu specifických případů. Je katalánština (i bez ohledu na to, že její uživatelé nedisponují národním státem) „*minority*“ či „*lesser used*“ language a valencijská „*regional language*“? Je rusínština, uznaná v bývalé Jugoslávii po roce 1945 v oblasti Vojvodiny, již plnohodnotným jazykem? – Na Slovensku, kde dosáhla uznání teprve v roce 1995, pouze „*regional language*“? Je jižní laponština (sámština) dialektem laponštiny, „*regional language*“, či samostatným miniaturním jazykem? Na takovéto otázky neexistuje jednoznačná odpověď. I když je v dané souvislosti možno využít některých studií, jako kupř. známých tezí H. Klosse o „*Abstandsprachen*“ a „*Ausbausprachen*“ (KLOSS 1967); zbývá na daném poli zbývá vykonat ještě mnoho práce, směřující k jasnějšímu terminologickému vymezení.

Na terénu evropského kontinentu jsme tak v současnosti svědky existence a vzniku desítek jazyků, jež by bylo možno zařadit do kategorie „regionálních“. Mezi nimi je samozřejmě možno objevit značné rozdíly, ať již se jedná o velikost teritoria, počet uživatelů, status, převahu „buditelských“ aktivit shora či zdola, délku samostatné tradice, existenci kodifikovaného jazyka či mediální produkci aj. Nalezneme zde však i společný jmenovatel, kterým je především snaha podstatné části uživatelů jazyka vymezit se jako osobitá kulturní kolektivita a vůle přenášet tuto skutečnost do dalších generací. Mnohdy jde i o vědomou snahu čelit teoriím „jazykového darwinismu“, hovořícím o „přirozeném výběru“ a přežití „nejschopnějších“ i na jazykovém poli.

Jmenujme namátkou – jako ilustraci, nikoli vyčerpávající výčet – některé z „regionálních jazyků“ (některé z nich by bylo možno chápat i jako subvariety „*minority languages*“).

V rámci *slovanských jazyků* jsou to kupř. burgenlandská chorvatština, kašubština, několik lokálních variant rusínštiny, prekmurština a rezijánština jako lokální formy slovinštiny, banátská bulharština a další (DULIČENKO 1981, 1994, 1995). Zatímco některé z těchto jazyků mají již dlouhou tradici, další (jako kupř. jazyk běloruského Polesí či litevská polština) jsou v současnosti teprve ve stadiu zrodu a jiné (jako „laština“ v bývalém Československu) se neprosadily.

Stejně tak v rámci **germánských jazyků** existuje lucemburština (jež se od roku 1982 ocitla v pozici třetího úředního jazyka země), walsersština, cimberština, mòcheno, gotlandština, prakticky samostatné dialekty severní frištiny (jako ferling či halunder) a další (KLOSS 1978).

V rámci **románských jazyků** se vydělují různé okciténské dialekty (kupř, provensálština, gaskoňština, auvergnština...), normandština, aragonština a asturština (bable) ve Španělsku, resp. mirandese v Portugalsku, valencijsština jako odnož katalánštiny, piemontština a sardština v Itálii, řada subvariant švýcarské rétorománštiny.

Pokud jde o **ugrofinské jazyky**, je možno jmenovat kupř. tornedalskou finštinu (meänkieli), kvenštinu v Laponsku, či obrozující se etnolekt võro-seto v Estonsku.

Obdobně bychom mohli vyčlenit rozličné varianty bretonštiny v rámci **keltské jazykové rodiny** či subvariety **baskičtiny**.

Konečně v rámci **baltských jazyků** se jedná kupř. o latgalštinu ve východním Lotyšsku či o žemaitštinu na západě Litvy.

V uvedeném kontextu je však třeba znovu zdůraznit, že existence „kulturního kapitálu“ ve formě svébytného jazyka, která je v evropských podmínkách pokládána za jednu z hlavních znaků etnicity (v dané souvislosti se hovoří i o „filologickém nacionalismu“ či „etnicky definovaném jazyce“), ještě nutně nemusí znamenat existenci dané populace jako jednoznačně vyhraněného, svébytného národního celku (etnika).

Gaelsky hovořící obyvatelé Skotska se cítí být Skoty stejně jako anglofonní složka této země; uživatelé aromunštiny v Řecku se z drtivé části považují za Řeky; velká část Severních Frísů se neztotožňuje s jejich jazykově-etnickým vydělováním z celku široce pojímaného německého kulturního okruhu...

Současné celosvětové trendy nepochybně směřují k míšení kultur, „kulturnímu pluralismu“. Ten bývá většinou pokládán za obohacující a těžší z něj také argumentace na obranu menšinových kultur a jazyků. V souvislosti s mizením či větší prostupností donedávna dosud ostrých hranic (BARTH 1969) se však u mnoha společenství i jednotlivců stává stále běžnější rovina dvojí, či dokonce multiplikované identity (někdy víceméně vyvážené, jindy v podobě „užší“ a „širší“ identity). Kupř. v Lužici dnes není většinou možno stanovit ostrou hranici mezi „lužickosrbským“ a „německým“; často se setkáme s nízkou mírou etnického vědomí Lužických Srbů, jež se drojí a láme do podvojně, lužickosrbsko-německé identity. Menšinový jazyk se tak mnohdy posouvá do role jakéhosi kulturního, či dokonce jen „hobby“ znaku, který v sobě nese jen slabý potenciál etnického

sebevymezení ve smyslu „my“ versus „oni“. To platí dvojnásob v rámci subvariet menšinových jazyků: případy rozličných forem severní frištiny (fering, sörling, halunder aj.) či jednotlivých variant laponštiny (sámštiny) jsou příkladem situace, kdy důraz na jazykově-kulturní svéráz vysoce převyšuje jiné faktory.

Ještě složitější je situace u regionálních jazyků – aktivisté a participující na jejich rozvoji mnohdy (vědomě) zůstávají na rovině kulturně-regionálních snah a nepretendují na vznik plně samostatné etnicity uživatelů daného jazyka (s eventuálními politickými aspiracemi).

V některých případech však dochází k formování a etablování regionálního jazyka především či výrazně z politické potřeby (viz posun lucemburštiny či monegaštiny /*monégasque*/ do role státních symbolů). Takovýto jazyk může samozřejmě za příhodných podmínek v relativně krátké době dorůst do postavení plnohodnotného jazyka – konečně ještě ve 20. letech 20. století se v bývalém Československu vedly diskuse o tom, zda má smysl rozvíjet slovenskou vědeckou terminologii... Někdy může hrát svou roli i náhoda: kupř. albánština s literární tradicí založenou na severní, gegické variantě, se po nástupu E. Hodži (Hoxhy) k moci přiklonila k toskické regionální formě albánského jihu, odkud tento komunistický vůdce pocházel.

U řady, zejména periferních a ekonomicky slabších (Korsika, zóny okcitánských dialektů...), někdy však i u ekonomicky naopak nadprůměrně rozvinutých regionů (Piemont...) je možno se v souvislosti s proklamováním jazykových snah domnívat, že místní jazykový kód není primárním činitelem, ale spíše doplňkem politicko-ekonomických aktivit a ambic dotyčného regionu. I v takovýchto případech však mnohdy dochází k pozitivnímu dopadu na zachování a rozvoj daného jazyka, který dále posiluje svou roli regionálního symbolu a atributu.

Velká část evropských regionálních jazyků tak dnes nemá výrazné národovné či politické (ve smyslu snah o vlastní státnost) aspirace – etnické vymezení je výrazně nahrazováno akcentem na kulturní fenomény a na „*diversity management*“. To ovšem neznamená, že etablování se nových jazyků nemůže mít vliv na etnicitu jejich uživatelů. Zejména ve východní Evropě, kde je oproti západoevropskému (spíše státně-občanskému) pojetí etnicity stále výrazně počiťováno „osudové“ herderovské sepětí jazyka a kultury s národní příslušností, se samozřejmě může stát i východiskem „nation-building“ snah. Ty mohou být samozřejmě plně legitimní: obavy z militantních aktivit a násilných excesů však jsou po zkušenostech minulých 15 let pochopitelné.

Odvrátit tyto obavy tam, kde nejsou na místě, a přispět k hlubšímu pochopení současných regionálně-jazykových snah je možno jejich studiem a populari-

zací. Chceme věřit, že i naše setkání přispěje k podrobnějšímu zmapování tohoto dosud jen málo zmapovaného terénu.

POZNÁMKY

- ¹ WEINREICH 1953: 68 definuje „jazykový posun“ jako: „změnu od obvyklého užívání jednoho jazyka k jinému“. Zájem o otázky jazykového posunu a uchování zesílil v 60. letech 20. století (FISHMAN 1964).

LITERATURA

- Anderson, B.: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London 1983.
- Barth, F. (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Little, Brown and Co., Boston 1969.
- Duličenko, A. D.: *Slavjanskije literaturnyje mikrojazyki. Voprosy formirovanja i razvitija*. Valgus, Tallin 1981.
- *Kleinschriftsprachen in der slawischen Sprachenwelt, Zeitschrift für Slawistik*, 39, 1994. č. 4, s. 560-567.
- *The West Polesian Literary Language*. In: S. Gustavsson, H. Rundblom (eds.), *Language, Minority, Migration. Uppsala Multiethnic Papers 34. Centre for Multiethnic Research – Uppsala University, Uppsala 1995*, s. 119–131.
- Fishman, J. A.: *Language maintenance and language shift as a fields of inquiry, Linguistics*, 9, 1964, s. 32-70.
- *Reversing Language Shift. Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Language*. Multilingual Matters Ltd., Clevedon–Philadelphia–Adelaide 1991.
- (ed.): *Can Threatened Languages Be Saved? Reversing Language Shift, Revisited: A 21st Century Perspective*. Multilingual Matters Ltd., Clevedon–Philadelphia 2001.
- Hinton, L., Hale, K.: *The Green Book of Language Revitalisation in Practice*. Academic Press, San Diego... 2001.
- Hinton, L., Vera, M., Steele, N.: *How to Keep Your Language Alive: A Guide to One-on-One Language Learning*. Heyday Books, Berkeley, Ca 2002.
- Isaacs, H. R.: *Idols of the tribe. Group identity and political change*. Harper & Row, Publishers, New York... 1975.
- Kloss, H.: ‘Abstand Languages’ and ‘Ausbau Languages’, *Anthropological Linguistics*, 9, 1967, č. 7, s. 29–41.

-
- Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen seit 1800.
Pedagogischer Verlag Schwamm, Düsseldorf 1978².
 - Krauss, M.: The world's languages in crisis, *Language*, 68, 1992, č. 1, s. 4–10.
 - The scope of the Language Endangerment Crisis and Recent Response to It. In: K. Matsumura (ed.), *Studies in Endangered Languages (Papers from the International Symposium on Endangered Languages, Tokyo, November 18-20, 1995; ICHEL Linguistic Studies 1)*. Hituzi Syobo, Tokyo 1998, s. 101–113.
 - Robins, R. H., Uhlenbeck, E. M. (eds.): *Endangered Languages*. Berg, Oxford–New York 1991.
 - Weinreich, U.: *Languages in contact*. Mouton de Gruyter, The Hague (1953).

Budou se Evropané učit česky?

OLDŘICH ULIČNÝ

1. Hned úvodem bych na položenou otázku nejráději odpověděl jako Rádio Jerevan blahé paměti: Někteří budou, někteří nebudou. Než se zamyslím nad těmi, kteří se (možná) česky učit budou, resp. budou chtít, rád bych se pokusil o postižení některých aspektů intence k zvládnání cizího jazyka v současné sjednocující se Evropě. Řečeno co nejobecněji, znamená tato intence zvláště v případě češtiny být filologicky aktivním člověkem, mít velký zájem o cizí jazyk, vydržet při výuce a mít dobrého učitele.

2. Jazyková různost je jak známo trvalým atributem lidské existence, je tak triviální, že nás ve východní Evropě donedávna v naší izolovanosti ani moc nezajímala. Víc člověka neznalého cizích jazyků obvykle zajímají v cizí zemi rozdíly ekonomické, kulturní, veřejnosprávní, dopravní apod. Zajímají nás odlišné zvyky, jídla, sportovní úspěchy, školství, architektura, doprava, mezilidské vztahy, ženy a muži... O jazyky jiných národů se obvykle zajímají studenti, diplomaté, vojáci a misionáři, prostě profesionálové, nebo přeshraniční sousedé. Turistům však stačí pár vět z konverzační příručky, nebo se dorozumí některým většinovým jazykem. Tento stav se má podle představ vládnoucích v Evropské unii měnit: o všechny jazyky EU by se měli zajímat i laici. Jejich zájem by však měl být jen ryze uživatelský, půjde hlavně o kontakt s jinojazyčnými mluvčími jakožto současnými nebo budoucími evropskými spoluobčany.

Překonávání jazykové různosti je však mnohem náročnější v oficiální komunikaci tak velkého území, jakým je a ještě bude EU. Sjedená Evropa se jistě nebude vyvíjet směrem k typu velkých říší s jedním nadnárodním jazykem, jako tomu bylo v případě SSSR nebo říše německé. Jistě se nedostaneme ani do situace Rakousko-Uherska, kde dva státní jazyky sjednocovaly velký státní útvar s různými jazyky trpěnými, avšak respektovanými. V EU se stává dorozumivacím jazykem angličtina, z ní a do ní se oficiálně překládá, jí se dorozumívají lidé stále více i neoficiálně. V závislosti na těchto rázných komunikačních situacích dochází k diverzifikaci konverzace v angličtině i k rozrůžňování jazyka samotného. Především nová angličtina cizinců odbourává stylové, pragmatické, tedy

obecně funkční aspekty autentické britské či americké atd. komunikace, vystačí s elementární slovní zásobou a frekvenci gramatických prostředků omezuje na tři základní slovesné časy a na několik předložek. S interferencí s domácími jazykovými strukturami se pak setkáme i v evropské konverzaci odborné a vědecké. Srov. známé termíny rusangl nebo czenglish (Sparling 1990). Z dlouhodobého hlediska je možné, že se takto vytvoří různé další variety angličtiny, vedle asijské či africké tedy nově i evropská. Zdá se však nepravděpodobné, že by angličtina měla v budoucnu následovat osudu své předchůdkyně latiny, která dala život řadě novodobých jazyků - na to jsou moderní evropské jazyky už příliš stabilizované a kulturně i intelektuálně ukotvené.

Ve věci své multilingválnosti zachovává Evropská unie chvályhodnou zásadu mírového soužití všech jazyků svých členů. Tak od r. 2000 vyhlašuje Rada Evropy Evropský rok jazyků, na němž se aktivně účastní i UNESCO. Smyslem této akce je povzbudit občany evropských zemí, aby se aspoň snažili učit se nejméně dvěma evropským jazykům, velkým i menším, protože jazykové dovednosti jsou „nejdůležitější pro vzájemné pochopení, demokratickou stabilitu, zaměstnanost a mobilitu“ (<http://msmt.cz>). Různé organizace připravují řadu akcí typu kursů, soutěží v cizojazyčné konverzaci, vzdělávání dospělých, mládeže i dětí, výstav, festivalů, didaktických konferencí a mn.j. Dokladů této tolerance je mnoho už i vůči češtině. Velmi zajímavá je informace o situaci v Turecku: tamní Aramejci postupně zbavovaní svého jazyka se začali stěhovat do Německa a do Švédska. Obě země jim okamžitě poskytly všestrannou pomoc a v souladu s evropskými zákony začaly křísit jejich polozapomenutý jazyk.

Zájem o (cizí) jazyk(y) není nepochybně vlastní každému Evropanovi. Je však nadějnou skutečností, že tento zájem je vlastní a vrozený každému zdravému dítěti, a že je to dokonce konstitutivní a distinktivní rys jednoho prozaického literárního žánru, a to prózy pro děti a mládež (Uličný 1987), který je tak odrazem zájmu dětí a mladých lidí o dorozumívání i o poznávání jinakosti.

2. Jak známo, většina evropských mluvčích získává jako první jazyk, jazyk mateřský, otcovský, jen jazyk jeden. Případů dětského bilingvismu či multilingvismu však s postupnou migrací obyvatelstva a s národnostně smíšenými rodinami přibývá. Jazyk se tak stává stále více uvědomovaným a reflektovaným fenoménem, takže vedle funkce prostředku komunikace může získávat i funkci cíle, objektu rozvažování a komunikace, tedy funkci metajazykovou. Ta se může projevat jak v komunikaci málo dokonalé, na základě jakéhosi basic language, tak v komunikaci s dokonalým a uvědoměným využíváním všech jazykových prostředků a pravidel. První typ nazvěme komunikací defektní, druhý abundantní, jsouce si samozřejmě vědomi existence pestré škály přechodových stupňů.

3. Při komunikaci defektní hraje významnou roli promluvová funkce faktická, kontaktovalá, dřívě, hlavně ve starší fázi strukturní lingvistiky, považovaná za funkci okrajovou. Mladší, interdisciplinární pojetí jazyka, jakož i změna v lingvistických přístupech k jazyku po tzv. komunikačním obratu (srov. např. Helbig 1990) však chápe tuto funkci jako nejdůležitější např. z hlediska sociolingvistického - srov. Urbanová a Oakland 2002 a tam citovaný Quirk 1972. Zvláště v neoficiálních a neveřejných komunikačních situacích, kvůli nimž by se někteří Evropané mohli učit jazykům, jako je čeština, jde více o to, jaká je „atmosféra sdílení (angl. sharing) a spolupatříčnosti (angl. togetherness)“ - Urbanová-Oakland 2002, s. 19. Fatická funkce jazyka a promluvy se nejčastěji projevuje ve společenské konverzaci. To je zároveň vhodná a výhodná oblast pro učení se jazyku. Jak ukazuje Hoffmannová v EŠČ, jde tu o značně automatizovanou, ritualizovanou podobu jazyka v podobě zdvořilostních formulí. Pro pokročilejší fázi konverzace, nikoli však ještě ve fázi téměř dokonalé, abundantní, je pak podle mého názoru vhodné najít taková témata, kde se vyskytují internacionální termíny a vlastní jména, takže komunikace může být poměrně plynulá a může vzbuzovat pozitivní pocity, uspokojení z úspěchu. Sem patří nepochybně i diskurs metajazykový.

Setkání komunikačního úzu českého s konverzací anglosaského nebo románského typu může být užitečné z hlediska komunikačních taktik. Není vyloučeno, že česká negativistická, přehnaně kritická, pesimistická a plebejská komunikace by se mohla pod vlivem kultivovanějších konverzačních vzorců, byť možná méně upřímných, postupně proměňovat. Prospělo by to možná i národní psychice, pokud lze o něčem takovém mluvit.

4. Chápe-li mluvčí svůj jazyk jako prostředek sociální adaptace, je připraven přijmout jistou deformaci svého dokonale zvládnutého jazyka ze strany jinojazyčných mluvčích bez rozpaků, a zaujímá tak postoj xenofilní. Ti mluvčí, kteří jsou v této věci netolerantní, se mohou pohybovat na škále iracionálních postojů mezi umírněnějším purismem a xenofobním nacionalismem. Teoretickým podkladem pro analýzu těchto pocitů může být už článek Horálkův 1948 navazující na etnologický termín jednoho z ruských představitelů Pražského lingvistického kroužku P. Bogatyryjova. Jeho termín funkce struktury funkce vystihuje skutečnost, že vysoká míra znalosti jazyka může působit i jako kritérium kvality: známe-li některý jazyk hůře než jiný, můžeme se i domnívat, že má nižší kvalitu. Toto zjištění by se při úvahách o užitečnosti defektní evropské komunikace mělo brát v potaz - užívání většinových i menšinových jazyků se totiž nemůže vyhnout jisté pidginizaci či primitivní kreolizaci. Purismus, či dokonce opovrhování jinými jazyky tu nemá místo. Heslem doby je a bude: Mluv, jak umíš, a komunikuj pomocí všech dostupných prostředků, jazykových i parajazykových.

Neznalost jiných jazyků může v komunikaci vyústit i v jinou funkci promluvy, a tou je funkce zastírací, kryptická. Je známa z prací o argotu, u nás jde především o brněnskou plotnu nebo dnešní hantec apod. V cizím prostředí neznalém našeho jazyka dnes snadno nabýváme pocitu převahy. Pokud se však Evropané začnou učit česky, bude obtížné komunikovat v jinojazyčném prostředí o intimních nebo ožehavých tématech. Dnes potlačuje kryptickou funkci cizího jazyka v jinojazyčném prostředí jen maxima zdvořilosti, v evropském budoucnu by tak mohla působit i obava ze společenského faux pas, protože si nebudeme moci být jisti, zda dotyčný evropský účastník komunikace česky náhodou nerozumí.

Zcela stranou tu nechávám kognitivní funkci jazyka (Darstellungsfunktion, Bühler 1934). Ta se přednostně uplatňuje v abundantní komunikaci odborné, vědecké, diplomatické apod. I zde se ovšem shora zmíněná funkce fatická a metajazyková může akcidenčně uplatňovat.

5. Současná čeština je jazyk vyspělý, funkční úplný a ve světě - vedle ruštiny a polštiny - známý a překládaný. Jak uvádí Uher 2000, patří čeština mezi první desítku jazyků, z nichž se ve světovém měřítku překládá beletrie. V současné době je čeština jak známo nejvíc vystavena vlivu angličtiny v publicistice a v reklamě a dále vlivu internacionalizace odborné terminologie, která je založena převážně také na angličtině. V umělecké oblasti se uplatňuje zvl. vliv mluvené češtiny pražské, pomocí níž se stylizuje nenucenost, neformálnost dialogů i expresivita autorské řeči. Existuje však i stylizace knižních prostředků spisovných, a to v próze s vyššími filozofickými a stylovými ambicemi. Z dřívějšíka také stále přetrvává vliv slovenštiny, která v době federálního státu infiltrovala češtinu nenápadně a postupně. Mnohé výpůjčky ze slovenštiny se pak vzhledem k blízkosti obou jazyků jako cizí prvky vůbec necítí. Xenofobní nálady pak jsou u kulturních českých mluvčích zcela ojedinělé, takže např. snahy o zavedení jazykového zákona, který prosazovali levicoví poslanci, zcela ztroskotaly.

6. Je všeobecně známo, že čeština není právě snadný jazyk. Mluvíci flektivních jazyků ji zvládají poměrně úspěšně, ale množství skloňovacích typů substantiv s četnými výjimkami, stejně jako pět konjugáčnických tříd, atematická slovesa a řada výjimek ji činí pro mluvčí germánských a románských jazyků neatraktivní. Učitelé češtiny pro cizince řeší tuto situaci např. stupňovitým fázováním výuky se stoupající náročností. Někteří se snaží předávat cizincům normu pražské běžné mluvy, která má jednodušší jmennou morfologii. Takový student však nebude rozumět běžné mluvě v Brně nebo v Ostravě a hlavně nebude moci číst spisovný text. Substandardu se cizinec lehce doučí v soukromí, v hospodách a poslechem kterékoli běžné mluvy. Naproti tomu s evropskou integrací bude nutno stále víc prosazovat jednotnou neutrální kodifikaci mluveného i psaného jazyka, s vyloučením variet na nižším stupni poznávání jazyka a s jejich přesným funkčním

rozlišením pro potřeby hlubšího poznání češtiny při překladu odborném administrativním i uměleckém. Konceptci proponovaného výkladového slovníku češtiny na základě korpusového materiálu bude tedy nutné promýšlet i z těchto hledisek.

7. Budou se tedy Evropané učit česky? Určitě tak učiní ti, kteří to budou profesně nebo i soukromě potřebovat. Čeština stojí nezanedbatelně skupině cizinců nejen evropských, aby se jí učili a naučili. Úkolem bohemistů pak je, aby jim k tomu připravili nejlepší podmínky.

LITERATURA

- Bühler, K. (1934): Sprachtheorie. Jena, Fisher.
Encyklopedický slovník češtiny. Praha, NLN 2002.
Gladkova, H. – Likomanova, J. (2001): Jazykovaja situacija: istoki i perspektivy. (Bolgarsko-češskije paralelli). Praha, Karolinum 2002.
Grepl, M. – Karlík, P. (1998): Skladba češtiny. Olomouc, Votobia.
Helbig, K.: Vývoj jazykovědy po roce 1970. Praha, Academia 1991.
Horálek, K. (1948): La fonction de la „structure des fonctions“ de la langue.
In: Recueil linguistique de Bratislava. Brno, Rovnost, s. 39-43.
Sparling, D. (1990): English or Czenglish? Praha, SPN.
Townsend, Ch. E. – Komar, E. S. (2000): Czech though Russian. Slavica Publishers, Indiana University, Bloomington.
Uher, F. (2000): Jazyková globalizace, čeština a její výuka. In: Český jazyk a literatura, 51, 2000-2001, Nr. 5-6, s. 111-119.
Urbanová, L. – Oakland, A. (2002): Úvod do anglické stylistiky. Praha, Barrister a Principal.
Uličný, Oldřich (1987): Prostor pro jazyk a styl. (Lingvostylistické analýzy prózy pro děti a mládež.) Praha, Albatros.

Generační aspekty komunikace*

JIŘÍ ZEMAN

0. Optimalizace evropské komunikace a soužití na tomto kontinentu bývají většinou spojovány s jazykovou situací a postavením jednotlivých etnických jazyků v ní. Stranou pozornosti zůstává fakt, že na tomto procesu se mohou podílet i jiné kulturní, sociální či psychické faktory. Jedním z nich je věk populace a s tím související **mezigenerační komunikace**.

1. Lidský život bývá dělen do několika etap. Nejdelsí období tvoří dospělost - od 20 let do konce života. Člení se dále na dospělost mladší, střední a starší, jíž se budu věnovat v příspěvku podrobněji. Do kategorie **starší dospělost** gerontologie zahrnuje obyvatelstvo nad 65 let (výjimečně nad 60 let). Tato skupina představuje v současnosti početnou část světové populace.¹

1.1. Vymezení starší dospělosti je podmíněno zejména sociokulturně a situačně (je věcí konvence, sociální konstrukcí určenou administrativní potřebou sociálního státu apod.). V různých komunitách se liší (srov. též Coupland - Coupland, 1995, s. 81): jinak je stáří definováno např. ve východní Africe (Angola, Lesotho, Malawi, Mozambik, Zimbabwe), kde se lidé v průměru dožívají 35 let, a jinak v Andoře s průměrným věkem 85 let.²

Jedním z kritérií pro vymezení této etapy lidského života je to, kterou populaci konkrétní společnost považuje za starou. Sociologické výzkumy např. ukazují, že česká společnost pokládá za příslušníky starší generace osoby, které dosáhly věku 60-65 let (západoevropské společnosti k této skupině řadí osoby starší 75 let)³: dolní hranice úzce souvisí s odchodem osob do důchodu. Stárnutí je Čechy hodnoceno jako negativní faktor: převažuje názor, že občané starší dospělosti představují pro společnost zátěž, že ohrožují veřejné finance (roku 2003 bylo ekonomicky aktivních jen 6,7 % mužů a 2,4 % žen starších 65 let) apod. Tento přístup ke stárnutí polarizuje společnost a může být zdrojem napětí mezi generacemi.

1.2. Stárnutí je často omezováno pouze na biologický a fyzický proces. Nejnovější psychologické a sociologické studie (viz Hummert - Wiemann -

Nussbaum (eds.), 1994) však naznačují, že stárnutí s jeho početnými změnami - zhoršení sluchu, ztížená artikulace, zabarvení hlasu (viz např. Braun - Cerrato, 1999) aj. - se projevuje také v interakci: mění se hierarchie a frekvence komunikačních situací (např. častější komunikace s lékařem), specifické rysy získává komunikace s vrstevníky i s příslušníky mladší generace (ke generační asymetrii v rozhovoru viz Hoffmannová - Müllerová - Zeman, 1999).

Komunikační kompetence mluvčího je závislá na jeho kognitivním systému. Některé problémy, které souvisejí se stárnutím a odrážejí se v užívání jazyka, vycházejí ze změn v kapacitě paměti. Patří mezi ně pokles užívání složitějších syntaktických struktur, obtíže s inferencí a integrací dílčích složek informace, problémy s vybavováním propriet (srov. Zeman, 2000) aj. Všechny uvedené jevy se promítají do kvality verbálních projevů, a to bez ohledu na mateřský jazyk jedince.

2. Příspěvek se v další části bude zabývat jedním z jevů, který se projevuje pouze u části příslušníků starší dospělosti, je však velmi nápadný. Analyzuje rozhovory, jejichž jeden účastník je mnohomluvný starý člověk. **Mnohomluvnost** zde rozumím verbální činnost, při níž komunikant produkuje extrémní množství nedůležité řeči. Jeho projev je sérií dílčích témat volně spojených s hlavním tématem rozhovoru, ale pro předání základní informace zcela irelevantních.

Mnohomluvnost byla zatím zkoumána zejména na biografických vyprávěních. Příspěvek rozebírá mnohomluvnost v rozhovorech, jejichž hlavním cílem je přesné předání informace; vágnost by mohla mít pro interakci negativní důsledky.

3. Důležitým metodologickým problémem výzkumu jevu je určit rozdíl mezi tím, kdy je člověk mnohomluvný a kdy trpí mnohomluvností. Zatímco s mnohomluvnými jedinci je možné se setkat i u příslušníků mladší a střední dospělosti (zejména u extrovertů), mnohomluvnost je jev typický pouze pro starší dospělost.

3.1. Jedním z faktorů, které mohou pomoci mnohomluvnost charakterizovat, je reakce účastníků komunikační situace na jev. Vyjděme z části nákupního rozhovoru pětadesátileté zákaznice (A) se čtyřicetiletou prodavačkou v řeznictví (B). Předmětem rozhovoru je výběr masa na řízky.

Příklad /1/⁴

R1 A: ...a eště bych asi půl kila kotlety/

R2 B: týhle/

R3 A: no: \ (.) ale esi to nebude málo \ já bych z toho potřebovala čtyry řízky udělat \ my budeme mít teď návštěvu \ tak čtyry \ (..) aby z toho byly čtyry řízky \ dva větší pro chlapy / (..) dyštak mi eště kousek přidejte \ no z týhletý mně vodříznite \ (...) von přijede bratr s manželkou / tak jim udělám řízky s bramborovým salátem \ (...) ne ne tu libovější / aby to ukousali \ (.) von si sice manžel teď nechal udělat nový zuby / pěkný mu udělali \ však to taky stálo \

R4 B: =tak tudletu /

R5 A: jo: \ (...) takle to bude dobrý \ ...

Zákaznice žádá půl kila kotlety, prodavačka nabízí jeden z vystavených kousků masa. Nakupující nejprve s výběrem souhlasí, poté vyjadřuje pochybnosti o požadovaném množství a navrhuje přidat ještě plátek z dalšího kusu masa. Prodavačka žádost vyplní a zákaznice projevuje s výsledkem spokojenost.

Větší pozornost bude dále věnována replice R3. Hlavní téma - výběr kotlety - je zde vyjádřeno v segmentu dyštak mi eště kousek přidejte \ no z týhletý mně vodříznite \, kdy zákaznice na základě vizuálního hodnocení vybírá požadované maso. S hlavním tématem pak úzce souvisejí další dva segmenty: v prvním zákaznice opakovaně upřesňuje množství nakupovaného masa (já bych z toho potřebovala čtyry řízky udělat \; aby z toho byly čtyry řízky \), které předtím - v R1 - vyjádřila v hmotnosti (asi půl kila kotlety /), v druhém segmentu požaduje kvalitu masa (tu libovější /).

Pokud by se replika R3 zredukovala pouze na vyjádření hlavního tématu, popř. doplněného úzce souvisejícími segmenty, interakce by mohla proběhnout úspěšně - nakoupit požadované množství masa příslušné kvality. Zákaznice však oba segmenty doprovází dalšími informacemi, které volně souvisejí s hlavním tématem rozhovoru (tj. nákupem masa), ale pro úspěšný průběh interakce nejsou podstatné. Jde o údaje, k čemu maso potřebuje (čtyry řízky \ dva větší pro chlapy /; von přijede bratr z manželkou / tak jim udělám řízky s bramborovým salátem \), a odůvodnění výběru libového masa (aby to ukousali \). Tyto nepodstatné informace jsou pak - na základě asociace - doplněny dalšími irelevantními údaji soukromého charakteru (von si sice manžel teď nechal udělat nový zuby / pěkný mu udělali \ však to taky stálo \).

Výzkumy nákupních rozhovorů ukazují, že pokud se tento typ dialogu redukuje pouze na výměnu informací, je přijímán jako neosobní či strohý (srov. Donátová, 1998-99; Procházková, 2003-2004). Proto bývá - zejména pokud se prodavač a zákazník znají blíže, jako v příkladu /1/ - doprovázen fatickou složkou. Vzniká však otázka, kam až může fatičnost zajít a kdy je v tomto typu komunikační situace hodnocena jako nevhodná. V příkladu /1/ jsou pro toto určení důležité dva rysy:

(a) Prodavačka nechává zákaznici mluvit, a pokud téma repliky podle jejího hodnocení souvisí s hlavním tématem (výběr masa), umožňuje jí pokračovat v replice a řídit průběh interakce, i když jí pauzy v monologu zákaznice dovolují do repliky vstoupit. V okamžiku, kdy se nakupující od hlavního tématu výrazně odchýlí (jsou porušeny komunikační role účastníků a zákaznice prodavačku zdržuje v práci), prodavačka okamžitě repliku zákaznice přeruší (viz R4) a další průběh interakce řídí sama.

(b) Pro určení mnohomluvnosti je podstatné hodnocení chování zákaznice ostatními účastníky komunikační situace. Rozhovor /1/ pokračuje popsaným způsobem i při výběru dalších nákupních položek. Přitom v obchodě stálo ve frontě ještě deset zákazníků. Jeden z nich chování staré paní komentuje takto: tu bábu by měli ZAstřelit\ nic nekoupí/ ale HODinu si vykecává rozumy\. Pojmenování zákaznice (bába) a jejího verbálního chování (vykecává si rozumy) jsou příznakové a naznačují, že mnohomluvnost v této komunikační situaci je hodnocena negativně.

Jak uvádějí výzkumy českých nákupních rozhovorů, osoby starší dospělosti - zvláště na vesnicích - nechodí do obchodů pouze nakupovat, ale také „popovídat si“ (srov. Procházková, 2003-2004).

3.2. Mnohomluvné osoby starší dospělosti lze zařadit do dvou skupin.

3.2.1. První typ tvoří jedinci, jejichž mnohomluvnost lze částečně ovládat. Jsou sice hovorní, ale ochotně nechávají partnera zasahovat do rozhovoru a přenechávají mu jeho řízení. Tento typ je možné ilustrovat na komunikační situaci ptaní se na cestu ve městě (k detailní analýze této komunikační situace srov. Zeman, 1999). Dvacetiletá vysokoškolačka (A) se svou spolužačkou žádá asi pětasedmdesátiletého muže (B) o informaci, jak se dostane na vlakové nádraží.

Příklad /2/

R1 A: *dobry den\ prosim vas\ kde je tady nádraží*

R2 B: *vlakový*

R3 A: *no*

R4 B: *tak děvčata\ budete furt takle rovně\ jo:/*

R5 A: *no::*

R6 B: *takle rovně porád\ k tomu žlutýmu baráku/ (..) ((ukazuje)) to byl hotel Paříž\ (.) teda von furt je\ ale je teď zavřenej\ (..) a je to škoda\ (..) tam já sem chodil zamlada tancovat\ ale to už je dávno\ (.) před válkou\ (..) tam sem se seznámil se svou paní*

R7 A: =takže pořád rovně/

R8 B: k tomu hotelu/ (..) tam se dáte doprava/ pudete takovym podchodem/
jo: /

R9 A: hm/

R10 B: no a pořád rovně/ dyštak se zeptejte\

R11 A: jo: \ děkujeme \ ste moc hodnej \ ((smích))

R12 B: vy ste mně možná nerozuměli\

R13 A: ale jo: \ dobře ste to vysvětlil\

R14 B: pudete rovně k tomu hotelu/ pak podchodem/ kolem prijoru/ (..) tam byla dřívávějc hudební škola\ taky sem se učil na housle/ (.) ale moc mě to nešlo\ virtuóz se ze mě nestal\

R15 A: hm \ a pak už rovně \ že/

R16 B: tak \ vy asi spěcháte \ co/

R17 A: no: \ děkujeme \

R18 B: a kampak jedete \ daleko/

R19 A: daleko \

R20 B: ste eště mladý \ kolipak je vám let\

R21 A: no už dost \ ((smích))

R22 B: a ste eště svobodný \ co/

R23 A: no \ ale my už musíme běžet \ ((smích)) děkujeme \

V první části (R1-R15) řídí průběh interakce studentka. Ptá se na cestu a potvrzuje, že partnerovo vysvětlení je pro ni srozumitelné (R5, R9, R13). V R6 však mužova informace o orientačním bodu (takle rovně pořád/ k tomu žlutýmu baráku/) přechází k bližší identifikaci budovy (to byl hotel Paříž \ (.) teda von furt je \ ale je teď zavřenej \), pro popis směru však nepodstatné, a následuje segment, který je reminiscencí na zážitky z mladých let (tam já sem chodil zamlada tancovat \ ale to už je dávno \ (.) před válkou \ (..) tam sem se seznámil se svou pani \). Protože se muž odchýlil od hlavního tématu a cíl interakce je ohrožen, studentka může v R7 vrací zpět k hlavnímu tématu - vysvětlení cesty: opakuje počáteční segment R6, od něhož muž tematicky odbočil (=takže pořád rovně/), a muž dokončí popis cesty (R7-R10). Přestože jej studentka v R13 ubezpečuje, že jeho popisu rozuměla (ale jo: \ dobře ste to vysvětlil \), muž začíná popis od začátku a

v R14 přechází od identifikačního bodu Prior k vzpomínkám na mládí. Studentka jej opět vrací k hlavnímu tématu.

V R16 dochází ke změně rolí komunikantů. I když si je muž vědom, že studentka spěchá (vy asi spěcháte\ co/), mění se z informátora na tazatele a zkoumá osobní údaje vysokoškolačky (věk, odkud pochází, zda je vdaná apod.). Rozhovor ztrácí charakter dialogu, jehož hlavním cílem je podat informaci o umístění určitého cílového bodu, a vykazuje znaky fatické komunikace (blíže srov. Zeman, 1999, zejména rozhovor /VII/ na s. 45-47).

Výsledný rozhovor je asymetrický, verbální činnost mnohomluvného komunikanta je nápadně vyšší než partnerova. Rozhovor řídí komunikační partner: pokud mnohomluvný komunikant přechází k údajům, které jsou pro cíl rozhovoru nepodstatné, může jej partner vrátit zpět k hlavnímu tématu, příp. otázkou iniciovat jiné téma. Mnohomluvný člověk má tendenci vnášet do rozhovoru fatickou složku: jeho cílem je popovídat si, vítá, když komunikační partner jeví zájem o obsah jeho verbální činnosti.

3.2.2. Druhý typ tvoří jedinci, jejichž mnohomluvnost se ovládá velmi obtížně. Dokumentují jej úryvky rozhovoru mezi učitelem a studentem, v němž dvacetiletá vysokoškolačka (B) je zkoušena pětadesátiletým docentem (A).

Příklad /3/

R1 A: *a teď dávejte pozor\ položím vám otázku\ (...) když hovoříme o hodnocení literárního díla/ (.) musíme si uvědomit/ že je rozdíl mezi čtenářem takzvaně poučeným a laikem\ (.) poučení čtenáři\ to sou třeba kritici/ vědci/ (.) ti zasazují dílo do širších kotextů\ a jejich hodnocení má jistou prestiž/ ... a tak se může stát/ (.) že dílo/ které se čtenářům líbí/ (.) může kritika hodnotit záporně\ (..) takových autorů je víc třeba/ (..)*

R2 B: *Pav[lovská]*

R3 A: *[třeba] Viewegh\ jeho romány se čtou/ sou populární/ (.) k tomu přispělo i jejich filmové zpracování\ a mezi romány a filmovou podobou jsou určité rozdíly/ ... ty filmy mají velkou návštěvnost/ (..)*

R4 B: *dávají se v televizi/*

R5 A: *=to taky\ ale tady vidíme ten rozdíl\ že/*

R6 B: *ano*

R7 A: *no tak vidíte...*

Pedagog hned na začátku avizuje otázku, která patří mezi časté aktivity učitele, a signalizuje, že od studentky bude vyžadovat odpověď (a teď dávejte po-

zor\ položím vám otázku\). Další část pedagogovy promluvy však otázkou není, jde rozsáhlý výklad o rozdílech mezi hodnocením díla odborníkem a laikem. V prvním vhodném místě studentka reaguje na téma (R2): pauzu za výrazem třeba se stoupavou intonací považuje za výzvu k odpovědi a doplňuje jednoho z možných autorů, aby prezentovala své znalosti, na jejichž základě má být hodnocena. Pedagog však na studentčinu repliku nereaguje (nenechá ji ani domluvit), vybírá jiného autora a na základě asociací přechází k porovnávání románů a jejich filmového zpracování. Studentka v dalším vhodném místě opět reaguje na téma (R4) a dokumentuje popularitu filmů (dávají se v televizi/). Pedagog pokračuje, na studentčinu odpověď však nenavazuje (konstatováním to taky\ jako by vyjádřil nepodstatnost její repliky) a dokončuje výklad tématu. Studentka v R6 potvrzuje pravdivost pedagogových slov.

Činnost, při níž má student verbálně vykázat patřičné znalosti, se mění v pedagogův monolog. I když obsahuje místa, která signalizují potenciální vstup partnera do rozhovoru, pedagog tyto reakce nepřijímá (R2), případně je vnímá jako nežádoucí (R4). Za patřičné považuje pouze partnerovo ztotožnění s obsahem svého monologu (R6-R7).

Jedinec není jen mnohomluvný (cílem není pouze komunikace s partnerem jako v příkladu /2/), ale trpí mnohomluvností: jde mu zejména o to, aby mluvil a partner ho poslouchal. Výzkumy sociální psychologie pak dokazují, že tento typ interakce negativně ovlivňuje sociální vztahy mezi oběma komunikanty.

3.3. Základní rysy mnohomluvnosti budu podrobněji ilustrovat na rozhovoru z rodinného prostředí. Sedmdesátiletá žena dává svému pětáctyřicetiletému synovi pokyny, co má nakoupit:

Příklad /4/

A: takže pudeš/ a koupiš chleba/ (.) máslo/ (...) mě neska bolí hlava/ celou noc sem nespala/ (...) nebo chleba nekupuj/ protože toho taďy máme dost\ (.) esli byl nákej ples/ nebo co\ (.) voni v řeznictví\ ROhliky/ (.) nemaj\ dyš je pondělí\ takže vem dvě mlíka/ (.) no: (..) vono vlastně stačí to mlíko jenom jedno/ jo CHLEba hlavně/ (.) neska nevím co mám vařit\ (...) asi bramborák\ (.) vem rači DVĚ/ dyš zejtra nebudeš doma/ (...) no a dyš tam něco uvidíš/ tak to kup/ to už budeš vidět\ no (...) eště ve tři tu byl hlahol\ (.) tak sem ti to všechno řekla

3.3.1. Rozhovor je asymetrický, ztrácí svou interaktivní podstatu a stává se monologem. Promluva, kterou mnohomluvný komunikant vytváří, pokračuje většinou bez pauzy, v níž by mohl partner na obsah repliky reagovat (např. zeptat se na nesrozumitelné údaje aj.). Jediným způsobem umožňujícím zapojit se do komunikace je přesah (overlap).

3.3.2. Projev je sérií volně spojené verbalizace, která postupně od původního tématu odbíhá a vzdaluje se mu. V příkladu /4/ je hlavním tématem informace o nákupu, obsahuje však i údaje pro úspěšnou interakci irelevantní (no a dyš tam něčo uvidíš/ tak to kup/ to už budeš vidět\ no). Vložené je téma vaření (neska nevím co mám vařit\ (...) asi bramborák\), které s hlavním tématem úzce souvisí. Volně jsou pak připojena témata zdravotního stavu (mě neska bolí hlava/) a nočních chodců pod okny (esli byl nákej ples/ nebo co\; eště ve tři tu byl hlaho\), která s hlavním tématem nesouvisí. Monolog končí jiným tématem, než začal.

Promluva není tematicky kontinuální, ale jde o izolované popisy jednotlivých událostí. Segmenty repliky jsou často spojeny na základě asociací, které příjemce nemusí dešifrovat. V segmentu neska nevím co mám vařit\ (...) asi bramborák\ (.) vem rači DVĚ/ je spojeno vedlejší téma vaření s nákupem dvou kusů mléka, byť smažení bramboráku s požadovaným množstvím mléka nesouvisí.

3.3.3. Projev je **eliptický**: mluvčí vynechává některá slova a části jeho projevu jsou pak obtížně interpretovatelné. V příkladu /4/ je segment voni v řeznictví\ ROhlíky/ (.) nemaji\ dyš je pondělí\, který by mohl vést k interpretaci, že „v pondělí nemají v řeznictví rohlíky“ a že „v řeznictví prodávají rohlíky“. Ve skutečnosti hlavní myšlenka sekvence je voni v řeznictví nemají dyš je pondělí otevřeno (je vynecháno slovo otevřeno), po třetím slově si však komunikantka vzpomněla na další položku (rohlíky), kterou má syn koupit.⁵

3.3.4. Mnohomluvnost **blokuje informativnost** projevu. Nepřetržitý tok slov s často protichůdnými informacemi ztěžuje jeho adekvátní interpretaci: koupíš chleba/ ... chleba nekupuj/ protože toho tady máme dost\ ... CHLEba hlavně/. Obdobně vem dvě mlíka/ (...) no: (...) vono vlastně stačí to mlíko jenom jedno/ ... vem rači DVĚ/.

3.3.5. O tom, že mnohomluvným komunikantům jde hlavně o možnost mluvit, svědčí i některá explicitní vyjádření (tak sem ti to všechno řekla\).

3.3.6. Zbývá odpovědět na otázku, co měl syn v příkladu /4/ nakoupit. Když přinesl dvě mléka, máslo, chleba a rohlíky, jeho matka nebyla spokojena:

A: dyť jsem ti říkala KVASnice\ (.) že budu dělat lívance\ (.) eště sem ti to dvakrát vopakovala\ KVASnice\

Problém zde souvisí s kapacitou paměti a integrací dílčích složek informace (viz 1.2.). Komunikantka zapomněla, co říkala, příp. ztratila souvislosti mezi dílčími segmenty svého monologu: požadovala nakoupit určité věci, ale nejmenovala je. Když syn nakoupil explicitně jmenované věci, byl kárán.⁶

4. Pro poznání podstaty mnohomluvnosti a jejího vlivu na vedení interakce je důležitá komparace výsledků obdobných výzkumů z různých jazykových

oblastí. Tomuto tématu větší pozornost věnovala zejména sociální psychologie, lingvistika jej zatím opomínají. Srovnání se závěry studií z anglosaské oblasti (Gold - Arbuckle - Andres, 1994) se shoduje v těchto bodech:

(a) Projevy mnohomluvnosti jsou stejné: Jde o sled verbalizací, které se postupně vzdalují od počátečního tématu, ztrácejí interakční podstatu a stávají se monologem, jenž obsahuje segmenty s počátečním tématem volně související, ale informačně zcela irelevantní. Nejde o koherentní odraz reality, ale o izolované popisy určitých událostí (časté jsou vzpomínky na mládí).

(b) Komunikanti hodnotí mnohomluvnost partnerů negativně. Lidé se „obávají“ mnohomluvných sousedů, spolupracovníků neustále opakujících rozvláčná vyprávění o zážitcích z mladých let života, nevyzpytatelní jsou pro žáky a studenty mnohomluvní učitelé (zejména při zkoušení). To vše může být zdrojem potenciálních mezigeneračních konfliktů.

(c) Mnohomluvní jedinci si nejsou vědomi této vlastnosti a negativně hodnotí, že s nimi partneři nechtějí „komunikovat“.

5. V příspěvku jsem se pokusil ukázat, že při popisu optimalizace evropské komunikace je potřebné - kromě jazykových problémů - přihlížet i k dalším společenským a psychologickým faktorům, mezi nimiž důležité místo zaujímá mezigenerační komunikace.

POZNÁMKY

* Příspěvek vznikl s podporou grantu GA ČR 405/03/0133 „Autobiografická vypravování příslušníků nejstarších generací (jako součást mezigeneračního dialogu)“.

¹ Např. v České republice roku 2003 tvořila tato skupina téměř 14 % obyvatelstva. Percentuální zastoupení nejstarší generace se postupně zvyšuje: roku 1930 tvořilo 6,9 %, v roce 1961 už 9,5 %, roku 1980 dokonce 13,3 %, roku 1993 pak 12,6 % české populace (pro srovnání: v Německu zahrnuje tato část obyvatelstva již 17,5 % populace). Prognózy naznačují, že roku 2020 budou osoby starší 60 let tvořit 21 %, roku 2060 přes 30 % obyvatelstva ČR. K postupnému vzrůstu percentuálního zastoupení populace nad 60 let v ČR viz též Fialová a kol. (1998, s. 391).

² Jedním z údajů, které charakterizují demografii konkrétních společenských skupin, je střední délka života, tj. průměrný věk, jehož se populace dožívá. Ze statistických údajů vyplývá, že Evropané se dožívají v průměru 74-80 let (v ČR 75 let), pod 70 let údaj klesá jen v některých státech bývalého Sovětského svazu. Ženy se dožívají průměrně 75-83 let (v ČR 78 let). U mužů tento údaj varuje: dosahuje 70-77 let (v ČR 71 let), v některých státech východní a jihovýchodní Evropy se však pohybuje jen v rozpětí 60-64 let. Ve všech evropských státech se ženy dožívají delšího věku než muži, a to o 5 (západní Evropa) až 12 (jihovýchodní Evropa) let (v ČR o 7 let). V této souvislosti se proto často hovoří o „feminizaci stáří“ (srov. např. Thimm, 2000).

- ³ Z hlediska komparace se jeví jako užitečné dělit etapu starší dospělosti na dvě období - 60/65-75 let a nad 75 let. Osoby zařazené do druhého období považují v celé Evropě již za „staré“.
- ⁴ V transkriptech jsou užity tyto speciální znaky: \ - klesavá intonace; / - stoupavá intonace; (.) (..) - krátká pauza; [] - v hranatých závorkách jsou současně řečené úseky replik dvou mluvčích (tzv. overlap); MO - zdůraznění; ;, :: - dloužení předcházející samohlásky; = - bezprostřední navázání na předcházející repliku; ((smích)) - komentář autora transkriptu; ... - replika pokračuje, ale v transkriptu není uvedena.
- ⁵ Eliptičnost je jedním z jevů, které se podílejí na nekoherentnosti promluvy (viz 3.2.) a na obtížnosti její interpretace. Tak replika je dusno\ ale to pokaždý dyš v měsíci byla bouřka\ vede k interpretace „když je v sousední osadě Městec bouřka, je dusno“. V replice je vynecháno spojení je pouť (komunikant zřejmě spoléhal na kontext, v němž byla replika řečena). Výpověď je dusno\ ale to pokaždý dyš v měsíci je pouť/ byla bouřka\ má zcela odlišný význam. Elipsa může být důsledkem disproporce mezi rychlostí komunikantova mluvení a myšlení.
- ⁶ Tato situace bývá častým zdrojem mezigeneračních konfliktů. Pokud mladší komunikant upozorní staršího mnohomluvného partnera, že požadovanou věc nejmenoval, ten vše popře a reaguje replikami typu: říkala sem ti to\ nepovídej\; už ze mě děláte hlupáka/ kerej si nic nepamatuje\; už byste se mě nejrači zbavili/ a hodili mě do blázince\ apod.

LITERATURA

- Braun, A. - Cerrato, L.: Estimating Speaker Age Across Languages. In: Proceedings of the XIVth International Congress of Phonetic Sciences. San Francisco 1999, Volume 2, p. 1369-1372.
- Coupland, N. - Coupland, J.: Discourse, Identity, and Aging. In: J. F. Nussbaum - J. Coupland (eds.): Handbook of Communication and Aging Research. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah - New Jersey 1995, p. 79-103.
- Donátová, H.: K výstavbě nákupního dialogu. *Češtinář*, 9, 1998-99, s. 33-47.
- Fialová, L. a kol.: Dějiny obyvatelstva českých zemí. Mladá fronta, Praha 1998.
- Hoffmannová, J. - Müllerová, O.: Čeština v dialogu věkově rozdílných mluvčích. *Slovo a slovesnost*, 63, 2002, s. 1-14.
- Hoffmannová, J. - Müllerová, O. - Zeman, J.: Konverzace v češtině při rodinných a přátelských návštěvách. Trizonia, Praha 1999.
- Hummert, M. L. - Wiemann, J. M. - Nussbaum, J. F. (eds.): Interpersonal Communication in Older Adulthood. Interdisciplinary Theory and Research. Sage Publications, Thousand Oaks - London - New Delhi 1994.
- Procházková, V.: Žádací presekvence věkově rozdílných mluvčích. *Češtinář*, 14, 2003-2004, s. 89-102, 121-131.
- Gold, D. P. - Arbuckle, T. Y. - Andres, D.: Verbosity in Older Adults. In: M. L. Hummert - J. M. Wiemann - J. F. Nussbaum (eds.): Interpersonal Communication in Older Adulthood. Interdisciplinary Theory and Research.

Sage Publications, Thousand Oaks - London - New Delhi 1994, p. 107-129.

Thimm, C.: *Alter - Sprache - Geschlecht (Sprach- und kommunikationswissenschaftliche Perspektiven auf das höhere Lebensalter)*. Campus Verlag, Frankfurt - New York 2000.

Zeman, J. (ed.): *Strukturace města ve verbální komunikaci: Poznámky z výzkumu Hradce Králové*. Gaudeamus, Hradec Králové 1999.

Zeman, J.: *Ke komunikaci nejstarší generace: Problémy s užíváním proprií*. *Stylistyka*, 9, 2000, s. 263-268.

Euročeština – mýty a skutečnost

PETR POTŮČEK

Ve svém příspěvku bych se chtěl v obecné rovině věnovat problému, kterým se zabývám již téměř pět let, a to způsobem, který by se rád vystříhal příkré kritiky a laciných výmluv na jedné straně a srovnávání se s těmi, na něž nejsou kladeny takové nároky, a živení nadějí a představ, jejichž nesplnitelnost je zřejmá, na straně druhé. Rád bych v krátkosti upozornil na některé obecně rozšířené mýty a zejména otevřeně promluvil o hlavních východiscích a podstatných rysech, a to jako o skutečnostech, z nichž ty první jsou dané a je třeba k nim tak přistupovat a ty druhé se můžeme a musíme snažit ovlivňovat žádoucím směrem.

Byly doby, kdy vyslovení slůvka „euročeština“ vyloudilo na tvářích kolegů pobavený úsměv nebo pohrdavý úšklebek. Poté, co tento výraz převzali do svého slovníku novináři¹, získává, jak se zdá, na popularitě a pomalu proniká do českého veřejného diskursu, bohužel však s konotacemi převážně negativními.

Co je tedy **euročeština**? V nejširším slova smyslu jde o evropský diskurs naší mateřštině, o velmi složité a bohatě strukturované kontinuum, jehož zkoumání je v počátcích a soustředí se zejména na otázky terminologické a frazeologické. V posledních letech tento diskurs razantně vystoupil do popředí, přirozeně ve spojitosti s tím, jak se česká společnost přibližovala k Evropské unii. Dnes jsme součástí Unie, vše, co se děje kolem nás, je náhle život v Unii, a evropský kontext tak jaksi mimovolně vplynul do našeho každodenního života.

V rámci tohoto kontinua evropského diskursu se začala ve druhé polovině 90. let profilovat jakási prestižní, oficiální forma, která měla podobu institucionálně řízené překladatelské činnosti s cílem splnit jednu z hlavních formálních podmínek přistoupení: mít včas v českém překladu znění převážné části platného *acquis communautaire*. O tomto překladatelském procesu, který od roku 1999 organizoval a koordinoval Úřad vlády ČR, referovaly na III. ročníku konference Termina v roce 2000 kolegyně Petra Seidlová a Zuzana Semínová².

Tento proces je pro nás dnes hlavním východiskem, neboť zde se začala formovat „euročeština“ v užším slova smyslu jako jazyk oficiálních dokumentů

orgánů a institucí Evropské unie. Tvorba překladů vycházela z metodiky, která určovala zejména formální podobu dokumentů a závazným způsobem stanovila překlad standardních právních formulací, které dokumenty obsahují. Kromě toho se kolegové z Úřadu vlády zabývali budováním konzistentního systému právní terminologie těchto překladů. Stranou nezůstala ani stránka jazyková, překlady procházely podrobnými závěrečnými revizemi, které měly za cíl terminologickou jednotu dokumentu, ověření přesnosti překladu, jazykové správnosti a stylové adekvátnosti českého znění³. Na loňské Termině jsem ve svém příspěvku⁴ upozornil na některé jevy typické pro stylizaci těchto překladů a svým vystoupením jsem směřoval k rozbití prvního mýtu o euročeštině a k uklidnění kolegů v tom ohledu, že tento překladatelský proces nemá povahu neřízené střešy a účastní se ho vedle právníků a ekonomů i lingvisté, kterým leží na srdci kvalita těchto jazykových produktů a jsou odhodláni najít způsob, jak o tuto kvalitu systematicky pečovat.

Je ovšem třeba vzít v úvahu objektivní faktory, které vznik a podobu těchto překladů zásadním způsobem ovlivnily. Množství dokumentů k překladu bylo obrovské, jako celek bylo jen těžko možné tento soubor obsáhnout, neboť překlady vznikaly v různé době a bylo velmi složité vracet se ke starším dokumentům zpracovaným i před několika lety. Ne vždy bylo možno po terminologické stránce podrobně zkoumat jednotlivé dokumenty ve spolupráci s pracovníky příslušných ministerstev nebo odborných institucí, ne vždy byly k dispozici standardní terminologické zdroje (technické normy apod.), zkrátka ne vždy byly podmínky pro zpracování konečné verze překladu zcela ideální.

Pro euročeštinu jsou přitom výsledky tohoto překladatelského procesu, který po přistoupení přirozeným způsobem přešel v překladatelskou činnost jednotlivých orgánů a institucí Evropské unie, rozhodujícími východisky. Pro obecné povědomí o vytváření a podobě těchto překladů a pro prosazování „oficiální“ terminologie se ukázalo jako značný problém to, že mezi orgány státní správy nebyl zaveden úzus, který by přihlížením k oficiálním dokumentům povýšil na zásadu, a prospěl by tak nejen zmíněnému překladatelskému procesu, ale i přehlednosti a srozumitelnosti veškerých propagačních textů. Proto jak server EUROSOP, tak stránky delegace Evropské komise jevíly malou povědomost o oficiálních překladech a jejich terminologii. Přitom šlo o zdroje pro veřejnost daleko dostupnější a pro svůj institucionální charakter považované za velmi směrodatné – české texty na těchto stránkách však byly oficiální euročeštině spíše na škodu; těžko se totiž vysvětlovalo překladateli, že termíny, které našel na serveru MZV, jsou vzhledem k oficiálním textům nepoužitelné a že by měl přepracovat celou zakázku podle revidovaného znění Smlouvy o ES.

Oficiální překladatelský proces byl po metodické stránce založen na zdravých základech a kladl na překladatele velké nároky, vyžadoval terminologickou disciplínu a v ideálním případě i smysl a předpoklady pro vskutku mravenčí pátrání po intertextových vazbách. Tyto rysy přirozeně jiným textům scházejí a určité „kolizi“ by bylo bývalo možno zabránit pouze důslednou koordinací. To se však nepodařilo... Přitom na vrcholu předvstupní kampaně navštívily stránky EUROSKOPU denně tisíce lidí, takže počet praktických recipientů textů, které na nich byly zveřejněny, byl obrovský.

Druhým mýtem, který se někdy v souvislosti s oficiálním překladatelským procesem objevoval, byl mýtus „promarněné příležitosti“. Týkal se čistě lingvistického hlediska, totiž unikátní možnosti určité revize české právní a odborné terminologie. Skutečností je, že tato příležitost stále trvá. Velkou hodnotou bylo už samo otevření diskuse, která odhalila mnoho zásadních témat (principy tvorby terminologie, nové výrazy, např. „environmentální“), charakterizovalo ji formulování určitých terminologických zásad a přístupů, jejich střetávání s přístupy dosavadními a tradičními. Diskuse dále pokračuje, a nyní je možno ji vést nad konečnými texty, protože jde o jevy, které se z evropské úrovně budou v právních předpisech Unie znovu vracet a budou zpětně působit na terminologii českého práva.

Další mýtus se v této souvislosti týká toho, že je vlastně obsah euročeštiny vytvořen uměle. V právní, administrativní a odborné oblasti jde o běžnou tvorbu termínů, která musí reagovat na nové skutečnosti, nové koncepty, které vstupují do českého prostředí atd. Kromě nezpochybnitelného faktu, že existuje ucelený korpus textů, z něhož se dá vycházet, je důvodem pro chápání euročeštiny jako specifického jevu v tomto smyslu právě skutečnost, že se při svém vzniku vymezovala proti dosavadním terminologickým nejasnostem v oblasti veřejné správy a odhalila mnoho nevyřešených otázek a nedůsledností a některé inherentní rysy, o nichž zasvěcenci vědí, až při této příležitosti vytanuly plně na povrch (např. zcela jiný přístup k témuž pojmu na různých ministerstvech nebo velmi nejednoznačný postoj k výrazu „environmentální“ na různých odborech ministerstva životního prostředí). Euročeské texty prostě tyto problémy musí pozitivním způsobem řešit, nebo přinejmenším na ně výslovně poukazovat.

V souvislosti s tímto mýtem chci upozornit na jiný mýtus, a sice ten, že je v rámci českého *acquis communautaire* něco konečné, uzavřené, finalizované, je to psáno ve zveřejněných překladech a nedá se s tím nic dělat. Tento přístup ani není nutno odmítat poukazem na skutečnost, jak ji obráží jazyk – jak je sama proměnlivá, stejně proměnlivý je i jazyk, který musí reagovat na nové, hlubší chápání této skutečnosti. Skutečnost sama tento přístup smete. Je však moudré tomu předejít a nalézt mechanismus diskuse, v níž se budeme vzájemně upozorňovat

na nedostatky a nevyhovující formulace v současných překladech, které jsou a budou východiskem pro další texty, budeme problémy pojmenovávat, popisovat a domlouvat se na jejich řešení, které se bude nadále používat. V tomto ohledu je velký prostor pro širokou debatu o obecných jevech i o jednotlivostech těchto překladů a je zájem vtáhnout do této debaty všechny, kteří do ní chtějí přispět⁵. Není samozřejmě v zájmu nikoho celkově systém rozkolísávat a destabilizovat neustálými změnami toho, co již bylo dohodnuto. Problém, který je v zájmu věci nutno přesně pojmenovat, však spočívá v tom, že jsou případy, kdy určité překladové řešení nebylo dohodnuto, nýbrž o něm bylo rozhodnuto, někdy i z důvodů zcela praktických a naprosto pochopitelných. Je však třeba k některým jevům, které jsou na základě širší diskuse a příspěvků odborníků neudržitelné, otevřeně přistoupit jako k historickým a zvolit nové uspokojivé řešení pro budoucnost. Je otázkou profesionality stát si za svým překladem a být schopen jej vysvětlit a zdůvodnit, zvláště v prostředí, ve kterém je jeden text nikoli jen pramenem a inspirací, nýbrž přímo předlohou a východiskem pro text jiný.

Dalším mýtem je představa o formulační volnosti při zpracování českého *acquis*. Opak je pravdou. V oficiálních dokumentech čeština je a bude vždy v převážné míře jazykem překladovým. Je tedy téměř vždy v situaci, kdy musí překladatelsky vyhovět originálu se vši složitostí tohoto vztahu, kterou dobře znají především translatoologové. Nelze proto posuzovat výsledný český text bez přihlídnutí k originálu a bez zvážení možností, které daný text skýtal pro českou stylizaci.

Institucionální tvorba dokumentů v češtině má tedy na svých bedrech rozhodující odpovědnost za podobu euročeštiny, z níž by měli všichni ostatní uživatelé vycházet. Berme to nejen jako úkol, ale také jako ambici. V této prestižní rovině je třeba dbát na recepci textů, na to, aby příjemce uspokojovala kvalita jazyka a aby formální jevy v textu nepůsobily rušivě. Po jazykové stránce jsou hlavními kritérii mluvnická správnost, stylová adekvátnost, co nejvyšší formulační vytříbenost, která směřuje zejména k formální nenápadnosti – obsah dokumentů je někdy z povahy věci nebo klopotnosti formulace originálu velice složitý, není tedy žádoucí jej rozkolísávat jazykovými nedokonalostmi, které navíc podvědomě vyvolávají nedůvěru k adekvátnosti překladu a ke kompetentnosti jeho autora.

Pokud jde o otázky mluvnické, zejména syntaktické správnosti, jsou namíště nejprísilnější požadavky a nebezpečné jevy (nepravé nominální vazby, chybné vazby sloves, substantiv a adjektiv, syntakticky neústrojná slovní spojení) musí být vždy řešeny s maximální snahou vyhovět stylizační normě. Jak bylo řečeno hned v úvodu, záměrně pojímám svůj příspěvek ve velmi obecné rovině, bližšímu pohledu na jeden z konkrétních jevů (jejichž rozbor by svým rozsahem předčil tento text přinejmenším nejméně dvojnásobně) věnoval totiž svůj příspěvek

Zdeněk Opava. Rád bych jen upozornil na to, že některé jevy, které jsou teoreticky velmi jednoznačné (např. problém dvojího genitivu a zabránění tzv. „falešné“ vazbě), je někdy v praxi až nemožné uspokojivě vyřešit (např. *Výbor pro práva žen Evropského parlamentu*). Dosti palčivým problémem jsou slovesné vazby šířící se vlivem angličtiny, francouzštiny apod. Je třeba se např. domluvit, které tranzitivní vazby se již na pomyslné vývojové stupnici v daném stylovém úzu nejspíše plně prosadily (*zmínit* něco), které jsou v přechodové fázi a je možné/nutné je pro daný typ textů odmítat (*konzultovat* někoho) a které jsou i nadále zjevně substandardní (*diskutovat* něco).

Na druhé straně však není pochyb, že vedle opatření *na podporu* zaměstnanosti a *na ochranu* ohrožených rybích druhů již neobstojí opatření *na boj* proti drogám, že ani z jazykových důvodů se nelze smířit s diskriminací *mezi* příslušníky různých členských států, že je velmi praktické spolupracovat *k dosažení* společných cílů, ale těžko pochopitelné je chtít spolupracovat *k podpoře* rozvojových programů, že je třeba citlivě vážit, zda je stylizačně únosné, *aby se zajistilo, aby se předešlo*, nebo dokonce *aby se vyhnulo*, že prostě někdo nemůže jen *rozhodnout přijmout usnesení*, ale je záhodno buď *rozhodnout o přijetí usnesení*, nebo *se rozhodnout je přijmout*; jak by to přece vypadalo, kdyby bylo možné *požadovat od Komise předložit nový návrh*? Nedosti na tom, ještě je třeba podrobně řešit problematiku tzv. *kontextových ekvivalentů* (*official*: kdy překládat jako „úřední“, kdy jako „oficiální“, popř. jinak, *economic*: „ekonomický“ × „hospodářský“ atd.), abychom se vyvarovali nepřirozených podivností typu *přidělit zakázku hospodářsky nejvýhodnější nabídce*.

V překladatelské praxi samozřejmě platí, že ve formulačně a stylizačně bezvýhodné situaci je určitá výchylka možná, není totiž zbytí, ale vždy jde o to vyzkoušet veškeré možnosti: slovosledné přesuny, rozvolnění hutných nominálních konstrukcí atp. Argumentem pro uplatnění všech normativních požadavků české stylizace je zejména prestižnost textu, jeho autora a orgánu, který se tímto textem prezentuje veřejnosti.

Velmi důležitá a dosud neujasněná je otázka přístupu k jednotlivým typům textů. Zatímco u odborných a administrativních textů jsou stylové normy poměrně pevné, problém vyvstává u textů povahy informativní, propagační, apelativní, a to zejména v oblasti „terminologie“ (viz typ „veřejný ochránce práv × ombudsman“, „absorpční kapacita“): je zde prostor pro určitou volnost? Proti tomu mluví aspekt intertextovosti a – abych tak řekl – aspekt výchovný, pro naopak odlišné požadavky na styl těchto textů, jejich odlišná komunikační funkce.

Závěrem svého příspěvku bych vás chtěl požádat o otevřený přístup k těmto dokumentům a o to, abyste neopomněli příležitost se vyjádřit k textu⁶, se kterým přijdete do styku a který nebude plně k vaší spokojenosti. Jen z jednotlivostí může

vzniknout, vyrůst a dozrát uspokojivý celek, dokonalosti se totiž dosahuje, jak praví známé úsloví, právě pozorností k maličkostem. Jazyková kultura a úsilí o to, aby ruku v ruce se srozumitelností a sdělností šla i vytríbenost, leží na srdci všem, kteří se zabývají zpracováním textů, které tvoří jádro „euročeštiny“. Je dobře známo z řečnictví, že pouze tyto *virtutes orationis* dodávají sdělení přesvědčivost a zajistí, aby ten, komu je určeno, měl zájem věnovat mu svou pozornost nejen nyní, ale i příště. Dosáhnout toho je naším cílem. Posledním mýtem, o němž se nemohu nezmínit, je skeptický názor, že je to cíl neuskutečnitelný.

Na to však dá odpověď až budoucí skutečnost. Pro všechny, kteří mají na vytváření oficiálních textů podíl, by mělo být hlavní snahou cílevědomě směřovat k jazykové kvalitě a kultuře vyjadřování, která umožní vnímat náš jazyk jako hodnotu a oporu v mnohonárodním prostředí a jako doklad naší vyspělosti.

A ta už, jak všichni společně pevně věříme, opravdu není jen mýtem.

POZNÁMKY

- ¹ *Europoslanci, europlaty a euročeština* (P. Zavadil, LN 27. 1. 2004), *Národní jazyky a tlumočení v Evropské unii* (T. Jirásková, ČRO 6 14. 4. 2004), *Z úředníků jsou novodobí obrozenci, starostové jejich euročeštině nerozumí* (LN 12. 5. 2004).
- ² Seidlová, P., Semínová, Z.: *Koordinační a revizní centrum*, In: TERMINA 2000, Sborník příspěvků z II. konference 1996 a III. konference 2000, Praha, Galén 2001, s. 194–195.
- ³ Shrnutí zvoleného přístupu je obsaženo v článku P. Obrové a J. Pelky *Překládání práva ES do češtiny (Translation of EC Law into Czech)*, In: Terminologie et Traduction, La revue des services linguistiques des institutions européennes, 2.2001, s. 94–117.
- ⁴ *Nové výzvy pro českou administrativní eurorétoriku*, příspěvek přednesený 27. května 2003 na TU v Liberci a zasláný do sborníku z konference TERMINA 2003.
- ⁵ Pro tento účel byly vytvořeny internetové stránky www.eurocestina.cz.
- ⁶ E-mailovou zprávou v rubrice *Od vás* na www.eurocestina.cz.

Eurosloženiny v češtině – srovnání se současnou němčinou

HANA JÍLKOVÁ

V posledních desetiletích byly prokazatelně v podstatě všechny jazykové vrstvy češtiny plynule obohacovány o řadu nových výrazových prostředků – internacionalismů i neologizmů (v mnohých případech přímým přijetím slova z angličtiny bez potřeby překladu). Jedním z nejproduktivnějších způsobů onoho nárůstu slovní zásoby byl nepochybně vznik tzv. hybridních kompozit, tj. složenin s cizojazyčnou a domácí, resp. již zdomácnělou komponentou (Mitter, 2003, s. 289–294). Současná jazyková praxe dokazuje (bez nutnosti provedení exaktní studie), že obzvláště vysoká je frekvence a produktivita složenin obsahujících slovo-*tvořný* prvek *euro-* (ne vždy se samozřejmě jedná o složeniny hybridní, v některých případech je slovo tvořeno dvěma cizojazyčnými komponentami). Denně lze aktuálně objevit – z nejrůznějších zdrojů – nové, často velmi překvapivé a originální výrazy.

Morfém *euro-* se jeví jako adaptabilně silný mezinárodní prvek, zažívající mnohem znatelnější „boom“ než např. před časem velmi oblíbené slovo-*tvořné* prvky *bio-* či *eko-*. V zásadě srovnatelný nárůst jeho obliby ve všech státech evropského kontinentu by mohl být jedním z řady symptomů signalizujících příchod předpokládaných interlingválních průniků. Vedle již lexikograficky zachycených složenin či oficiálně akceptovaných slov se složkou *euro-* (vnímaných v zásadě jako termíny) početně narůstá významná skupina těch, která ještě netvoří stabilní součást české slovní zásoby. Jedná se o příležitostné výrazy (okazionalizmy, pojmy tvořené ad hoc), které mají výrazný charakter slangových hybridních složenin (podobně jako slova tvořená složkami *super-*, *extra-*).

Porovnáme-li moderní slovníkové zdroje (viz literatura) se současným stavem jazyka, zjistíme, že podstatná část již běžně užívaných lexémů obsahujících slovo-*tvořný* element *euro-* není kodifikována, tj. aktuální jazyk má k dispozici větší počet sledovaných prvků, než je písemně doloženo (např. chybí v praktické komunikaci již běžně užívaný pojem *eurocity*).

ve složených tvarech nabývá charakteru prefixoidu adjektivní povahy a postupně se zpětně formuje v substantivum směřující k úplnému lexikálnímu osamocení.

Nejkratším (zároveň však celoevropsky nejrozšířenějším) slovotvorným produktem původně volně se nevyskytujícího elementu *euro-* je slovo *euro* (společná evropská měna), v němž je výraz redukován pouze na základní, zcela „odiologizovaný“ lexém. Čeština pracuje s touto bází s přibývajícím intenzitou tak, že si dnes s vyřčeným pojmem *euro* nemalá část populace spíše než měnovou jednotku představí mezinárodní fotbalové mistrovství *Euro* (jako např. analogie k *Expo*), některé obchodní řetězce nabízejí *Euro* jako nástěnné svítidlo, na trhu se rovněž objevila minerálka označovaná *Euro*, začal vycházet týdeník s titulem *Euro*, proběhla akce *Euro* sledující problém úplatkářství na našich celnicích apod.

Bazální lexém *euro-* vykazuje širokou polysémii, může v podstatě označovat naprosto libovolný denotát, nabývajícím v kontextu aktuální význam. Nejen masmédiá, ale i běžný uživatel jazyka již přijal mnohem více „eurosloženin“, než je kodifikováno, zná jejich význam a většinu z nich vnímá jako přirozenou součást české slovní zásoby: *euroaktivista*, *eurobanány*, *Eurohockeytour*, *eurokampaň*, *eurokomisař/ka*, *Euroliga*, *euroligový*, *euromince*, *Euronews*, *europesimista*, *europesimistický*, *Europol*, *europrognostik*, *euorealista*, *euorealistický*, *Eurosport*, *Eurotel*, *Eurovize*, *eurozóna* aj. Problémy v zásadě nečiní ani orientace v poněkud novějších či méně frekventovaných výrazech typu *Euroatom* (mezinárodní smlouva), *eurobondy* (formy dluhopisu), *euroekologie*, *eurogóly*, *eurojackpot*, *eurolicence* (licence pro autodopravce), *euronovela* (novela zákona), *Eurooil*, *Eurostat* (Statistický úřad pro EU), *Eurostudent* (studie o evropském studentovi), *Europlast* (plastová okna), *Eurotmel* (druh akrylátového tmelu) či *Euroice* (název zmrzliny distribuované na českém trhu) aj.

Z pohledu sémantického je významné, že slovotvorný prvek *euro-* vykazuje jistou multifunkcionalitu. Původně neutrálně zbarvené složeniny (vycházející z potřeb reflexe evropské reality – Evropského společenství, od Maastrichtu Evropské unie a jejího organizačního složení, řídicích orgánů, komisí a institucí, volených politiků atd.) postupně oslabují svůj administrativně geografický význam či nabývají nových konotací (viz *eurokracie*), přičemž současně posilují svou výrazovou expresivitu. Komponenta *euro-* prochází cestou od označení původu materiálních a kulturních produktů k označení osob a ideologií.

Nově vytvořené pojmy pozbývají svou neutralitu, tj. geografickou motivaci poukazující výhradně na původ objektu nebo ideje jako v případě slov *Eurocenter*, *euoinstitute*, *eurošek*, *Eurovise* atd. (analogicky k prvku *afro-*, *afroamerický*, *Afroameričan*). Slovotvorný prvek *euro-* dnes stále častěji vtiskává výrazům pozitivní či negativní náboj. Primárně měl vyjadřovat cosi velkého a významného

(také ideologicky), uznávaného, hodnotného nebo moderního. Většina „europojmů“ je nositelem neutrálního nebo pozitivního významu, tyto mají u recipienta vyvolávat podvědomě příjemné představy a do jisté míry i přispívat k posílení tendence k evropské pospolitosti: *Eurobanka*, *euromerit*, *Eurotel* atd. Oproti tomu se objevují slova typu *euroaktivista*, *eurocentrický*, *eurokrat* atd., nesoucí poněkud pejorativní náboj.

Složeniny s tímto elementem lze třídit podle různých hledisek. Základním kritériem této kategorizace může být zařazení pojmu podle oblasti jeho výskytu, resp. obsahu. Původní, početně silnou doménou výskytu sledovaných pojmů je oblast administrativně politická a ekonomická/finanční, v níž se mísí neutrální a terminologizované výrazy se slovy poznamenanými silnou expresivitou (převážně označení osob působících v těchto doménách): *euroobčan*, *europarlament*, *europas* (cestovní pas pro přepravu domácích zvířat), *euroústava*, *eurolajky*, *eurolibry*, *eurolibry* (poslanecké sněmovny), *eurozatykač* (oficiální protokol v novele trestního zákona), *eurozóna*, *euroaktivista*, *euroanarchista*, *eurokritik*, *euroskeptik*, *euromerit* atd.

Slovotvorný prvek *euro-* hojně proniká – s dosud nezaznamenanou analogií u srovnatelných hybridních složenin – do propriálních názvů, především názvů firem (logonyma), do označení produktů a zboží: *Euroalarm*, *euromerit*, *Eurobath*, *Eurobohemia*, *Eurobyt*, *Eurocomputer*, *Eurocork*, *Eurodomy*, *Euro Eidam*, *Eurofrost*, *Eurogold*, *Euroheat*, *Eurointer*, *eurokoblihy*, *Euromanpower*, *Euro Mléko*, *Euronitě*, *Eurook*, *Eurookna*, *Eurolux*, *Europarm*, *Europlastik*, *Europodlahy*, *Europrofi*, *Euroring*, *Eurospektrum*, *Eurosystems*, *Eurostyl*, *Eurotaxi*, *Eurotime*, *Eurotrade*, *Eurotransport*, *Eurožaluzie* atd. Firemní názvy a pojmenování produktů tvořené pomocí tohoto prefixu mají za úkol ovlivnit zákazníka, přesvědčit ho o kvalitě nabízeného zboží či hranice přesahujících aktivitách. V některých případech však recipient není schopen z pouhého názvu firmy poznat, v jaké oblasti působí, co je předmětem její činnosti (jde o zjevný záměr): *Euroline* (název koupací vany), *Euroclassic* (název rybářského prutu), *Europoint* (výrobce plovoucích podlah), *Europrofit* (výrobce krmiv pro drobná zvířata a zároveň kosmetiky), *EuroShopper* (výrobky obchodního řetězce Ahold) atd.

Vedle výrobních a obchodních firem jsou slovotvorným prvkem *euro-* hojně motivována pojmenování zájmových společenství, organizací a institucí, společenských aktivit atd.: *Euroart Praha* (kulturní akce v Praze 2004), *Pivrnecova euromeritika* (název knihy ilustrovaných vtipů P. Urbana), *Eurokoncert* (koncert v Budapešti 2004), *Eurokoridor* (železniční koridor mající spojovat sever a jih Evropy), *Euroliga* (basketbalová soutěž), *Eurolingua English* (knižní vydavatelství), *Euromilionář*, *Euromiliony* (sázkové peněžní hry), *Euronews* (televizní stanice), *Euronoviny* (tiskovina vydaná ODS před volbami do Evropského parla-

mentu), *Europedia* (knížní vydavatelství), *Europrojekt* (plán výstavby Terezína), *EuroRegio* (název konference o rozvoji podnikání), *Eurosport* (televizní stanice), *Euroski* (cestovní kancelář), *Eurosolar* (Evropské společenství pro využití sluneční energie), *Eurosport* (televizní stanice), *EuroStar* (zásilkový podnik), *Euroškola* (název střední školy v České Lípě), *Eurotrialog* (hudební festival v Mikulově 2004), *Eurotrip* (americká komedie o výletu do Evropy) aj.

Velmi zřetelně se prosazují zmíněné složeniny v žurnalistickém jazyce, v němž je kreativita autora nejen neomezena, ale i žádoucí. Mnohé z pojmů, které masmédiá vytvořila, mají jakýsi zvláštní významový nádech, ve své většině spíše jemně ironický než kritický nebo idealizovaný: *euroaktivista*, *euroidealista*, *euroiluze*, *eurokampaň*, *europesimista*, *europodpora*, *euroskeptik*, *eurosmích* (J. Jandourek MF Dnes květen 2004), *eurovlak* (použito ve smyslu „někomu ujel vlak“), *eurozdražení* aj.

Lexémy obsahující sledovaný slovtvorný prvek lze převážně charakterizovat jako slova přenesená. Jedná se o původní románské výrazy či anglicizmy, vyskytující se dlouhodobě již i v poněmčené podobě. Výraz nejprve zdomácnělý v německém jazykovém prostředí se díky teritoriální blízkosti nezřídka stává přímým zdrojem obohacení češtiny.

Moderní německá lexikografie – podobně jako česká – dnes kodifikuje značně omezenou nabídku výrazů, než jakými disponuje každodenní jazyková praxe: *Eurocard*, *Eurocheque* (*eurocheque*, *Euroscheck*), *Eurochequekarte* (*Euroscheckkarte*), *Eurocity*, *Eurodollars*, *Eurokommunismus*, *Eurokommunist*, *Eurokrat*, *Euroland*, *Euronorm*, *Eurovision*, *Eurovisionssendung*, *eurozentrisch*, *Eurozentrismus*; nekodifikované *Eurobank*, *Eurobürger*, *Eurocent*, *Euro-Center*, *Eurofeinde*, *Eurogericht*, *Euroinstitutionen*, *Europarlament*, *Europhobie*, *Euroregio/Euroregion*, *Europessimist*, *Euroskeptiker*, *Eurozone* aj.

Třebaže porovnání kodifikace německých termínů s těmi, které jsou dnes v českém jazyce doložitelné, nedovoluje hovořit o úplné kompatibilitě, je vývojová tendence v obou jazycích v podstatě srovnatelná. Zvláště v progresivitě nárůstu expresivních a citově zabarvených složenin se čeština velmi nápadně přiblížila kreativitě němčiny, pro niž je právě tento slovtvorný postup příznačný: *Euroarchitekt*, *Eurobabylon*, *Eurobanane*, *Euroboss*, *Euroholic* (Spiegel v 1994), *Eurojargon*, *Eurojournalist*, *Eurokondome*, *Euromafia*, *Euromythen*, *Europhil*, *Europizza*, *Eurosklerose*, *Eurotopie*, *Eurovasallen* aj.

Lze dokonce vyslovit i domněnku, že čeština komerčních médií německou kreativitu převyšuje: *eurodiváci*, *eurohlasatelka*, *eurojídlo*, *eurokvíz*, *euroměsto*, *europačka* (časopis Blesk před volbami do Evropského parlamentu), *europře-*

stávka (ve škole), *euroseriál*, (volební) *eurospoty*, *eurotetička* (pořad Z. Bubílkové S politiky netančím), *eurovojska* aj .

Některá hybridní slova jsou do českého jazykového systému již plně integrována, mnohé příležitostné výrazy se vydávají na cestu k lexikalizaci. Vlivem působení sdělovacích prostředků akceptují uživatelé jazyka narůstající frekvenci složenin s *euro-* rovněž mimo oblast oficiálních evropských orgánů. Silící intenzita těchto slov způsobuje, že většina z nich již není vnímána ani jako neologismus, ani jako cizí domácímu jazykovému systému.

Do jaké míry bude čeština i nadále otevřena přísunu nových prvků? Jaký bude další „osud“ sledovaného *eura-*, lze skutečně předpokládat jeho další markantní nárůst? Jak silná bude objektivní potřeba nacházet nová „euroslova“? Nelze naopak prognózovat ustávání intenzity těchto hybridních výrazů tím, že prvek *euro-* již prošel cestou absorpce nezbytných administrativních pojmenování vyplývajících z integrace do evropského hospodářsko-politického komplexu?! V zásadě ano. Na druhé straně však přetrvává jakási neustálá snaha po napodobování, potřeba dalšího hledání a touha po novosti a jedinečnosti. Z hlediska ideologických významových souvislostí (na jedné straně pejorativně laděná slova jako symboly či synonyma pro označení nedůvěry, nesvobody, závislosti, na druhé straně výrazy s pozitivním nábojem pro vyjádření internacionality, mobility, kosmopolitismu, partnerství, prosperity atd.) se tento slovotvorný proces jeví i nadále jako progresivní: *Euročech* (zpráva Deníků Bohemia o narození prvního česko-budějovického občana po vstupu do EU ze dne 3. 5. 2004), *eurodirigent* (L. Jakl, MF Dnes 2003), *Eurohujer* (označení pro Českou republiku v pořadu Nedělní partie TV Prima 2003), *europanáček* (Ivan Langer o Cyrilu Svobodovi v pořadu Sedmička TV Nova 2003), *Eurosmraďoch* (gumová hračka na současném českém trhu) aj. V tomto směru je možné – jak patrně – další přísun neologizmů i nadále očekávat.

Přijímání „eurosloženin“ v obou sledovaných jazykových systémech je nepochybně výsledkem snahy po koncentraci, komprimaci a ekonomičnosti výrazu a posílení polysyntetického (do jisté míry zároveň se změnami v rovině syntaktické) charakteru jazyka. Nárůst hybridních slov však s sebou přináší i určité negativum, projevující se postupným oslabováním významu původně relevantní sémanticky složky. Tato se pozvolna stává jakýmsi „klišé“, významově téměř prázdným elementem, prvkem ztrácejícím výpovědní hodnotu. Motiválně mnohdy neopodstatněné užití složky *euro-* směřuje k až „devalvaci“ pojmu: *eurobagera*, *euroekologie*, *Euroglas*, *Eurointer*, *EuroOkna*, *EuroStar*, *Euroteam* aj.

Slovotvorný prvek *euro-* se chová poměrně výjimečně i tím, že při jeho užití – ve srovnání s podobnými prvky typu *auto-*, *bio-*, *eko-* aj. – dochází v novotvarech mnohem častěji k záměrnému porušování ortografických pravidel: *euro cykl*,

euromiliony/Euromiliony, Euro Mléko, eurook, EuroOk, EuroOkna, EuroStar, Eurotel/EuroTelapod. Do značné míry zde hraje rozhodující roli stupeň lexikalizace. Zvláště názvy firem a výrobků mají porušením pravidel – mnohdy návratem k původní pravopisné formě již zcela počeštěných slov, zachováním cizího pravopisu či užitím anglického prvku – upoutat pozornost a zdůraznit originalitu, podobně jako v jazyce reklamy. Absence teoretické systematizace a ortografické normy takto vzniklých slov přináší uživatelům jazyka nemalé těžkosti, promítající se např. v pochybnostech o správné grafické podobě, zvláště v nejistotě o užití malého či velkého písmene na začátku slova u některých nových názvů.

Vedle kompozit s prvkem *euro-* však v češtině přetrvávají i nadále prvotní syntaktická spojení typu adjektivum – substantivum: *Evropská komise, evropská měna, Evropské společenství, Evropská unie* aj. Ve všech případech čeština dosud odolává vlivu německých determinativních kompozit tvořených plnovýznamovou (nezkrácenou) složkou *Europa-* a rovněž upřednostňuje původní syntagma: *Europameister – mistr Evropy, Europaparlament – Evropský parlament, Europapokal – Evropský pohár, Europarat – Evropská rada, Europarekord – evropský rekord* aj. Na rozdíl od němčiny – jakožto významného inspiračního zdroje – disponuje čeština pouze jednou lexikograficky fixovanou složeninou se slovem *Europa* (ve formě *europo-/evropo-*): *europocentrismus/evropocentrismus*.

Teprve nezbytný časový odstup prokáže, kolik oficiálně či individuálně užívaných novotvarů pronikne do širšího úzu a plně se integruje do české či německé slovní zásoby, kolik z dnes často citovaných a oblíbených výrazů je předurčeno k dočasnosti a bude systémem jazyka zcela odmítnuto, do jaké míry podmíní pohyb v rovině lexikální pohyb v ostatních jazykových rovinách. Budoucnost nám nepochybně poskytne mnoho příležitostí k dalším jazykovým analýzám a přinese dostatečně bohatý materiál pro hlubší, exaktní „eurolingvistická“ bádání v tomto směru. Významným přínosem je např. „Europhras“ (od roku 1988 pravidelně se konající mezinárodní frazeologická konference v Německu), „Eurolingua“ (mezinárodní lingvistická konference v Liberci 2004) či projekt „Euročeština“ sdružující lingvisty zabývající se jazykem překladů evropských dokumentů.

LITERATURA

- Born, Joachim (1995): Wortbildung im europäischen Kontext. Muttersprache, 105, s. 347-353.
- Duden, Deutsches Universalwörterbuch A-Z (1996): 3. Auflage. Mannheim.
- Langenscheit, Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache (2001): Berlin.
- Kohlíček, Josef - Kohlíčková Marie (2000): Slovník cizích slov. Praha.
- Linhart, Jiří a kol. (2003): Slovník cizích slov pro nové století. Praha.

-
- Martincová, Olga a kol.(1998): Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Praha: Akademia.
- Mitter, Patrik (2003): Poznámky ke složeným hybridním substantivům s prvním komponentem (členem) cizího původu. Slovo a slovesnost, 64, s. 289-294.
- Petráčková, Věra a kol. (1996): Akademický slovník cizích slov. Praha.

Nominace některých nových výrobků z oblasti elektrotechniky v ruské a české reklamě

LJUBA MROVĚCOVÁ

Jazyk reklamy je velmi dynamický, reaguje bezprostředně na preferenci hodnot, potřeb a požadavků ve společnosti, na stávající marketingový průzkum.

Cílem článku je prezentace výsledků analýzy struktur pojmenování elektrospotřebičů nabízených na současném ruském trhu, jejich typologii a komparaci s ekvivalentními českými názvy s cílem ukázat jednak aktivní a produktivní typy pojmenování vlastní oběma jazykům z hlediska funkčně-strukturálního, jednak míru intenzity internacionalizace v pojmenováních produktů vymezené sféry.

Materiál, který se stal pro náš cíl výchozím a opěrným, tvoří korpus excerpt z reklamních inzerátů publikovaných v současných ekonomických, komerčně orientovaných ruských periodik, z inzertních novin, reklamních letáků, návodů, z nabídek zveřejňovaných na některých ruských webových stránkách (aport.ru., yandex.ru apod) a dále ze seznamu, který vznikl v době studijních pobytů autorky v Sankt Peterburgu v roce 2001 a 2004. Ekvivalentní česká pojmenování pro komparaci byly získány z obdobných zdrojů u nás a z lexikografických publikací, které zahrnují neologizmy v českém lexiku konce 20. století.

Od 80. let 20. století lze na ruském i českém trhu pozorovat expanzi nových nebo inovovaných zahraničních elektrospotřebičů s novými funkcemi a designem zajišťujících lidem úsporu času, snadnou obsluhu a větší komfort. Kulminujícím obdobím tohoto trendu se stala v obou zemích druhá polovina 90. let, kdy import výrobků tohoto druhu výrazně převýšil domácí výrobu. K nejžádanějším a nejprodávanějším patřily v 90. letech 20. století a i nadále patří výrobky z oblastí:

- 1. spotřební techniky – бытовой техники**
- 2. video, audio a fototechniky – видео, аудио и фототехники**

Společnost, která na svůj trh uvádí nové importní výrobky, zákonitě řeší otázku jejich nominace na domácím trhu.

Jazykovou nominací rozumíme proces aktuálního pojmenování předmětů, dějů a jevů s využitím rozmanitých slovotvorných jazykových prostředků. Předměty bývají pojmenovány v souladu s objektivní realitou, např. podle tvaru, barvy, avšak nejčastěji podle funkce, kterou plní. Pro spotřebitele je důležité hledisko sdělnosti nominace, tzn., jakou informaci o předmětu, který pojmenovává, poskytuje. Nejvíce informace podávají nominace vycházející z funkce pojmenovávaného předmětu. Všeobecně platí, že název předmětu existuje po dobu existence a funkčnosti předmětu a s jeho zánikem také zaniká. Řada názvů současných přístrojů, které se na současném trhu v obou zemích nabízejí, vznikla v minulých stoletích a fungují dosud. Nicméně v závislosti na technickém pokroku se jak technologie jejich výroby, tak vnější vzhled a uplatnění změnilo. Tak např. slovo *плита* v ruštině vzniklo na přelomu 18. a 19. století, kdy se spojovalo s atributem *дровяная*, dnes však se zcela jinými atributy např. *электрическая, газовая*, v češtině obdobně slovo *sporák* s technickým pokrokem měnilo atributy *elektrický, plynový, kombinovaný*.

V současné době se projevuje v řadě evropských jazyků v terminologii ekonomické a komerční sféry výrazná tendence k internacionalizaci jazyka či přejímání cizího pojmenování buď přímo, bez jakékoli adaptace, anebo s určitými úpravami (grafického, ortografického, fonetického nebo morfologického charakteru). Proces internacionalizace (lexikální, slovotvorné) v nominacích produktů sledované a analyzované oblasti se uplatňuje v různých jazycích nestejně. Každý jazyk při přejímání nových slov do své slovní zásoby zároveň respektuje vlastní zákonitosti slovotvorby.

V pojmenováních dílčích výrobků výše uvedených druhů jsme našli následující onomaziologické slovotvorné struktury:

1. Přenos staré nominace na nový objekt, který má se starým shodnou nebo podobnou funkci. Obě reálie existují dále vedle sebe, mají podobnou funkci, avšak liší se způsobem zacházení s nimi, jejich výkonem, parametry, účelem, k němuž je určen, a to v závislosti na stupni vývoje techniky např.:

ножницы – электроножницы	nůžky – elektrické nůžky
нож – электронож	nůž – elektrický nůž (skalpel)
бритва – электробритва	holící strojek – elektrický holící strojek
часы – электрочасы	hodiny – elektrické hodiny
плита – электроплита	trouba – elektrická trouba
чайник – электрочайник	konvice, rychlovarná konvice
щетка – электрощетка	kartáč, kartáček – elektrický kartáč

Existují případy, kdy nová nominace předmětu sice obsahuje nominaci starou a její funkce je stejná, ale vnější vzhled se liší výrazněji než u výše uvedených příkladů, např. электроодеяло – elektrická příkrývka, электроподушка - elektrická poduška.

2. Univerbizovaná kompozita s analytickým adjektivem *электрический/elektrický/elektrotechnický*. Při univerbizaci dochází k oddělení kořenového morfému *электр-/elektr-* a jeho připojení k domácímu nebo cizímu původnímu tvaru substantiva. V češtině existuje univerbizovaná forma pojmenování tohoto typu podstatně méně než v ruštině, např. *elektrotechnika, elektromrazák, elektroakustika* apod.. Častěji se objevuje s plným adjektivem *elektrický*, avšak např. v reklamních nabídkách u výrobků ve společnosti vžitých, z kontextu známých a hojně používaných v inovované formě se zcela vypouští (tzv. eliptická univerbize). Tato tendence je v poslední době obdobná i u ruských nominací.

электробрита	(elektrický) holicí strojek
электрогриль	(elektrický) gril
электродуховка	(elektrická) trouba
электровафельница	(elektrický) vaflovač
электромясорубка	(elektrický) mlýnek masa
электроплита	(elektrický) sporák
электросоковыжималка	(elektrický) odšťavovač
электросушитель	(elektrická) sušička (ovoce)
электрошашлычница	el. přístroj na úpravu šašliku – jiná realie
электротаймер	(elektrický) měřič času

3. Skupina tzv. čistých kompozit někdy s nádechem okazionalizmu:

пылесос	vysavač
ковролист	čistič koberců
воздухоочиститель	čistič vzduchu
кофеварка	kávovar
кофемолка	mlýnek na kávu, kávomlýnek
ломтерезка	krájec
мясорубка	mlýnek na mletí masa, masomlýnek

пароварка	napařovací hrnec
овощерезка	kráječ zeleniny
соковарка	<i>zavařovač ovocných šťáv?</i>
хлеборезка	kráječ chleba
хлебопечь	domáci pekař, trouba na pečení chleba
яйцеварка	vařič vajec

4. Nominace vzniklé v obou jazycích derivací:

a) internacionálními sufixy

-ор, -ер, -оп	-átor, -ér, -or
вентилятор	ventilátor
стимулятор	stimulátor
рекордер	rekordér
эпилатор	epilátor
блендер	mixér
тостер	toster, běžnější v Č topinkovač

b) domácími sufixy

-тель, -ница, -ик, -ник, -ка / -č, -ák, -ník, -ka,

обогреватель	ohříváč
измельчитель	drtič
йогуртница	jogurtovač
бутербродница	sendvičovač
морозилка	mrazák
морозильник	mraznička
холодильник	chladnička
чайник	čajník
утюг	žehlička

c) sufixální univerbize

духовка (<i>духовая плита</i>)	trouba
----------------------------------	--------

стиралка (*стиральная машина*) pračka

сушка (*сушильная машина*) sušička

d) se sufixy proviniečně odlišnými v obou jazycích

миксер šlehač

гриль gril

шейкер šejkr

таймер časový spínač

блендер mixér

тостер topinkovač, *toaster*, *toastovač*, *opékač topinek*

ростер rozpékač

фритюрница fritéza

аудиорекордер audiorekordér

аудиоцентр audiocentrum, audiověž

аудиоплеер/аудиоплеер/аудио-плеер audiopřehrávač

видеокамера videokamera

видеорекордер videorekordér

Cizojazyčné přejímky jsou v ruštině v posledním desetiletí (zejména angloamerické) velmi frekventované, nominace se přenáší i s výrobkem ze země původu a ponechává si v ruštině vždy fonetickou variaci názvu, zatímco v češtině se ve většině případů uplatňuje grafická podoba originálu, někdy vedle sebe koexistují anglický i český název (v poslední době obdobně i v ruštině). Jako důvod se uvádí jazyková nepřipravenost jazyka na průnik nové realie.

Popularita tohoto typu nominace souvisí také s extralingvistickými faktory, prestiž cizího přejatého názvu, módnost, společenská nálada, jazyková autorita apod. Tento typ nominace, zvláště u anglických výrobků se v ruštině objevuje sporadicky už po celé 20. století, avšak zdomácňuje od 80. let a dnes je jeho frekvence poměrně vysoká.

5. Nominace se strukturou sdruženého pojmenování tvoří v ruštině poměrně velkou skupinu, avšak v mnoha případech se v běžné komunikaci upřednostňuje jeho univerbizované synonymum, což lze odůvodnit současnou výraznou tendencí ruštiny k ekonomii slova, v řadě případech tu koexistují v rovině

hovorového jazyka různým způsobem univerbizovaná synonyma, v češtině se v ekvivalentních názvech objevují různé struktury :

стиральная машина / стиралка dem)	pračka (pračky plněné vrchem, pře-
вязальная машина	pletací stroj
швейная машина (разг. машина)	šicí stroj
гладильная машина	žehlicí stroj, mandl
сушильная машина	sušička
сушильные автоматы	automatická sušička
кухонная машина (универсальная)	kuchyňský robot
морозильная камера	mraznička
посудомоечная машина/посудомойка	myčka
сушка для рук	horkovzdušný sušič rukou
стимулятор роста волос	stimulátor růstu vlasů
измельчитель пищевых отходов	drtič odpadů
микроволновая печь	mikrovlnná trouba

Tento typ má některé společné rysy se skupinou s analytickými adjektivy, ale je vhodnější ji vyčlenit jako samostatnou skupinu, neboť, pokud u nich dochází k univerbizaci, jde jen o jeden její typ – univerbizaci sufixální, nikoliv kompoziční na rozdíl od typu viz bod 2.

První fází nominačního procesu je jeho pojmenování jako produktu průmyslové výroby a jako takový dostává svůj oficiální název, označení neboli termín. Teprve když se stane předmětem obchodu, dostává obchodní značku - název a modelové číslo - v ruštině tzv. *торговый ярлык* (někdy úplně, jindy jen částečně shodný s termínem). Ke třetímu kroku transformace oficiálního názvu výrobku dochází při jeho zařazení do reálného života, při aktu zfunkčnění produktu spotřebitelem. Tehdy často vzniká tzv. denní název, který je užíván v určitých mikroklimatech – rodinná pojmenování, místní, nebo se rozšíří i mezi širší okruh uživatelů. Zvláštní problém vyvstal v ruštině s označením tovární značky dovažných výrobků, formováním etikety a její existence. Tzv. „этикеточная лексика“ je dnes převážně záležitostí průmyslového designu a reklamy. V ruské reklamě často tuto otázku řeší ponecháním latinské verze názvu, zejména u světově proslulých značek výrobků z kategorie sladkostí, kosmetiky, ale také právě u televi-

zorů, praček, ledniček, automobilů, kde název firmy v celkovém názvu výrobku hovoří také o její kvalitě a tradici. V tisku se cizí značky nedůsledně uvádějí v uvozovkách, panuje tady anarchie, zatímco názvy ruských firem a produktů jimi vyrobených jsou podle norem jazyka téměř vždy v uvozovkách.

populární zahraniční značky:

иномарки

populární tuzemské značky:

отечественные

na českém trhu:

Philips, Moulinex, Rowenta, Sony, Samsung, Calex, Romo, Eta, Mora, Thomson, Grundig, Panasonic, Tefal, Braun, Candy, Zelmer, Polar, Ardo

na ruském trhu:

Indesit, Zanussi, Ardo, Ariston, Siemens, Bosch, «Стинол», «Атлант», «Газмаш- Samsung, Rowenta, Tefal, Philips, Moulinex

Брест», «Бирюса», «ЗИЛ»,

Braun, Elektrolux, Gorenije

«Малютка», «Вятка», «Чайка», «Саратов», «Минск», «Ладога», «Россиянка», «Электра»

Běžný model oficiálních názvů produktů v námi sledované oblasti v obou zemích:

утюг *Braun* PV 3550

парафovací žehlička *ETA* 3274 Aqalia

стиральная машина *Asko* W600

automatická pračka *Thomson* TFV 129 ECO

СВЧ печь *Samsung* M1618

mikrovlnná trouba *Whirpool* IL 12

телевизор *Panasonic* TX-36PB50F

barevný televizor *Grundig* ST70-712

myčka nádobí Electrolux EW 1067

Obchodní značky představují v současné době široké pole nápaditosti ruských reklamních tvůrců a pro svou živelnost a anarchii v oblasti normy jsou často objektem kritiky skupiny lingvistů-ekologů. Obchodní značky tvoří sice také strukturální modely, avšak převládá právě ona jazyková živelnost a motivující elementy lze najít jen někdy, např.

1. Podle jména, názvu a zeměpisné polohy továrny-výrobce:

электроплита «*Россиянка*», стиральная машина «*Сибирь*», холодильник «*Саратов*», «*Минск*», «*Ладога*».

2. V názvu je podtrženo kladné hodnocení výrobky: «*Комфорт*», «*Мечта*», «*Рекорд*», «*Чудо*» s cílem čistě komerčním.

3. V názvu se odráží vlastnost a funkce předmětu často s hyperbolou: пылесос «*Вихрь*», «*Ракета*», «*Тайфун*», «*Ураган*», автомассажер «*Тонус*», бытовая печь «*Жар-птица*».

4. V názvu se objevují romantické, prestižně lákající jména, exotismy: фен «*Улыбка*», вентилятор «*Орбита*», стиральная машина «*Малютка*».

Je známé, že obchodní etikety mají svá období progrese a regrese. Někdy se obchodní značka pro svou popularitu stává i běžným obecným pojmem v masovém užívání spotřebitelů, např. v ruštině «*Хельга*» - хельга - název typu skříňně, později označení pro jakoukoliv skříň toho typu nebo obdobně «*Малыш*» původně název jednoho typu kojenecké výživy, dnes малыш – obecné označení kojenecké výživy.

Analyzovaná skupina lexikálních jednotek označuje reálné a velmi aktuální a žádané předměty v obou zemích. Excerptovaný materiál, který nám posloužil pro analýzu, ukázal, že znakový význam slov této skupiny má čistě denotativní charakter, denotáty tu označují nástroje, nářadí a stroje užívané v dnešních domácnostech v obou zemích. Tento typ nominativní skupiny určil i jeho onomaziologický status, tj. ty příznaky, které se berou na zřetel při pojmenování. Motivace dává představu o podstatě a funkčnosti předmětu. Právě proto se mezi uvedenými způsoby tvoření názvu nejvíce objevují kompozita. Schéma přečtení termínu-kompozita je jednoduché a napovídá obsahovou interpretaci modelu - mnoho z nich ukazuje jak morfémově-derivační význam, tak funkci předmětu. Největší soulad v obou jazycích je zřejmý u kategorie pojmenování audio, video a stereo techniky, kde převažují kompozita-přejímky, které jsou internacionalismy. Oba jazyky jsou jim v této kategorii nejotevřenější.

Názvy v oblasti kuchyňských přístrojů nemají vždy jednu formu, jsou variabilní v závislosti na sféře užívání a sociálním prostředí. Mnohé deriváty mají svůj okruh variant, který se uplatňuje v souvislosti s konkrétní řečovou situací, a to od

implicitních do substitucionálních (nominace širokého obsahu - вещь, машина). Objevují se i antonyma - hyperonyma-hyponyma, neutrální-expressivní, tradiční - okazionální).

Uvedené ilustruje myšlenku, že lexikální sémantika je také autonomní ve vztahu k samotným reáliím a jim odpovídajícím názvům.

LITERATURA

- Шмелев, Д. Н.: Способы номинации в современном русском языке, Москва 1982.
- Trubačev, O. N.: Řemeslná terminologie ve slovanských jazycích, Москва 1966.
- Savický, N, Šišková, R., Šlaufová, E.: Rusko-český a česko-ruský slovník neologizmů, Academia 1999.
- Martincová, O. a kol.: Nová slova v češtině, Academia Praha 1998.
- Rusko-český technický slovník, Praha-Moskva, 1986.
- Gazda, J.: K otázce konkurence grafických kódů v ruském publicistickém textu, Sb. prací FF brněnské univerzity, A 46, 1998.
- Rudincová, B.: Typy pojmenování v současné ruštině, Ostrava 2000.
- www. aport.ru, www. yandex.ru

Vymezení některých prefixoidů a radixoidů v české lingvistické literatuře

PATRIK MITTER

Problematika vymezení afixoidů (prefixoidů a sufixoidů) se v různých národních lingvistikách řeší různě. To samozřejmě vede k nejednoznačnému řešení problému. Termín afixoid označuje morfém přechodného rázu buď mezi kořenem a prefixem (tzv. prefixoid), nebo mezi kořenem a sufixem (tzv. sufixoid). Morfémy, které si zachovaly svůj věcný význam a povahou se blíží spíše kořeným morfům, se označují jako radixoidy (Martincová – Savický 1987, 124-139). Z hlediska funkčního a sémantického se afixoidy významově odlišují od radixů (jejich původní lexikální význam „se dekonkretizuje“) a mají ve slově jinou funkci než tradiční prefixy, resp. sufixy. Hranice mezi prefixoidy a radixoidy je u některých morfémů těžko jednoznačně vymežitelná. Při určení statusu těchto morfémů jednotliví autoři váhají a výsledkem je, že jeden a tentýž morfém bývá označován v lexikografických popisech češtiny vydaných přibližně současně jednou za prefix, podruhé za radix, např. *kontra-* považuje 1. vyd. SSČ (1994) i ASCS (1995) za radix, naproti tomu neologický slovník NSČ (1998) za prefix, čímž se vrací k původnímu statusu tohoto morfému v TŠČ 2 (1967). Podobně nejednotné je vymezení statusu morfému *anti-* (v SSČ i v ASCS radix, v NSČ prefix). Morfém *ex-* vymezuje ASCS jako radix, SSČ i NSČ za prefix. Ambivalentnost pohledů na některé tyto morfémy ilustruje příklad z NSČ, v němž se *pseudo-* a *super-* v jedné a téže publikaci vymežují rozdílně. Morfém *pseudo-* je nejprve klasifikován jako prefix, současně je však uvedeno, že *pseudo-* má vlastnosti jak předpony, tak kořeného morfému (NSČ, 236). Morfém *super-* je naopak nejprve považován za radix, vzápětí je však konstatováno to, co v předchozím případě (NSČ, 286).

Už z tohoto je vidět nejednotnost pohledů na tento problém. Kromě toho se v naší domácí slovní zásobě objevují některé morfémy zároveň i jako samostatné lexikální jednotky (např. *super-* jako morfém, který vystupuje samostatně, i *super* jako adjektivum a adverbium). V našem příspěvku stručně naznačíme, jak se tato problematika řeší v české lingvistické literatuře a poté se pokusíme zaujmout vlastní stanovisko k řešení této otázky.

V naší lingvistické literatuře se tradičně rozlišují předpony pravé a nepravé, které fungují zároveň jako předložky vlastní nebo nevlastní. Předpony pravé modifikují význam slova základu a tato modifikace je jejich charakteristickým a jediným přínosem do slovtvorného procesu (TŠČ 2, 697). Předpony nepravé (předložkové) mohou právě ve funkci předložek vystupovat jako samostatná lexikální jednotka. Je tedy patrné, že vymezení prefixoidu nesouvisí přímo s možností tohoto morfému být paralelně samostatnou lexikální jednotkou.

Problémem je, že některé morfémy, které se tradičně považovaly za substantivní předpony, a to jak v naší lingvistice, tak i v lingvistikách zahraničních (např. *arci-*, *ex-*, *hyper-*, *para-*, *pseudo-*, *super-*), přestaly být pocíťovány jako předpony, event. předložky (*ex-*). Tato jejich původní funkce u nich vlivem dynamiky současné slovní zásoby ustoupila do pozadí a navíc se u některých z nich vyvinul význam autosémantického slovního druhu, např. adjektivní v případech *ex-*, *bývalý*, *super-*, *mimořádně dobrý*, *skvělý*. Ze současných lexikografických popisů češtiny je vidět, že právě tato skutečnost rozhodla o reinterpretaci některých původně předponových morfémů (viz 2. vyd. SSČ, ASCS).

Připomeneme ještě řešení tohoto problému u O. Martincové a N. Savického (viz Martincová – Savický 1987, 124-139). Zde autoři uvádějí kritéria pro vymezení afixoidu a radixoidu: 1) slovnědruhovú příslušnost slova, resp. morfému (původní předložka, předpona); 2) koexistence morfému se slovem existujícím ve slovní zásobě; 3) existence domácího ekvivalentu; 4) slovtvorné funkce morfému; 5) kritérium funkčněstylové. Dále jsou jednotlivé morfémy klasifikovány podle svého postavení na ose prefix – prefixoid – radixoid – radix. V literatuře bývá konstatováno, že nejbližší k prefixům mají morfémy *super-*, *ultra-*, *anti-*, *hyper-*, *kontra-*. Morfémy *anti-*, *kontra-*, *meta-* jsou charakterizovány jako prefixoidy předponově-předložkového charakteru, které modifikují význam základového slova. Mnoho dalších morfémů má podle některých autorů prefixoidní charakter, např. *bio-*, *dia-*, *diabetický* i *týkající se promítání*, *fero-*, *fono-*, *foto-*, *světlo*, *gramo-*, *hydro-* aj. Některé jiné morfémy, jako např. *ex-* ve významu *bývalý*, *pseudo-*, *super-* ve významu *mimořádně dobrý*, *skvělý* aj., jsou zase ve vědomí mluvčích spojovány v současnosti v mnoha výrazech právě s adjektivním, resp. adverbiálním významem (srov. např. výrazy *expředseda*, *exdruholigový*, *super-sleva*, *superlacíný*). Naopak s funkcí předpony, resp. předložky jsou nadále spojovány morfémy *inter-*, *meta-*, *anti-*, *kontra-*.

Morfémy *infra-*, *ultra-* zastupují v některých výrazech složená slova *infračervený*, *ultrafialový*. Právě v nich mají *infra-* a *ultra-* charakter radixu. Další morfémy, jako *bio-*, *dia-* atd., které jsou ve stati O. Martincové a N. Savického (viz výše) považovány za prefixoidy (mají prefixoidní charakter), hodnotíme vzhledem k jejich zřetelnému plnovýznamovému charakteru jako radixy. Všechny

morfémy, které lze označit po stránce slovnědruhové a lexikálněsémantické za adjektivní, plní z hlediska sémanticko-syntaktického funkci atributivních (tzv. modifikačních) determinativ. Přejídné pásmo mezi prefixy a radixy představují podle O. Martincové morfémy *mikro-*, *mini-* (srov. Martincová – Savický 1987, 135).

Domníváme se, že se někdy – možná poněkud zjednodušeně – uvažuje o „oslabování významu“ komponentu ve složeninách vlivem velké produktivity tohoto komponentu. Právě komponenty *dia-*, *bio-* jsou v současné slovní zásobě velmi produktivní a jsou do značné míry homonymní (tzn. že mají několik od sebe již velmi vzdálených významů). Komponent *bio-* může vystupovat ve složeninách např. ve významu ‚biologicky čistý, přírodní‘ (*biopotravina*, *biosurovina*), ve významu ‚biometeorologický‘ (*biopředpověď*, *biozátež*), ve významu ‚bioenergetický‘ (*biopole*), ‚biogenní‘ (*bioprvky*). Lze předpokládat další nárůst hybridních kompozit s tímto prvním komponentem. Nelze vyloučit tvoření hybridních kompozit i v dalších významech tohoto komponentu, aniž by takové tvoření nutně znamenalo oslabování významu komponentu *bio-*. Podobně komponent *dia-* je v současné době velmi produktivní ve významu ‚diabetický, pro diabetiky, sloužící diabetikům, vhodný pro diabetiky‘, srov. např. *diaboty*, *diakoláč*, *dianápoj*, *diapečivo*, *diapotraviny* aj. Je pravděpodobné, že budou i nadále přibývat hybridní složeniny s *dia-* v tomto významu, a to zejména v souvislosti s pojmenovávacími potřebami v oblasti potravinářství. Přestože může vzniknout velké množství těchto kompozit, nijak to nebude oslabovat významovou stránku komponentu *dia-*, neboť ve složeninách, které vznikly na pozadí významu ‚diabetický‘, bude mít *dia-* prostě tento význam.

Jak je patrné, nelze jednoduše ztotožňovat velkou produktivitu nějakého slovotvorného prostředku s jeho tendencí k oslabování svého významu (v našem případě s jeho „prefixoidizací“). Po stránce formální se prefixům skutečně blíží komponenty, které neobsahují ve své morfematické struktuře konekt, tj. spojovací morfém (nejčastěji *-o-*). Jedná se o morfémy *ex-*, *extra-*, *super-*, *hyper-*, *arci-*, *mini-*, *plexi-*, *tele-* a mnoho dalších, které neobsahují konekt. O statusu uvedených morfémů ve smyslu distinkce prefix – radix rozhoduje podle našeho názoru kromě formální stránky i slovnědruhová, syntaktická a lexikálněsémantická charakteristika. U některých morfémů předponově-předložkového původu (např. *hyper-*, *super-*, *ultra-*) se utvořily významy, které po stránce slovnědruhové odpovídají adjektivům (ve spojení těchto komponentů s druhými komponenty substantivními), resp. adverbii (ve spojení s druhými komponenty adjektivními nebo adverbiiálními). Původně předponově-předložkový charakter těchto morfémů zůstává v některých výrazech zachován, např. *superdistributor* ‚naddistributor‘, *hyperzvuk* ‚nadzvuk‘. Nicméně vedle těchto původních významů morfémů *super-*, *hyper-* se u nich utvořily novější významy adjektivní, resp. adverbiiální,

tedy např. *super-* má význam ‚skvělý, mimořádný‘; velmi, mimořádně, srov. např. výrazy *superstřelec*, *superžena*, *superrychlý* apod. Tato skutečnost jenom podporuje úvahy o adjektivním, resp. adverbialním charakteru výše zmíněných morfémů.

Vrátíme-li se ještě ke kritériím vymezení afixoidů a radixoidů, která jsme nastínili v této kapitole, lze naše tři kritéria – slovnědruhově, syntaktické a lexikálněsémantické – zhruba ztotožnit s kritérii 1), 2) a 4) článku O. Martincové a N. Savického. Kritérium 3) má rovněž své opodstatnění, nicméně jde spíše o doprovodné kritérium lexikálněsémantické. Existence domácího ekvivalentu umožňuje lépe postihnout charakter cizího morfému, a to zvláště ve smyslu kritéria 1). Tak např. morfémy předponově-předložkového charakteru mají domácí ekvivalenty rovněž předponově-předložkové, srov. *anti-*, *kontra-* (*proti-*), *meta-* (*za-*, *po-*, *mezi-*), *inter-* (*mezi-*). Naopak *pseudo-* domácí předponově-předložkový ekvivalent nemá.

S využitím kritéria 3) tak můžeme mj. objasnit, proč se některé morfémy v lingvistické literatuře považují spíše (byť ne výhradně) za předpony. Kritérium 5) má pro posouzení slovtvorné struktury slova podle našeho názoru pouze okrajový charakter, proto se jím podrobně nezabýváme.

U některých dalších morfémů (např. *anti-*) existuje paralelně původní význam předponový, předložkový a nový význam adjektivní, resp. adverbialní, který se již lexikalizoval. V případě morfému *anti-* se jedná vedle původního významu ‚proti‘ (např. *antifašistický*, *antilátka* apod.) i o význam adjektivní ‚nepravý, špatný‘ (např. *antihokej*, *antihrdina*). Též vymezení některých dalších morfémů, jako např. *meta-*, *para-*, pouze jako prefixů je dnes už rovněž problematické. Morfém *para-* může vystupovat ve výrazech nejen na pozadí původního významu ‚spolu-, vedle, při‘, ale i jako zkrácený morfém na pozadí slov *parašutista*, *parašutistický* (srov. např. *parajednotka*, *paraseskok*, *paraskupina*, *paraškola*, *paravýcvik*), nebo na pozadí slov *paraplegie*, *paraplegický* (např. *paradivadlo*). Morfém *para-* v obou níže uvedených významech lze přiřadit jak k substantivnímu, tak k adjektivnímu komponentu, proto bychom tento morfém ve významech ‚parašutista, parašutistický‘ i ‚paraplegie, paraplegický‘ mohli považovat za slovnědruhově nevyhraněný.

Z uvedených výkladů vyplývá, že v případě některých morfémů (např. *super-*) lze z hlediska jejich lexikálněsémantické a syntaktické stránky ve spojení s druhými slovtvornými základy substantivními uvažovat o jejich slovnědruhovém vymezení jako tzv. komponentů adjektivního charakteru, srov. např. výrazy *supercena*, *supernabídka*, *supersleva*.

Jinak vymezují některé výše uvedené morfémy další autoři. O. Martincová považuje za prefixy (resp. prefixální komponenty, prefixoidy) i *super-*, *pseudo-*, *anti-*, *auto-* ve významu ‚sám, sebe, vlastní‘, *mikro-*, *mini-* aj. (srov. Martincová 1997, 23-26), D. Svobodová řadí k prefixům rovněž *super-* a také *extra-*, *ex-* a *vice-* (srov. D. Svobodová, 1997, 40-42).

V posledních desetiletích došlo v češtině k nárůstu pojmenování s prvními komponenty (domácími), např. *polo-*, *samo-*, *sebe-* (srov. výrazy *pologramot*, *polohoror*, *polodisident*, *polomluva*, *polosoukromý*, *pološance*, *poloteroristický*, *polotroska*, *polotunel*, *polováčka*, *poloveterán*, *polozakázanost*, *samonabijecí*, *samoodmrazovací*, *samoodpalovací*, *samorozbalovací*, *samoskládací*, *samoupínací*, *sebedestrukce*, *sebechválnivý*, *sebeiluze*, *sebekultivace*, *sebeaparodie*, *sebeepochopení*, *sebepotvrzení*, *sebeprojekce*, *seberespekt*, *sebestředně*, *sebevedení* apod.). Všechny tyto prefixoidy považujeme vzhledem k jejich sémantické stránce spíše za komponenty, přestože se po stránce formální i funkční svým charakterem blíží prefixům. Tyto komponenty (*polo-*, *samo-*, *sebe-*) představují po stránce slovnědruhové tzv. nezákladní slovní druhy, srov. *polo-* (číslovka), *samo-*, *sebe-* (zájmena). Nejsou to na druhé straně ani komponenty, které by po stránce významové odpovídaly slovům sysémantickým (předložkám), proto mají spíše charakter morfémů, jejichž status ve smyslu rozlišení prefix – radix kolísá. Někdy jsou označovány jako radixy, jindy jako prefixy.

Podle našeho názoru by bylo vhodné za prefixoidy považovat právě morfémy numerálního a pronominálního charakteru, které nemají plnovýznamový charakter (tj. kvantifikují, resp. identifikují nebo odkazují). Mezi cizími komponenty by se jednalo o komponenty numerální, jako např. *mono-* ve významu ‚jeden‘, *bi-*, *di-*, *tri-*, *tetra-*, a o komponent pronominální *auto-* ve významu ‚sám, vlastní‘ (např. ve výrazech *autosugesce*, *autoprotilátka*). Ostatní morfémy (komponenty), které mají charakter plnovýznamového slovního druhu, navrhuje považovat nadále ve smyslu výše uvedených úvah za komponenty.

Tato oblast skýtá – podle našeho názoru – dost prostoru pro pokusy vymezit status výše uvedených morfémů tak, aby výsledné řešení této otázky reflektovalo jak formální stránku morfémů, tak i jejich morfoloogickou, syntaktickou i lexikálněsémantickou charakteristiku, event. jejich produktivitu. Vzhledem ke skutečnosti, že výše uvedené morfémy cizího původu plní v různých jazycích podobnou funkci, mohlo by takové vymezení jejich statusu z hlediska distinkce prefix – radix být přijatelné i nad rámec národních lingvistik.

LITERATURA

- Akademický slovník cizích slov A-Ž*. Praha, Academia 1995.
Bozděchová, I.: *Tvoření slov skládáním*. Praha, ISV 1995.

- Martincová, O. a kol.: *Nová slova v češtině /slovník neologizmů/*. Praha, Academia 1998.
- Martincová, O. a kol.: *Nová slova v češtině 2*. Praha, Academia 2004.
- Martincová, O.-Savický, N.: *Hybridní slova a některé obecné otázky neologie*. SaS 48, 1987, s. 124-139.
- Martincová, O.: *Konkurence prefixálních komponentů v novém lexiku*. In: *Slovo* (časopis katedry bohemistiky PdF MU Brno). Brno 1997, č. 4, s. 23-27.
- Slovník spisovné češtiny /pro školu a veřejnost/*. 1. vyd., Praha, Academia 1978.
- Slovník spisovné češtiny /pro školu a veřejnost/*. 2. vyd., Praha, Academia 1994.
- Slovník spisovného jazyka českého*. 1. vyd., Praha, Academia 1960 – 1971.
- Slovník spisovného jazyka českého*. 2. vyd., Praha, Academia 1989.
- Svobodová, D.: *Prefixálně tvořené anglicismy v české publicistice*. In.: *Slovo* ((časopis katedry bohemistiky PdF MU Brno). Brno 1997, č. 4, s. 40-43.
- Tvoření slov v češtině 2* (za redakce M. Dokulila, Fr. Trávníčka, J. Kuchaře). Praha, Academia 1967.

ZKRATKY

ASCS	Akademický slovník cizích slov
NSČ	Nová slova v češtině (Martincová, O. a kol.)
SSČ	Slovník spisovné češtiny /pro školu a veřejnost/
SSJČ	Slovník spisovného jazyka českého
TSČ 2	Tvoření slov v češtině 2

K tvoření slov v počítačovém slangu

MICHAELA ČERNÁ

Tímto referátem bych chtěla přispět k popisu způsobů tvoření slov v českém počítačovém slangu.

Jak uvádí J. Hubáček (1988: 14), slangové názvy se tvoří jak (A) postupy transformačními (slovotvornými, jimiž se rozhojňuje inventář slovní zásoby národního jazyka), tak i (B) postupy transpozičními (jež využívají pojmenování již hotových, existujících). V prvním případě se slangové názvy tvoří odvozováním, skládáním a jinými způsoby (zkracováním, mechanickým krácením a překrucováním), v druhém případě se pojmenovávacími postupy rozumí tzv. sémantické tvoření (metaforické a metonymické přenášení), tvoření názvů víceslovných (frazeologismů) a přejímání.

Všechny tyto slovotvorné postupy nalezneme i v počítačovém slangu, jak se dále pokusím doložit na příkladech. Vycházela jsem z jazykového materiálu z let 1996-2003, který jsem shromáždila pro svou diplomovou práci *Počítačový slang* (kombinovala jsem poslechovou, excerpční, dotazníkovou metodu a spolupráci s informatory).

A. Postupy transformační

1. Odvozování

V počítačovém slangu je odvozování velmi častým slovotvorným prostředkem. Podrobnější dělení této kategorie bylo provedeno podle P. Hausera (1986) na kategorii mutační, transpoziční a modifikační.

1. 1. Kategorie mutační

Podstatná jména. Názvy činitelské: *klikač, prgátor, surfer*, názvy konatelské: *amigáč, fixista, linuxák, síťovník*, názvy prostředků: *pakovač, bootovačka, vysávátko, mailovadlo*, názvy předmětů děje: *palba*, názvy nositelů vlastností: *swapák, trojan, základovka, zdrojáč*, názvy míst: *internetovna*.

Přídavná jména: *netový, lamerský*. U vlastních přídavných jmen narážíme na neobvyklé tvoření koncovkou *-í* (*borlandí, intelí, oraclí*). Posesivitu slangových adjektiv tak vyjadřuje prostředek, který obvykle odvozuje přídavná jména od pojmenování zvířat, např. *hadí, čapí*. Analogicky k živočišnému druhu se pravděpodobně akcentuje příslušnost k určité skupině.

Slovesa: *testnout, internetit, myšovat, dopingat se, rozparserovat*.

1. 2. Kategorie transpoziční

Podstatná jména: názvy dějové: *googlování, prgání, lameřina, sek*, názvy vlastností: *klikatelnost*. Přídavná jména: vzniklá ze slovesných tvarů: *nainstaleny*, dějová: *bookmarkovací, chodivý*.

1. 3. Kategorie modifikační

Názvy přechýlené: *buga, eponka, myšák*, názvy zdrobnělé: *procík, updatek, lamička, utilitka, atárko, demičko*, názvy zvětšovací: *palmáč, virák*.

2. Skládání

Skládání je méně častým způsobem tvoření slangových názvů. J. Hubáček (1988: 16) píše: "Pro slangové složeniny je příznačné, že se tvoří jen jako složeniny vlastní určovací (složeniny nevlastní a vlastní přiřadovací chybějí)." V počítačovém slangu jsem nevlastní složeniny nezaznamenala, avšak složeniny vlastní přiřadovací ano: *datumočas* a *tužkomyš*. Ze složenin vlastních určovacích je většina přívláskových: *demoscena, kanclaplikace, kyberpolda, kybersquatter, linuxvir, trojkombinace, winvir*. Dále jsem podchytila jednu složeninu předmětovou: *paměťožrout*.

3. Zkracování a mechanické krácení

V počítačovém slangu jsou iniciálové zkratky velmi časté, většina z nich je přejata z angličtiny, ale vyskytují se i zkratky české. Některé akronymy jsou užívány obecně při komunikaci na internetu, jiné jen v počítačovém slangu (*NNZ, BFU, RT(F)M*). Iniciálové zkratky se tvoří také z názvů produktů, zařízení a firem, např. *CPU* (*Central Processing Unit*). Zkratky se snadno derivují, např. *CPUčko, PCčko; CDo, PHPko, NNčka, ZIPka; FTPknout*.

Dalším typem zkratk jsou takové, které nevznikají z prvních písmen několikaslavného názvu, ale z několika písmen jednoho slova, např. *d(t)b* (databáze), *klv* (klávesnice), *mdm* (modem), *prg* (program). Neplatí tedy, že „východiskem zkracování je vždy několikaslavné pojmenování" (Hauser 1986: 155).

Skupinové zkratky jsou spíše výjimečné, např. *sysop* (systémový operátor). Naopak mechanické krácení je v počítačovém slangu poměrně časté. Jak uvá-

dí J. Hubáček (1988: 17), „motivací mechanicky krácených slangových názvů je snaha o kratší a zvukově zjednodušené vyjádření; takto tvořené názvy mají zpravidla menší počet slabik, zjednodušené souhláskové skupiny, sklon k otevřeným slabikám, příp. jsou i jinak hláskově upravovány, např. *cvičko* (...) aj.” V počítačovém slangu se sklon k otevřeným slabikám neprojevuje: *admin*, *binár*, *bot*, *comp*, *debug*, *defrag*, *hack*, *hard*, *intro*, *joy*, *mech*, *not*, *poč*, *proc*, *rein*, *repas*, *soft*, *virtuál* ad. Naopak jiné hláskové úpravy jsou časté: *algáč*, *aplikačka*, *cedič*, *cedlo*, *klikoš*, *moňas*, *monták*.

4. Překrucování

Motivace překrucování je různá - je to snaha o zvukové zvýraznění a odlišení od zvukové podoby spisovné, snaha o úpravy umožňující dvojí chápání smyslu slova, jazyková hravost: *čopitač*, *interfernet*, *kompatidebilní*, *pičitač* ap.

Zvláštním případem jsou tzv. expresivní homonyma, slova deformovaná tak, že se formálně ztotožňují se slovy neexpresivními zcela odlišného významu, jde o zvláštní typ metaforizace na základě zvukové podobnosti: *delfín*, *emil*, *filé*, *hákovat*, *hadr*, *komanč*, *lama*, *máma*, *máti*, *měďa*, *perla*, *turban*, *vyžle*.

Kapitolou pro sebe je překrucování názvů firem a produktů, např. *Microshit*, *MicroSoft*, *Mrkwosoft*, *Mrkvošrot* (Microsoft); *Otlak*, *Utlouk* (Microsoft Outlook); *Netchcip* (Netscape Communicator); *Oppice2000* (Microsoft Office 2000); *Bimbousy*, *Wirousy*, *Wokenice* (Microsoft Windows).

Jazyková hra se také projevuje ve vytváření analogií s výchozím slovem, např. pro *CD-ROMka* označení *cikánka*, pro *myš* - *hlodavec* či *krysa*, pro virus - *bacil* nebo *bakterie*.

B. Postupy transpoziční

1. Metaforické přenášení

Motivací metaforizace bývá potřeba jazykově vyjádřit nové skutečnosti, u nichž si mluvčí uvědomuje podobnost se skutečností jinou. Oblasti motivace jsou např. části lidského těla: *mozek* (procesor), části oblečení: *kšanda* (plochý kabel), zvířata a části jejich těla: *ocásek* (kabel myši), hudební nástroje: *piáno* (klávesnice), přístroje: *fěn* (větrák), *sekačka*, *plečka* (nevýkonný počítač), *toustovač* (mechanika CD-ROM), *vysavač* (hlučný větrák), jídlo: *zmrzlina* (stav, kdy software přestane fungovat), dětské stavebnice: *lego*, *merkur* (počítač sestavený svépomocí), nemoci: *skleróza* (paměť RAM) ad.

2. Metonymické přenášení

Metonymické přenášení se uskutečňuje na základě vnitřní souvislosti denotátů. Příklady: *Bill* (firma Microsoft), *jehla* (jehličková tiskárna), *plech* (počítač),

virtule (větrák), *železo* (hardware). Zvláštním případem metonymie je pojmenování podle zvířete v logu produktu: *liška* (databázový systém Visual FoxPro), *tučňák* (operační systém Linux).

3. Pojmenování víceslovná (sdružená, frazeologismy)

Slangové frazeologismy nominální (sousloví) jsou celkem řídké, neboť jsou v rozporu s aktuální univerbizací, např. *garážová firma* (neseriózní počítačová firma), *mezi klávesnicí a monitorem/židli* (lidský faktor), *modrá obrazovka (smrti)*, *modrá smrt* (chybové hlášení na modrém podkladu v operačním systému Windows), *opičí trojmat* (současné stisknutí kláves Ctrl+Alt+Del). Vznikají i frazeologismy verbální, tj. ustálená spojení, jejichž klíčovým slovem je sloveso. Rozumějí se jimi vazební spojení slov, z nichž alespoň jedno ztrácí svůj vlastní význam nebo nabývá významu nového, např. *(vy)hodit* nebo *(vy)chrlit hlášky*, *vyplivnout hlášku*.

4. Přejímání

Přejímání i kalkování je v počítačovém slangu časté. Zdrojovým jazykem je téměř výhradně angličtina. Příklady přejímání: *board*, *boot*, *button*, *crack*, *debugger*, *download*, *error*, *flamewar*, *geek*, *lamer*, *maus*, *noname*, *rulez(zzz)*, *template*, *thread*, *user*, *weblamer*. Kalkování se uplatňuje zejm. v názvech firem nebo produktů, např. *jabko* (Apple), *modrozub* (Bluetooth), *sušenka* (cookie).

Angličtina výrazně ovlivňuje podobu českého počítačového slangu, neboť z angličtiny pochází většina počítačových termínů, manuály k různým produktům jsou často k dispozici jen v angličtině, angličtina je také univerzálním dorozumivacím jazykem na internetu.

Rozmanitost označení entit je v češtině a angličtině různá, např. pro znak @ má angličtina řadu označení (dle Rosenbaum 2001): *commercial at*, *cyclone*, *rose*, *snail*, *whirlpool*, *vortex*, *ape*, *cat*, *head*, *strudel* ap. Čeští mluvčí však disponují jen označením jedním: *zavináč*.

Závěrem

Počítačový slang je velmi proměnlivý, neboť zrcadlí bouřlivý vývoj výpočetní techniky. Kromě pohybu ve slangu samém (příp. profesní mluvě) pozorujeme také dynamické změny v rozvolňování hranic této jazykové variety, zejm. přechod slangismů do běžné řeči, v níž se stylový příznak (slangovost) těchto lexikálních jednotek postupně stírá.

V počítačovém slangu nalezneme všechny slovtvorné postupy, jež jsou obvyklé pro slangovou slovtvorbu. Přes velkou proměnlivost tohoto slangu hrají některé slovtvorné faktory stabilně vedoucí úlohu; mezi ně bezesporu patří

výsadní postavení angličtiny jako zdrojového jazyka pro přejímky, zkracování a jazyková hravost.

LITERATURA

- Černá, M.: Počítačový slang. Diplomová práce ÚČJTK FF UK, Praha 2004.
Hauser, P.: Nauka o slovní zásobě. Praha 1986.
Hubáček, J.: Malý slovník českých slangů. Ostrava 1988.
Rosenbaum, O.: Anglicko-český slovník Internetu : chat-slang. Praha 2001.

Slovotvorná homonymie v propriální a apelativní sféře českého jazyka

PAVEL ŠTĚPÁN

0. V tomto příspěvku se zaměříme na problematiku slovotvorné homonymie v češtině, a to se zvláštním zřetelem k propriální sféře jazyka. Nemůžeme se však přirozeně obejít bez častých odkazů ke sféře apelativní a bez systematického porovnávání obou těchto sfér (proto je v názvu příspěvku zahrnuta i sféra apelativní, přestože jí bude věnována menší pozornost). Cílem příspěvku není podat kompletní a vyčerpávající přehled homonymních slovotvorných prostředků; omezíme se na některé typické příklady, které by měly ilustrovat jednotlivé sledované typy slovotvorné homonymie.

1. Než přejdeme k charakteristice slovotvorné homonymie, uveďme alespoň ve stručnosti vymezení propriální (a apelativní) sféry jazyka. Termín propriální (též onymická) sféra jazyka zavedl R. Šrámek. Tento autor ve svém díle *Úvod do obecné onomastiky* uvádí, že obecná lexikologie „právem [...] vidí ve vlastních jménech [...] tzv. druhou vrstvu jazyka“. Místo označení „druhá vrstva jazyka“ užívá Šrámek termín propriální sféra jazyka; tato sféra je pak v opozici ke sféře apelativní. Zároveň však dodává, že „opozicí se zde nerozumí absolutní protiklad, který by vedl v důsledcích k tomu, že by bylo nutno pro obě sféry předpokládat např. vlastní svébytnou materiálovou bázi, nýbrž že jde o protiklad dvou různých způsobů vztahu mezi pojmenováním a pojmenovaným v rámci téhož jazyka. Opozice je tedy chápána jako funkční protiklad a struktura tohoto protikladu jako důsledek opozičně působících tendencí. Znamená to, že onymie daného jazyka (dialektu) je se systémem tohoto jazyka (dialektu) spjata prostřednictvím své matérie [...], že se však od apelativní sféry odlišuje plněním speciálních funkcí, což způsobuje i specifikaci užitých jazykových prostředků.“ (Šrámek 1999, s. 11–12)

2. Mezi tyto zmíněné jazykové prostředky patří mimo jiné i prostředky slovotvorné. Je známo, že u proprií se vyskytují některé slovotvorné prostředky (konkrétně sufixy), které u apelativ nejsou doloženy, a dále pak některé sufixy, jež jsou přítomny jak u apelativ, tak u proprií, mají v propriální sféře jazyka jiné

funkce než prostředky apelativní. M. Harvalík hovoří o tzv. onymické derivaci, kterou rozumí „každé užití slovotvorných prostředků a postupů, jehož cílem je vytvořit vlastní jméno“. Ukazuje se totiž, že „jak slovotvorné postupy použité při tvoření apelativ a proprií spolu s jejich konkrétním jazykovým ztvárněním, tak i produktivita a frekvence těchto postupů se od sebe v apelativní a propriální sféře jazyka výrazně odlišují“ (Harvalík 2004, s. 97).

J. Pleskalová hovoří o tzv. parasystémovém tvoření slov (viz Pleskalová 2000), které však není omezeno výhradně na vlastní jména, ale váže se i k některým dalším okruhům speciálních pojmenování, do nichž patří např. termíny nebo expresiva). D. Šlosar charakterizuje parasystém jako sekundární soustavu vzniklou „na pozadí základního systému nociónálních apelativ, která využívá periférních prostředků a postupů (často také formantů, které v systému nociónálních apelativ už ztratily svou produktivitu) k tvoření speciálních okruhů pojmenování: proprií, terminologických prvků a názvů expresivně zabarvených“ (viz Šlosar 1997).

Právě parasystémové tvoření slov někdy úzce souvisí s možným vznikem slovotvorné homonymie v propriální sféře jazyka. Za parasystémové lze totiž považovat nejen slovotvorné prostředky, které se v „jádre“ slovní zásoby nevyskytují, ale i takové formanty, jež zde jsou užívány, ovšem v parasystému (tzn. v tomto případě v propriální sféře jazyka) mají odlišnou funkci. Náznorným příkladem takového parasystémového užití je formant *-ovec*. Tento sufix se v apelativní sféře užívá k tvoření jmen konatelských (*veršovec*), jmen prostředků (*drážkovec*), jmen podle příslušnosti (*leninovec*), jmen podle původu (*Přemyslovec*), podobnosti (*myšovec*) a okolnosti (*kůrovec*). V propriální sféře má přípona odlišnou funkci. Z analýzy českých pomístních jmen vyplývá, že sufixem *-ovec* se od antroponymických základů tvoří jména pozemků a rybníků, např. louka *Bendovec* má název podle bývalého majitele Bedy, *Markovec* je les který patřil k Markově usedlosti, rybník *Drlikovec* byl nazván podle skutečnosti, že vedoucím jeho stavby byl Drlik (srov. Olivová-Nezbedová 1995, s. 63–64). Lze tedy říci, že sufix *-ovec* vyskytující se v propriální sféře (konkrétně pak v pomístních jménech) je homonymní ve vztahu k formálně shodnému sufixu známému ze sféry apelativní. V tomto konkrétním případě lze konstatovat, že vznik homonymie sufixu je podminěn parasystémovým tvořením pomístních jmen.

Existují také případy, kdy určitý sufix je v apelativní sféře řídký, periferní, a ve sféře propriální je naopak poměrně hojně se vyskytujícím formantem, majícím ovšem odlišnou funkci. Kupříkladu sufix *-anda* slouží k odvozování pouze několika málo apelativ (jmen činitelských – *hopsanda*, zhrubělých – *horanda*, přechýlených – *vojanda*, zatímco ve sféře propriální (v zeměpisných jménech, kde má tento formant funkci sufixu místního) je poměrně častý, srov. např. to-

ponyma *Kocanda*, *Šolcanda* (z osobního jména *Šolc*), *Labanda* (od hydronyma *Labe*, jinak též *Labská ulička*) aj. (podrobněji viz Štěpán 2001). Rovněž formant *-anda* můžeme považovat za homonymní.

Sufixy *-ovec* a *-anda* jsou tedy typickými příklady homonymie sufixů, které v propriální sféře jazyka plní odlišné funkce než ve sféře apelativní. Zaměřme se nyní na vymezení slovtvorné homonymie, respektive homonymie sufixů.

3. M. Dokulil (viz TŠČ 1) se ve své Teorii odvozování slov problematikou slovtvorné homonymie podrobněji nezabývá. Pouze v oddílu věnovaném problematice slovtvorných přípon je menším typem písma vytištěna kratší pasáž věnovaná polysémii a homonymii přípon. Dokulil zde uvádí, že pokud mezi různými významy formálně identických přípon není zřetelná souvislost, pak je zapotřebí rozlišovat dva homonymní sufixy (např. konatelská přípona *-ář* – *nástrojář* a formálně totožná přípona označující určitý soubor – *relikviář* – srov. TŠČ 1, s. 152).

P. Hauser rozeznává slovtvorná homonyma dvojího typu: (a) homonymii způsobuje slovtvorný prostředek (např. *vařič* – osoba/nástroj); (b) homonymie je dána paralelním tvořením „slovo stejného slovtvorného typu“ (např. *červenka* – ‚pták‘, ‚nemoc vepřů‘, ‚červená hlína‘, ‚plemeno slepic‘, ‚odrůda pšenice‘) – u tohoto typu Hauser konstatuje, že „základní slovtvorný význam těchto slov je totožný, ale jejich konkrétní významy jsou zcela rozdílné, nelze je považovat za varianty významu základního“ (viz Hauser 1980, s. 80).

4. V následující části příspěvku se zaměříme na dva příklady charakteristických homonymních sufixů vystupujících v propriální sféře jazyka.

4.1 Formantem, jemuž budeme věnovat podrobnější pozornost, je sufix *-ice*, který má v obou sférách celou řadu funkcí. Slouží k tvoření obecných jmen třinácti různých onomaziologických kategorií (srov. TŠČ 2, s. 754–755). Tato vysoká míra homonymity formantu *-ice* v apelativní sféře se odráží i v jeho polyfunkčnosti ve sféře propriální.

Místní jména zakončená na *-ice* náleží k několika různým slovtvorným typům (srov. též Utěšený 1987). Z nich nejčastější jsou jména patronymická (čelední), která mají – na rozdíl od tří zbývajících typů – formu plurálu (vzhledem k rozdílu v gramatické kategorii čísla se v tomto případě jedná pouze o částečnou homonymii, k níž dochází pouze ve tvaru nominativu). Formant *-ice* se zde připojuje k osobnímu jménu. Ze synchronního hlediska hovoříme sice o příponě *-ice*, avšak z hlediska diachronního jde o akuzativ plurálu patronymické přípony *-ic*. Příklad: od osobního jména *Vratislav* bylo patronymickou příponou *-ic* odvozen patronymikon *Vratislavic* označující Vratislavova potomka. Plurál *Vratislavici* měl jednak význam ‚lidé Vratislavovi‘, jednak metonymicky označoval ‚ves lidí

Vratislavových'; aby se tyto dva významy odlišily, byla u místních jmen využita neživotná forma *-ice*, rovnající se podobě akuzativu formantu *-ici*. Volně lze k tomuto typu místních jmen přiřadit nepočetnou skupinu obyvatelských jmen typu *Mezilesice, Podlažice*, označujících ‚ves lidí žijících mezi lesy, resp. pod lázemi‘. Jde o analogické tvoření podle jmen patronymických (srov. Profous III, s. 399; Lutterer-Šrámek 1997, s. 209).

Ke zcela odlišným typům patří místní jména zakončená na *-ice*, jež mají podobu singuláru. Homonymní singulárový sufix *-ice* vznikl přehláskou z původní podoby *-ica*. Jde v první řadě o jména, která by bylo možné přiřadit do onomaziologické kategorie jmen nositelů vlastnosti, tedy jména odvozená od adjektiv substantivizující příponou *-ice* (< *-ica*). Nejčastěji se jedná o původní hydronyma, někdy též pozemková jména: např. *Kamenice* ‚kamenná, tj. kamenitá voda‘, *Bystřice* ‚bystrá, rychle tekoucí voda‘, *Rokytnice* ‚rokytná voda; voda tekoucí mezi rokytami (druh vrby)‘, *Opočnice* ‚opočná, tj. opuková stráň‘. V některých případech se jména tohoto typu již primárně vztahovala k pojmenovaným vším (např. *Hlásnice* ‚hlásná ves‘).

Dalším typem místních jmen obsahujících homonymní formant *-ice* (< *-ica*) jsou jména od původu deminutivní, např. *Skalice, Hořice, Řečice, Kaplice, Plánice*. Ve starší češtině byl deminutivní sufix *-ice* poměrně častý, v současnosti je u apelativ vzácný a silně příznakový (např. *holčice*); u některých apelativ odvozených tímto sufixem se význam specializoval a původní deminutivní funkce sufixu již není zřetelná (např. *hlavice*).

Pro úplnost uvedme ještě jeden (početně velmi omezený) typ místních jmen zakončených na *-ice*, ačkoliv je přiřadit ke jménům utvořených homonymním sufixem *-ice* můžeme jen velmi volně. Jedná se konkrétně o místní jména *Hostivice, Dobrovice*, která se zdánlivě v nominativu formálně nikterak neodlišují od patronymických jmen typu *Vratislavice*, avšak ve skutečnosti je tato shoda čistě náhodná. Ve jménu *Dobrovice* se zdánlivě ukrývá rozšířený patronymický sufix *-ovice* (typický pro četná místní jména typu *Petrovice*), avšak jde o pouhou náhodnou shodu. Uvedená jména jsou utvořena od osobních jmen *Hostivit, Dobrovít* starobylym přivlastňovacím sufixem *-ja*: *Hostivit + ja, Dobrovít + ja* > *Hostivica, Dobrovica* > *Hostivice, Dobrovice*. Původní význam těchto jmen byl tedy ‚Hostivítova, resp. Dobrovítova (ves)‘. Tato místní jména mají na rozdíl od názvů typu *Petrovice, Vratislavice* formu singuláru (i když v případě jména *Hostivice* byla již pod vlivem analogie kodifikována i nepůvodní podoba plurálová (Polívková 1985 a, s. 97); u jména *Dobrovice* je však stále jedinou možnou variantou forma singuláru (Polívková 1985 a, s. 84).

Jak připomíná L. Čižmárová (Čižmárová 1985), existuje u nás i několik případů, kdy stejně znějící místní jméno zakončené na *-ice* náleží dvěma (případně

více) různým vsím a je dvojího různého původu. Kupř. místní jméno *Nedvědice* patřící vsi pod hradem Pernštejnem má podobu singuláru (jde vlastně o ‚medvědí ves‘, tj. ves patřící k hradu *Pernštejnu* – z něm. *Bärenstein* ‚medvědí kámen‘), zatímco stejně znějící jméno patřící vsi v jižních Čechách vychází z osobního jména *Nedvěd*, označuje ‚ves lidí Nedvědových‘, a má tedy formu plurálovou. Dalšími příklady tohoto jevu jsou místní jména *Jemnice* nebo *Sušice*. V těchto případech tedy můžeme hovořit o slovotvorné homonymii místních jmen, zapříčiněné užitím homonymních sufixů. S tímto jevem úzce souvisí otázka kodifikace jmen na *-ice*, která je neobyčejně problematická, avšak není předmětem našeho příspěvku, a proto ji ponecháváme stranou (k pokusům o kodifikaci místních jmen na *-ice* srov. např. Polívková 1985 b).

Tolik k homonymii formantu *-ice* v místních jménech. Tento homonymní sufix se však vyskytuje i v pomístních jménech, a to mimo jiné i ve funkcích zcela odlišné. V názvech jako *Adamice* (louka, která patřila Adamovi), *Buchtice* (les, jehož majitelem byl lesník Buchta), *Krampeřice* (stráž, jejímž majitelem byl Krampera), *Linhartice* (louka, kterou vlastnil Linhart) slouží přípona *-ice* k vyjádření vlastnického vztahu (všechna tato pomístní jména mají formu singuláru – viz Olivová-Nezbedová 1995, s. 59).

Kromě toponym se formant *-ice* uplatňuje rovněž v oblasti antroponym (osobních jmen), a to jednak při tvorbě neoficiálních ženských přechýlených podob příjmení, jednak při odvozování hypokoristik (neoficiálních podob rodných jmen). Pokud jde o tvorbě přechýlených jmen, tuto funkci má přípona *-ice* též u apelativ (např. *posel* – *poslice*). Suffixem *-ice* se tvoří lidové podoby příjmení zejména v nářečních oblastech Čech, ale vyskytuje se i v běžné neformální komunikaci např. mezi dětmi a mládeží (*Kubelice* místo *Kubelková*). O tomto způsobu tvorbě ženských podob příjmení na Chodsku se zmiňuje M. Majtánová, která uvádí, že tato přípona se pojí nejčastěji s dvouslabičnými příjmeními (např. *Zelda* – *Zeldice* – viz Majtánová 1976, s. 114). Tento způsob tvorbě je velmi častý mj. i ve východomoravských nářečích, kde však má dotčená přípona pochopitelně nepřehlasovanou podobu *-ica* (k tomu viz Hlubinková 1996).

K tvorbě hypokoristik od ženských rodných jmen se sufix *-ice* využívá mj. v následujících případech: *Adéla* – *Adélice*, *Blanka* – *Blanice*, *Dagmar* – *Dagmařice*, *Martina* – *Martinice*, *Michaela* – *Michalice*, *Pavla* – *Pavlice*, *Zdeňka* – *Zdenice* (srov. Knappová 1996). Není bez zajímavosti, že některá takto tvořená hypokoristika jsou homonymní se zeměpisnými jmény, srov. místní jména *Martinice*, *Pavlice* a hydronymum *Blanice*.

4.2 Poměrně rozmanité funkce plní v propriální sféře rovněž formant *-ec*, uplatňující se mimo to při odvozování apelativ jedenácti různých onomaziologických kategorií (srov. TŠČ 2, s. 750–751).

Pokud jde o místní jména, sufix *-ec* zde plní dvě funkce: funkci deminutivní a (při odvozování od adjektivních základů) funkci substantivizační. Do první skupiny patří jména odvozená jak od základů apelativních (např. *Lužec*, *Kostelec*), tak od základů toponymických (*Tuhanec* < *Tuhaň* + *-ec*, *Dubenec* < *Duben* + *-ec*, *Temelinec* < *Temelín* + *-ec*). Mezi místní jména odvozená od adjektiv substantivizující příponou *-ec* patří např. *Bystřec*, *Lipovec*, *Rozsochatec*.

V pomístních jménech má sufix *-ec* kromě těchto dvou funkcí navíc ještě i funkci přípony přivlastňovací (např. les *Adamec* patřil ke stavení „U Adamů“, rybník *Gregorec* založil *Gregor* (srov. Olivová-Nezbedová 1995, s. 59).

Kromě zeměpisných jmen se sufix *-ec* uplatňuje rovněž u obyvatelských jmen, např. *Nizozemec*, *Portugalec*, *Afgánec*, nářečně *Moravec*. Podle Tvoření slov v češtině 2 (TSC 2, s. 413–414) se příponou *-ec* obyvatelská jména tvoří až na výjimky pouze od názvů zemí, států a krajů. V minulosti však byla tato přípona produktivní i při odvozování obyvatelských jmen od jmen měst a obcí. Tato původní – dnes již neužívaná – obyvatelská jména jsou dochována v mnohých českých příjmeních (srov. Beneš 1962, s. 168 – 169), např. *Švihovec* (od místního jména *Švihov*), *Turnovec* (Turnov), *Jihlavec* (Jihlava), *Palivec* (Palivo), *Podvinec* (Podviní).

V příjmeních je užití suffixu *-ec* též poměrně rozmanité. Kromě zmíněných příjmení vzniklých z obyvatelských jmen typu *Švihovec*, *Moravec* zde tato přípona vystupuje – podobně jako v místních jménech – jako přípona deminutivní (*Adamec* od *Adam*, *Chmelec* od *chmel* nebo *Chmel*) a substantivizující (*Malec* od *malý*).

5. Uvedme nyní několik příkladů homonymních lexémů, které mají v obou sférách jazyka zcela odlišné významy a jež vznikly na základě homonymie (polyfunkčnosti) jednotlivých sufixů. Většina uvážených příkladů pochází z oblasti pomístních jmen, jejichž slovtvorná stránka vykazuje ve srovnání s ostatními druhy vlastních jmen největší rozmanitost.

5.1 Několik luk na různých místech Čech nese jméno *Učitelka*. Je evidentní, že zde nevystupuje přechýlené apelativum k *učitel*; jde o pojmenování, které je k tomuto apelativu ve vztahu slovtvorné homonymie. Pomístní jméno *Učitelka* označuje louky, které měl v užívání učitel. Suffix *-ka* zde tedy slouží k vyjádření vlastnického vztahu, podobně jako je tomu i v dalších četných pomístních jménech jako *Jonáška* (louka patřící Jonášovi), *Tomanka* (louka, jejímž majitelem byl *Toman*) apod.

5.2 Ojedinele jsou v Čechách doloženy názvy luk *Žloutenka* a *Žloutenice*. Jedná se patrně o pozemky s jílovitou, žlutě zbarvenou půdou (srov. častá pomístní jména *Červenka* a *Červenice* označující pozemky s červenou půdou, i stejně

znější apelativa s významem ‚červená půda‘). Jména *Žloutenka* a *Žloutenice* jsou ve vztahu slootovorné homonymie k apelativům *žloutenka* a *žloutenice* ‚choroba, při které pleť nabývá žlutého zabarvení‘

5.3 Několik rybníků v Čechách má název *Prostředník*. Jedná se o rybníky umístěné „uprostřed“ mezi jinými rybníky. Toto jméno se formálně shoduje s dvěma homonymními apelativy *prostředník* („zprostředkovatel“ a ‚prst mezi ukazovákem a palcem‘). Stejným sufiksem je utvořeno rovněž pomístní jméno *Rovník* (označující louku, která má na rozdíl od všech okolních pozemků rovný povrch), jež je homonymní s apelativem *rovník* ‚nejdelší rovnoběžka‘.

5.4 V Nové Telibí na Mladoboleslavsku se nachází pozemek zvaný *Židovské pole*. Nevystupuje v něm však apelativní adjektivum *židovský* ve významu ‚k židu se vztahující, zvl. židu náležející, židu vlastní‘, neboť toto pole bylo nazváno podle své polohy u rybníka *Žid*. Jde tedy o odvozování od zeměpisného jména (přípona *-ovský* slouží k odvozování adjektiv od zeměpisných jmen i v jiných případech, např. od místního jména *Lety* není v místním úzu adjektivum **letský*, nýbrž *letovský*), a i v tomto případě můžeme tedy hovořit o slootovorné homonymii.

5.5 Pozemky v katastru obce Kvasejovice na Benešovsku nesou název *Dvorný*. Jedná se o pole a pastviny, jež patřily k místnímu hospodářskému dvoru. Z apelativní sféry je adjektivum *dvorný* známo pouze ve významu ‚zdvořilý‘, v uvedeném pomístním jménu však vystupuje význam ‚náležející ke dvoru‘. V tomto případě bychom asi spíše čekali obvyklejší sufix *-ský*, ovšem v pomístních jménech si oba tyto sufisy často konkurují (srov. např. pomístní jméno *Libičný* odvozené od místního jména *Libice* – k tomu viz Štěpán 2003). Je tedy patrné, že se slootovornou homonymií mezi propriální a apelativní sférou jazyka se setkáváme i u některých adjektiv.

5.6 Poslední příklad, který v této části uvedeme, se na rozdíl od příkladů předcházejících netýká pomístních jmen, ale vychází z oblasti hypokoristik. Také u hypokoristik je totiž repertoár slootovorných prostředků poměrně rozmanitý. Některé hypokoristické formy vykazují značnou míru expresivity, v některých případech je dokonce užito suffixu indukujícího mužský rod k tvoření hypokoristické podoby ženského rodného jména. Takovým příkladem je hypokoristická podoba *Bělouš* od ženského rodného jména *Běla*. Tato hypokoristická forma je homonymní s apelativem *bělouš* ‚bílý kůň‘.

6. Poslední část našeho příspěvku bude věnována slootovorným homonymům v rámci propriální sféry jazyka. Uvedeme dva příklady, z nichž první se bude vztahovat k oblasti pomístních jmen, druhý se pak bude týkat hypokoristických forem rodných jmen.

6.1 Z hlediska slovtvorné homonymie je pozoruhodné např. pomístní jméno *Petrovka*, vyskytující se na různých místech Čech. Homonymní forma *Petrovka* mohla v jednotlivých případech vzniknout třemi různými způsoby: (1) od osobního jména *Petr* sufixem *-ovka* (pojmenování podle majitele pozemku); (2) od místního jména *Petrov* + *-ka* (pozemek na katastru obce *Petrov*); (3) od místního jména *Petrovice* (s vynecháním *-ice*) + *-ka* (louka, která dříve patřila k petrovickému dvoru).

6.2 Pokud jde o oblast hypokoristik, asi nejtypičtějším příkladem slovtvorné homonymie jsou případy, kdy daná forma je hypokoristickou obměnou zároveň mužského i ženského rodného jména. „Obourodý“ je kupř. hypokoristický sufix *-ča*, který slouží sice častěji k tvoření ženských hypokoristik (např. *Monika* → *Monča*, *Irena* → *Irča*, *Kamila* → *Kamča* apod.), ovšem tvoří se jím rovněž hypokoristika mužská (např. *Kamil* → *Kamča*, *Josef* → *Pepča*). Totéž platí mimo jiné i o produktivním sufixu *-ka*, kterým se podle S. Pastyříka „často tvoří rádo-by ženské hypokoristické podoby pro mužskou populaci“. Podle tohoto autora je „skutečným obourodým sufixem, který umožňuje tvořit expresivně zabarvené výrazy v obou rodech. Je to zajisté i proto, že formantem *-a* lze v češtině tvořit maskulina i feminina v apelativním i propriálním systému. Maskulina se potom skloňují podle vzoru ‚předseda‘ (propria podle typu ‚Váňa‘), feminina podle vzoru ‚žena‘, propria podle typu ‚Máňa‘. U hypokoristik s tímto vokalickým zakončením rozhoduje však o jejich zařazení ke gramatickému rodu (a tím i o jejich skloňování) přirozený rod jejich nositele/nositelky (*Jirka/Jiřka*).“ (Pastyřík 2003, s. 110). Suffixy *-ča*, *-ka*, ale i některé další (*-da*, *-ana*, *-ina*, *-ulka*, *-uška*) můžeme tedy charakterizovat jako parasystémové homonymní suffixy, sloužící k tvoření mužských i ženských hypokoristických forem rodných jmen.

LITERATURA

- Beneš 1962 – Beneš, J.: O českých příjmeních. Praha 1962.
- Čižmarová 1985 – Čižmarová, L.: Ty či ta Nedvědice. Naše řeč 68, 1985, s. 229–233.
- Harvalík 2004 – Harvalík, M.: Synchronní a diachronní aspekty české onymie. Praha 2004.
- Hauser 1980 – Hauser, P.: Nauka o slovní zásobě. Praha 1980.
- Hlubinková 1996 – Hlubinková, Z.: Přechýlené podoby ženských příjmení ve východomoravských dialektech. Acta onomastica 37, 1996, s. 54–57.
- Knappová 1996 – Knappová, M.: Jak se bude vaše dítě jmenovat. Praha 1996.
- Lutterer – Šrámek 1997 – Lutterer, I. – Šrámek, R.: Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Havlíčkův Brod 1997.

- Majtánová 1976 – Majtánová, M.: Živá jména osob na dolním Chodsku. In: Slavica Pragensia XIX. Praha 1976, s. 113–117.
- Olivová-Nezbedová 1995 – Olivová-Nezbedová, L.: Pomístní jména v Čechách vzniklá ze jmen vlastních odvozováním příponami. In: Olivová-Nezbedová, L. – Knappová, M. – Malenínská, J. – Matúšová, J.: Pomístní jména v Čechách. O čem vypovídají jména polí, luk, lesů, hor, vod a cest. Praha 1995, s. 52–80.
- Pastyřík 2003 – Pastyřík, S.: Studie o současných hypokoristických podobách rodných jmen v češtině. Hradec Králové 2003.
- Pleskalová 2000 – Pleskalová, J.: O tzv. parasystému. In: Večerka, R. et al. (eds.), Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity. Řada jazykovědná A 48. Brno 2000, s. 41 – 46.
- Polívková 1985 a – Polívková, A.: Naše místní jména a jak jich užívat. Praha 1985.
- Polívková 1985 b – Polívková, A.: K vývojové tendenci českých místních jmen na *-ice*. Naše řeč 68, 1985, s. 234–236.
- Profous III – Profous, A.: Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny III. Praha 1951.
- Šlosar 1997 – Šlosar, D.: Substantivní kompozita typu V-(K)-S v češtině. Naše řeč 77, 1997, s. 147–152.
- Šrámek 1999 – Šrámek, R.: Úvod do obecné onomastiky. Brno 1999.
- Štěpán 2001 – Štěpán, P.: Sufixy *-nda* a *-anda* v toponymii Čech. Acta onomastica 2001, s. 203–215.
- Štěpán 2003 – Štěpán, P.: Sufix *-ný* v pomístních jménech v Čechách. Acta onomastica 2003, s. 131–155.
- TSC 1 – Dokulil, M.: Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov. Praha 1962, s. 152.
- TSC 2 – Daneš, F. – Dokulil, M. – Kuchař, J. et al.: Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen. Praha 1967.
- Utěšený 1987 – Utěšený, S.: Diskusně k místním jménům na *-ice*. Onomastický zpravodaj ČSAV 1987, s. 112–120.

Dvoujazyčná oronyma Jizerských hor

VÁCLAV LÁBUS

1. Vývoj anoikonymie Jizerských hor

Jizerské hory jsou příhraniční pohoří, rozkládající se na území Libereckého kraje. Historie osídlení této oblasti je velmi pestrá a vývoj zdejší oikonymie a anoikonymie reflektuje celou řadu nejrůznějších jazykových i mimojazykových vlivů. Jizerské hory patřily až do roku 1945 mezi území s převahou německého obyvatelstva. Pohlížíme-li tedy na toponymii Jizerských hor z diachronního pohledu, máme k dispozici dva odlišné soubory – původní německý a současný český. Záměrem tohoto příspěvku je podat stručný srovnávací pohled na německou a českou oronymii Jizerských hor.

Dříve než přejdeme k popisu česko-německé oronymie, je třeba zdůraznit, že nejstarší vrstvu anoikonymie Jizerských hor tvoří jména slovanská a česká (mimo dvou nejvýznamnějších hydronym *Jizera* a *Nisa*, jež jsou předсловanského původu). Území na sever od Jizerských hor bylo totiž osídleno Lužickými Srby a oblast zhruba dnešního Jablonecka zůstala až do 16. století převážně česká. Od 12. století byly však Jizerské hory od severu osidlovány německými kolonisty. Mezi 16. a 18. stoletím pak probíhá druhá vlna německé kolonizace, jež postupně vede k celkovému poněmčení oblasti.

Řada původních hydronym byla německým obyvatelstvem převzata, fonologicky adaptována a až po roce 1945 opět rebohemizována (*Kamnitz – Kamenice, Desse – Desná* a další). Na druhou stranu většina oronym z nejstarší vrstvy zanikla a jak jejich německé, tak současné české ekvivalenty na ně po obsahové ani formální stránce až na výjimky nenavazují. Jako příklad výše uvedeného může posloužit dnešní oronymum *Jizera*: původní české označení zní *Bražecký vrch*. K užití topolexému „brah“ (tedy stoh) v tomto případě dodává Cuřín (CUŘÍN 1970: 71), že spíše než o vliv češtiny jde zde o vliv areálu lužickosrbského. Ekvivalentní německé oronymum zní *Siechhübel* (též *Sieghübel*), zatímco novodobé české jméno bylo vytvořeno uměle před druhou světovou válkou (JÍLEK 1979: 145). O nejstarších oronymech Jizerských hor, které jsou excerповány

především ze záznamů hraničních sporů v 16. století, podává přehled například Sedláček (SEDLÁČEK 1920) nebo Jílek (JÍLEK 1979).

Německá anoikonymie Jizerských hor, která se udržela až do roku 1945, se intenzivně utvářela od 16. do 18. století a v průběhu 19. století se stabilizovala (JÍLEK 1979: 172-174). Zhruba od konce 19. století dochází k prvním pokusům o převádění německých jmen na česká, po vzniku Československa tyto tendence zesílily. Při vzniku české anoikonymie se jednak uplatnila rebohemizace, jednak tvorba umělých jmen. Nejběžnějším způsobem se však stal přirozeně překlad, čímž byla zajištěna sémanticko-motivační kontinuita českých anoikonym.

Za jeden z prvních pokusů o plošné zavedení českých názvů lze považovat příručku Česko-německý místopis oblasti Lužicko-jizerské župy Klubu československých turistů z roku 1934 (KINSKÝ 1934). Navrhovaný anoikonymický systém však měl minimální dopad na úzus, velká část jmen byla utvořena bez přihlídnutí ke kulturně-historickým i jazykovým zvyklostem.

Až názvoslovná komise pod vedením Vladimíra Šmilauera stanovila v 50. letech pevná pravidla – toponymickou normu, na jejímž základě byla pro nově osídlené oblasti utvořena a standardizována soustava českých pomístních jmen. Dominantním mechanismem utváření české anoikonymie se stal překlad původních německých jmen, přihlídnuto bylo i k již existujícím českým anoikonymům. Základní kodifikační příručkou pro zdejší území se staly Hlavní pomístní názvy kraje Libereckého z roku 1957. Je však třeba podotknout, že aplikace jednotných slovtvorných i lexikálních pravidel vedla k jisté míře homogenity anoikonymie Jizerských hor.

Při porovnání oronymické soustavy navržené názvoslovnou komisí s dnešním stavem si všimneme pouze minimálních odlišností. Pro vrch *Königshöhe* bylo obnoveno toponymum z nejstarší, české vrstvy, a to *Nekras*. V úzu se však prosadil volný překlad znějící *Královka*. Obě oronyma ale koexistují doposud. Jiným případem koexistence dvou českých oronym je dvojice *Bramberk/Krásný* nahrazující původní *Bramberg*. Německé oronymum označovalo jak místní část obce Lučany nad Nisou, tak blízký vrch. Po válce byl orografický objekt pojmenován uměle jako *Krásný*, zatímco pro místní část bylo ponecháno počeštěné *Bramberk*. V úzu se však běžně užívá jen jména *Bramberk*. Vliv původního oronyma *Vogelkoppen* zapříčinil, že se ujalo označení *Ptačí kupy* namísto navrženého *Ptačí vrchy*. Lidový úzus se projevil i v substituci jmen *Hřebínek* za *Hřbítek* (*Dressler Hübl* či *Basler Hübl*), *Malinik* za *Malinový vrch* (*Himbeer Berg*) a *Hajní kostel* za nevhodně navržený *Hejnický vrch* (*Hainskirche*).

Vedle již zmiňovaného oronyma *Nekras* lze pozůstatky původní slovanské oronymie identifikovat u jmen *Černá hora* (české oronymum je zřejmě starší než

německé *Schwarzer Berg*), *Bukovec* (německé *Buchberg* pravděpodobně reflektuje starší české *Buková hora*) a *Smrk*, doloženého již v 16. století jako pouhou toponymizaci objektu významného pro identifikaci hranic mezi frýdlantským a semilským panstvím (SEDLÁČEK 1920: 198); odtud též německá podoba *Tafelfichte*. Po roce 1945 byla obnovena oronyma *Světlý vrch* a *Hvězda*, doložené z hraničních listin ze 16. století (JÍLEK 1979).

2. Typologie dvoujazyčných oronym Jizerských hor

Pro analýzu oronymie území vymezeného hranicemi Chráněné krajinné oblasti Jizerské hory nastíněnou v tomto příspěvku jsme vybrali ta oronyma, která jsou uvedena v již zmiňované publikaci Hlavní pomístní názvy kraje Libereckého. Jde tedy o jména zhruba 65 nejvýznamnějších orografických objektů. Aplikovali jsme na ně typologii dvoujazyčných oronym (viz tabulka 1), tak jak ji navrhl Emil Skála (SKÁLA 1970: 214).

Tabulka 1: *Typologie dvoujazyčných oronym*

Typ 1	Názvy převzaté do druhého jazyka hláskovou substitucí	Rapplitz Berg – Rapická hora
Typ 2	Kalky a překladové názvy	Sauberg – Svinský vrch
Typ 3	Samostatná pojmenování v každém z jazyků	Jörgstein – Javorový vrch
Typ 4	Převzetí pojmenování z druhého jazyka v původní podobě, přizpůsobení písemné fixace pravopisu přejímajícího jazyka	Bramberg – Bramberk

Vydeme-li z této typologie, pak zcela převažujícím typem jsou kalky a překlady (tedy typ 2), takřka 70 % výskytu. Kalky: *Saustirn – Svinské čelo*, *Grubberg – Stržový vrch*, *Katzensteine – Kočičí kameny*. Volnější překlady: *Nusstein – Ořešník*, *Mittagsberg – Poledník*, *Buchberg – Bukovec*.

Druhým nejfrekventovanějším typem jsou samostatná oronyma v každém z jazyků (tedy typ 3); tento typ zahrnuje 29 % oronym. K vytváření umělých jmen Šmilauer uvádí (ŠMILAUER 1957: 267), že k němu docházelo v případech, pokud byla původní jména neprůhledná nebo jinak nevhodná, především pokud obsahovala vlastní jméno. *Quarre – Plochý vrch*, *Lange Farbe – Brdo*, *Farbenberg – Bučina*, *Seibthübel – Slovanka*, *Tomskoppe – Loučenský vrch*.

Zcela minimálně jsou v oronymii Jizerských hor zastoupeny typy 1 a 4. Typ 1, tedy jména názvuková, fonologicky adaptovaná, se mezi hlavními oronymy Jizerských hor až na výjimku v podobě dvojice *Rapplitz Berg – Rapická hora* nevykytuje. Ani typ 4, tzn. jména v původní podobě, nemá mezi oronymy, jež na-

vrhla názvoslovná komise v 50. letech, zastoupení. Přesto lze i tento typ v dnešní anoikonymii vysledovat: jde o již zmíněný *Bramberk*.

Převaha překladových a uměle vytvořených českých oronym vychází ze zásad názvoslovné komise, která uvedené typy jednoznačně preferovala. Zmíněná dominance uvedených typů odpovídá závěrům, k nimž došla Jana Matúšová při analýze pomístních jmen v pohraničí (MATÚŠOVÁ 1989). Podle Matúšové „je procento zachovaných a užívaných (...) německých lexikálních jednotek po r. 1945 závislé na národnostním složení obyvatelstva obce před r. 1945, na podílu českého obyvatelstva. (...) čím vyšší bylo procento českého obyvatelstva v obci, tím více německých jmen se zachovalo po r. 1945.“ (MATÚŠOVÁ 1989: 184)

Obce, do jejichž katastrofu Jizerské hory zasahují, měly do roku 1945 výraznou převahu německého obyvatelstva. Motivace k tomu, aby byla zachována německá jména, ať v nezměněné podobě nebo názvukové a fonologicky adaptované, tak byla po odsunu původních obyvatel minimální. To vysvětluje i minimální výskyt typů 1 a 4 v oronymii Jizerských hor.

3. Překladová oronyma Jizerských hor

Při srovnání 46 překladových oronym je třeba vzít v potaz rozdíly dané odlišnými pojmenovávacími modely v obou jazycích. Mezi německými oronymy přirozeně převažují dvoučlenná kompozita, jejichž základním komponentem je oronymické apelativum (zhruba tři čtvrtiny oronym) Doklady: *Mittagsteine*, *Kohlhübel*, *Teufelsloch*. Menší zastoupení mají dvoučlenné kolokace s oronymickým apelativem: *Käuliger Berg*, *Schindel Grund*, *Himbeer Berg*. Přesný poměr těchto dvou typů nelze jednoznačně určit, neboť velmi často docházelo ke kolísání grafické podoby oronym. Existovala řada variant, jako např. *Schwarz Berg* – *Schwarzberg*, *Wittigberg* – *Wittig Berg*. Jen ojediněle se mezi nejvýznamnějšími oronymy objevují taková kompozita, jež základní komponent v podobě oronymického apelativa postrádají. Jde například o kompozita *Tafelfichte*, *Hainskirche* či *Taubenhaus*.

Oronymické apelativum obsahuje naproti tomu jen polovina českých jmen. Příklady: *Černá hora*, *Zadní kopec*, *Uhlířský vrch*. Nejužívanějším oronymickým apelativem v češtině je „vrch“. Hojně zastoupeným způsobem nominace jsou jména jednočlenná, a to nederivovaná (20 %) – *Kotel*, *Smrk*, *Srážy* – i derivovaná (30 %). Nejběžnějšími jednočlennými derivovanými oronymy jsou pak taková, jež využívají topoformantu „-ník“ (*Ořešník*, *Paličnick*, *Poledník*, *Kopřivník*).

Ze srovnání překladových oronym vyplývá, že nejfrekventovanějším oronymickým apelativem je výraz „der Berg“ (20 výskytů). V češtině odpovídá tomuto topolexému ve 4 případech „hora“, v 6 případech „vrch“, v jednom případě „kopec“ a v 7 případech derivované oronymum (viz tabulka 2).

Tabulka 2: Ekvivalenty topolexému „der Berg“ v překladových oronymech Jizerských hor

der BERG	hora
Schwarzer Berg	Černá hora
Ölberg	Olivetská hora
Wittigberg	Smědavská hora
Marienberg	Mariánská hora
	vrch
Hängeberg	Strmý vrch
Grubberg	Stržový vrch
Schwarze Berg	Černý vrch
Sauberg	Svinský vrch
Lichtenberg	Světlý vrch
Leimberg	Jílový vrch
	špičák
Spitzberg	(Tanvaldský) Špičák
Spitzberg	(Oldřichovský) Špičák
	kopec
Hinter Berg	Zadní kopec
	-ník
Nesselberg	Kopřivník
Mittagsberg	Poledník
Käuliger Berg	Paličnick
Himbeer Berg	Maliník
	ostatní derivace
Buchberg	Bukovec
Kupferberg	Měděnec
Buchberg	Buková

Dvěma výskytům oronyma *Spitzberg* odpovídají české ekvivalenty *Špičák*, později rozlišené atributy *Tanvaldský* a *Oldřichovský*. Nepoměrně menší zastoupení mají nářeční topolexémy „der Hübel“, popř. „Hübl“ (5 výskytů), překládané jako „vrch“, a „die Koppe“ (1 výskyt – *Vogelkoppen*), původně převedený jako „vrch“, v současnosti v podobě *Ptačí kupy*.

Frekventovaný topolexém „der Stein“ je mezi překladovými oronymy zastoupen osmkrát. Jeho české ekvivalenty jsou oronymické apelativum „kámen“ (*Mittagsteine* – *Polední kameny*, *Wolfstein* – *Vlčí kámen*, *Katzensteine* – *Kočičí kameny*), jednočlenná nederivovaná jména (*Kesselstein* – *Kotel*, *Schlössersteine* – *Zámky*), jednočlenná derivovaná oronyma (*Nussstein* – *Ořešník*, *Spitzstein* – *Skalky*) a jeden výskyt apelativa „vrch“ (*Drachenstein* – *Dračí vrch*). Další,

už ojedinělá německá oronymická apelativa jsou „die Stirn“, „der Grund“, „der Riegel“, „-rich“, „das Loch“, „die Lehne“ a „die Höhe“.

Zajímavým rysem německé oronymie nejen Jizerských hor je poměrně široká homonymie názvů. Jedním ze základních výchozích bodů názvoslovných komisí po roce 1945 bylo odstranění této nežádoucí homonymie (ŠMILAUER 1957: 265). Z toho důvodu nebylo vždy možné využít pouze princip překladu. Jako příklad uveďme trojí výskyt „Černých hor“, navíc často s kolísající grafikou. *Schwarzer Berg*, dominantní vrchol centrální části hor, byl převeden jako *Černá hora*, *Schwarzberg* u Albrechtic nese název *Kančí vrch* a *Schwarzer Berg* v blízkosti Smědavy se nyní jmenuje *Černý vrch*. Všechna původní oronyma s největší pravděpodobností reflektují hustý smrkový porost.

4. Závěr

Oronymický systém Jizerských hor je tvořen stovkami dalších jmen menšího významu, jde především o jména skalních útvarů. Jedním z cílů tohoto příspěvku bylo stručně poukázat na mechanismy utváření českých jmen hlavních orografických objektů po roce 1945. Komplexní diachronní i synchronní pohled nejen na oronymii, ale i na hydronymii Jizerských hor má poskytnout plánovaná disertační práce *Oronymie a hydronymie CHKO Jizerské hory*.

LITERATURA

1. Bach, A.: *Deutsche Namenkunde II*. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag 1981.
2. Cuřín, F.: *Kapitoly z dějin českých nářečí a místních i pomístních jmen*. Praha 1970.
3. Ginzl, G. – Novák, E.: *Topografie skal Jizerských hor*. Liberec, Severočeské muzeum 1962.
4. *Hlavní pomístní názvy kraje Libereckého*. Praha, SNTL 1957.
5. Jílek, J.: *Oronyma Jizerských hor*. DP FF UK 1979.
6. *Jizerské hory a Frýdlantsko – soubor turistických map*. Praha, KČT 1998.
7. Kaufamnová, H.: *Haindorf*. Albis International, Ústí nad Labem 2002.
8. Kinský, B.: *Česko-německý místopis oblasti Lužicko-jizerské župy KČST*. Liberec, Lužicko-jizerská župa KČST 1934.
9. Lutterer, I. – Šrámek, R.: *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Havlíčkův Brod, Tobiáš 1997.
10. Malenínská, J.: *Německá oronymická apelativa severních Čech a jejich české ekvivalenty*. *Acta onomastica* 36, 1995.

11. Matouschek, J.: Spezial-Karte vom Jeschken- u. Isergebirge. Liberec, Sollor 1927. Reprint Liberec, JJHS 2000.
12. Matúšová, J.: Vývoj a standardizace pomístních jmen a urbanonym v českém pohraničí. Naše řeč 72, 1989.
13. Nevrlý, M.: Kniha o Jizerských horách. Janov n. N., Civitas 1996.
14. Olivová-Nezbedová, L. – Knappová, M. – Malenínská, J. – Matúšová, J.: Pomístní jména v Čechách. Praha, Academia 1995.
15. Patočka, F.: Jizerské hory. KNV Liberec, 1950.
16. Ressel, A.: Die Flurnamen der Isergebirgsreviere Haindorf, Weissbach, Hinterborn und Klein Iser. Liberec, 1920.
17. Ressel, A.: Die Flurnamen des Isergebirgsrevieres Voigtsbach. Liberec, 1930.
18. Sedláček, A.: Snůška starých jmen, jak se nazývaly v Čechách řeky, potoky, hory a lesy. Praha, Česká akademie věd 1920.
19. Skála, E.: K typologii dvoujazyčných oronym v Čechách. Zpravodaj místopisné komise 11, 1970.
20. Šmilauer, V.: Revise českých pomístních jmen. Naše řeč 40, 1957.
21. Šrámek, R.: Úvod do obecné onomastiky. Brno, Masarykova univerzita 1999.

Některé nejnovější výrazy v anglické slovní zásobě (dosud nezaznamenané slovníky)

MARIE ERNESTOVÁ

Je známo, že všechny složky jazyka podléhají změnám. Avšak nejnapadnější a nejčastější změny probíhají ve slovní zásobě. Porovnáme-li slovníky, zjistíme, že v nových vydáních vždycky některé výrazy chybí a nové přibudou.

Za „nový výraz“, tj. neologismus, považujeme v angličtině slovo, vazbu, význam, které vznikly jako zcela nové a začaly se v širším měřítku užívat; právě tak za neologismus považujeme výrazy již existující, které se začaly užívat v nových významech. V teoretické literatuře se zpravidla dělí na:

1. stálé (stable, diffused), tj. používané více autory v knihách
2. nestálé (freshly-coined, protologisms), t.j. užívané jedinci nebo menším jazykovým společenstvím, subkulturou.

Vznik nových výrazů vždycky odráží změny a vývoj ve společnosti a ve světě vůbec. Lze v tomto směru najít nějaké obecné tendence?

Poučíme-li se ze slovníků, jako jsou *The Longman Register of New Words* (poprvé vydaný v r. 1989) a *The Oxford Dictionary of New Words* (1997), případně též *20th Century Words* (OUP, 1999), které zaznamenaly přírůstky ve slovní zásobě angličtiny v letech 1980-1995, můžeme vidět, ve kterých oblastech lidského konání tyto nové výrazy vznikají. Je to především **POLITIKA**, **PENĚŽNICTVÍ** a **VÝPOČETNÍ TECHNIKA**; nedaleko za nimi je oblast **OBCHODU**. Na dalších místech můžeme uvést různé projevy **POPULÁRNÍ KULTURY**, především **POP MUSIC**, oblast **KRIMINALITY** a dalších nešvarů současné doby, jako je **AIDS** a **DROGY**. Nové výrazy se objevují též v důsledku vzniku **EXTRÉMNÍCH SPORTŮ** a různých **KULTOVNÍCH ČINNOSTÍ** mládeže (*tagging=sprayování*, *train-surfing= riskantní jízda na vnější straně vagonu pohybujícího se vlaku* apod.). Také **KAŽDODENNÍ ŽIVOT**, **MÓDA** a **GASTRONOMIE** daly ve zmíněné době vznik novým výrazům. Angličtina v této době, stejně jako předtím, využívala dosti hojně **EUFEMISMY**, zejména ve spojení s nově se objevivší snahou o **POLITICKOU SPRÁVNOST** (ozna-

čovanou termínem *political correctness*). A právě tak hojně jako jindy si vypůjčovala slova v jiných jazycích, ať už to byla němčina (*kletten prinzip*= *policejní metoda držení davu pod kontrolou neustálým sledováním potenciálních výtržníků*), francouzština (zejména v oblasti gastronomie) nebo i exotičtější jazyky jako japonština (*nashi*= *druh japonské hrušky*) nebo hindština (*paneer*= *žmolkovitý tvaroh ze severní Indie*).

Stejně zajímavé je sledovat i produktivní slovotvorné procesy, jejichž prostřednictvím nová slova vznikala, např.:

ODVOZOVÁNÍ pomocí přípon:

-aholic/-oholic: *workoholic* (člověk chorobně závislý na práci), *chocoholic* (člověk konzumující ve zvýšené míře čokoládu)

-erati: *jazzerati* (oslavovaní jazzoví hudebníci), *glitterati* (celebrity módní společnosti), *numerati* (dynamičtí, úspěšní lidé ve finančnictví)

-ie: *deccie* (osoba posedlá impulzivním dekorováním interiéru bytu), *winie* (osoba s posedlým zájmem o víno, jeho ochutnávání a porovnávání), *yottie* (bohatý člověk oddaný jachtaření)

V 80. a 90. letech se v důsledku snah o politickou správnost objevily především dva suffixy:

-ism: *bodyism*, *faceism*, *sizeism* (= různé projevy přehnaného soustředění na fyzický zjev) a

-ist: *genderist* (= ten, kdo diskriminuje druhé na základě pohlaví), *ableist*= (ten, kdo diskriminuje fyzicky znevýhodněné oproti zdravým)

Pokud jde o předpony, velmi používané byly

cross- (*cross-training* = směsice cvičení a sportovních aktivit zaměřená na zlepšení fyzického stavu) a

must- (*must-buy*, *must-see*, *must-have*, atd.), která znamená, že něco je naprosto nezbytné nebo vysoce žádoucí

Předpony **mega-** (= působivě velký) a **retro-** (=nostalgicky módní) konvertovaly v adjektiva.

Vedle odvozování vznikala nová slova také **SKLÁDÁNÍM** (*junk mail* = nevyžádaná reklamní pošta, např. *propagační letáčky*, *firemní katalogy zboží*) a **KŘÍŽENÍM** (*dramacom*= televizní drama s komediálními prvky; *affluenza* = psychický šok z náhlého zbohatnutí; *fertigation* = zavlažování pozemků spojené s hnojením).

Současně vznikla řada **AKRONYMŮ**:

yuppie = (*mladý, úspěšný, dynamický člověk zaměřený na kariéru*): 'a young upwardly mobile person'

dinky = (*partneři, kterým se dobře finančně vede a kteří dosud nemají děti*): 'double income, no kids yet'

nilky = (*nezaměstnaný člověk s velkou rodinou*): 'no income, lots of kids'

glam = (*dobře situovaná osoba středního věku*): 'greying, leisured, affluent and married'

lombard = (*bohatý, avšak bezduchý jedinec*): 'lots of money, but a real dickhead'

woopies = (*dobře situovaní staří lidé*): 'well-off old people'

Slovotvorným procesem **KONVERZE** vznikala především slovesa z podstatných jmen (*to rear-end = narazit do zadní části vozidla*), nebo naopak podstatná jména ze sloves (*spend = částka, kterou lze utratit*).

ZMĚNA TRANZITIVITY

V americké angličtině se z některých přechodných sloves stala nepřechodná a naopak: *The programme airs at 8.30 = The programme is broadcast at 8.30.*

Celkově vzato, oblast *neologismů* je pro nerodilého mluvčího velmi zrádná. Nikdy si totiž nemůžeme být dostatečně jisti, zda skutečně jde o nově vytvořené slovo, nebo zda jsme se zcela náhodou s tím určitým výrazem dosud nesetkali.

Moje zkušenost mě učí, že si zcela jisti nejsou ani rodilí mluvčí. Nicméně, na výrazech, které dále uvedu, se shodla většina mých vysokoškolsky vzdělaných informantů z Velké Británie, Nového Zélandu a Jihoafrické republiky, kteří mluví angličtinou jako mateřským jazykem, jako na výrazech nových. Nenajdete je ve výše zmíněných slovnících. Je však zajímavé, že celá řada z nich byla nalezena v jediném výtisku deníku *Guardian* z 12. září 2003.

Proměny životního stylu:

bling-bling = třpytivá, zvonivá, s největší pravděpodobností drahá, ale dosti nevkusná, např.

bižuterie: „*Bling-bling* Christmas decorations were in fashion this year“, tj. sklo, křišťál, apod.

(výraz dodán rodilým mluvčím)

boomerang kids = mladí lidé, kteří se po ukončení studií na vysoké škole vracejí do otcovského domu místo toho, aby se osamostatnili (výraz *dodán rodilým mluvčím*)

buzzword = slovo, které se znenadání objeví, po určitou dobu je nadužíváno a pak se stejně rychle ztratí: „*Buzzword of the Week*“ (G, 12/9/03, s. 18; novinový titulek)

culture vulture = člověk, např. člen přistěhovalecké menšiny v Británii, který se snaží za každou cenu přijmout za svou britskou kulturu (výraz *dodán rodilým mluvčím*)

to doctor-shop = lidé ve stále větší míře hledají lékaře, který by jim stanovil diagnózu podle jejich přání (jako např. „*I'm not psychotic*“) nebo předepsal lék (např. „*Why can/can't I have an antibiotic?*“) – (výraz *dodán rodilým mluvčím*)

downscaling = zjednodušování životního stylu, podobně jako **downsizing**. (výraz *dodán rodilým mluvčím*)

to dumb down = zjednodušit se ve smyslu menší intelektuální náročnosti: „*If it passed an A-level in politics, the Tories would be right to say A-levels had dumbbed down*“ (G, 12/9/03, s. 15)

happstance = náhodná událost (výraz *dodán rodilým mluvčím*)

heightism = diskriminace lidí malé postavy (výraz *dodán rodilým mluvčím*)

obesogenic = užívá se o rychlém občerstvení (karbanátky, brambůrky, párky v rohlíku, apod.), což je strava bohatá na kalorie a způsobuje obezitu. Vzrůstající obezita populace zejména v USA způsobila, že vláda věnuje značné prostředky na kampaň, která má propagovat zdravé stravovací návyky (výraz *dodán rodilým mluvčím*)

outage = rozsáhlý výpadek elektrického proudu, jako např. nedávno v Americe (výraz *dodán rodilým mluvčím*)

protiring = nejnovější marketingový novotvar, který se používá o lidech směřujících k vysoké kariéře a kteří za účelem sebezdokonalení opouštějí dočasně práci. Výraz vznikl analogicky podle *retiring*. (*The Guardian*, Sept. 12, 2003, s. 18, cituje toto slovo jako nejpoužívanější slovo týdne (= „*buzzword*“). Deník uvádí, že slovo bylo poprvé použito v novinách *The London Evening Standard* 8. září 2003)

retail therapy = výprava za nákupy s cílem udělat si radost (výraz *dodán rodilým mluvčím*)

snag = akronym vzniklý z vazby „a sensitive new age guy“, např. host, který nabídně, že vám po večeři pomůže umýt nádobí (výraz *dotán rodilým mluvčím*)

specs or **spex** = specifikace, zkrácené slovo. Např. když si koupíte auto, radio nebo nějaký dražší spotřebič, návod k používání obsahuje seznam 'specifických rysů' přístroje, tj. z čeho se skládá a jaké má funkce (výraz *dotán rodilým mluvčím*)

state-of-the art = nejmodernější z hlediska uměleckého designu

„*For one of France's best-known artistic treasures, nothing could be too good: state-of-the-art airconditioning, improved natural lighting, easier access and – best of all – a whole new underground floor complete with exhibition space, shops, study facilities and toilets.*“ (G, 12/9/03, s. 11)

to sex up = „vylepšit“ nebo upravit tak, aby např. listina/dokument poutala pozornost k určitým bodům „*Mps exonerate No 10 of sexing up the dossier but identify a climate in which caution was put aside.*“ (G, 12/9/03, s. 5)

„*The dossier was not 'sexed up' by Alistair Campbell.*“ (G, 12/9/03, s. 5)

„...*that No 10 had 'sexed up' the arms dossier by inserting the 45-minute claim knowing it to be wrong.*“ (G, 12/9/03, s. 5)

senior moment = okamžik zapomnětlivosti, zpravidla v důsledku sklerózy vyvolané stárnutím. (výraz *dotán rodilým mluvčím*)

to skin = akronym z vazby 'to spend the kids' inheritance now = výraz pro situaci, kdy rodiče v důchodovém věku užívají svoje úspory pro vlastní potěšení, např. pro cestování, apod. (výraz *dotán rodilým mluvčím*)

streetscape = výraz utvořený podle analogie s 'landscape', 'seascape' = projektování části města určené k nové zástavbě s cílem dosáhnout vhodného a příjemně působícího rozvržení budoucích ulic (výraz *dotán rodilým mluvčím*)

to be streamed = to be broadcast: „*The Promenade Concert is also broadcast on BBC Radio 3 and streamed live at www.bbc.co.uk/proms*“ (výraz *dotán rodilým mluvčím*)

trout-pout = zpevněné rty působením injektovaného kolagenu nebo botulinu s cílem vypadat mladší (výraz *dotán rodilým mluvčím*)

Politika:

(dodgy-)dossier = vládní informační listina shledaná v nějakém ohledu problematickou, pokud jde o průzkum, např. podmínek pro zahájení války v Irá-

ku: „*The decision to highlight Mr Blair's foreword is significant because he was solely responsible for that passage in the dossier.*“ (G, 12/9/03, s. 5)

„*Yesterday ministers were accused of using the Iraq „dodgy dossier“ row to threaten reprisals against the BBC as its charter comes up for renewal.*“ (G, 12/9/03, s. 9)

„*...he did not at any time feel under pressure, nor was he asked to include material that he did not believe ought to be included in the dossier.*“ (G, 12/9/03, s. 9)

Ground Zero = název pro vyklizené místo v New Yorku po teroristickém útoku na budovy Světového obchodního centra 11. 9. 2001: „*At ground zero 200 children and young adults, each of whom had lost a relative in the attacks, read out the names of 2,792 people who died two years ago.*“ (G, 12/9/03, s. 10)

road map = nedávný plán USA nastolit mír mezi Izraelci a Palestinci

„*The Israeli complaint against him is twofold: that he „supports terrorism“ and that he subverts every effort at peace – most recently the US-led „road map“, by driving from office the US and Israeli-backed Palestinian prime minister, Mahmoud Abbas.*“

„*Others question whether Mr Arafat is really the issue or just a menace for the Israeli government to divert attention from its own failure to make the road map work.*“

„*... Mr Sharon had failed to bolster the road map by meeting commitments or making concessions...*“ (všechny citace: G, 12/9/03, s. 11)

spinner = člověk ve vládním aparátu, který se stará o styk s veřejností: „*... and we've had the prime minister's spinners accusing us of threatening a third term.*“ (G, 12/9/03, s. 9)

Obchod – Peněžnictví

black art = výraz z oblasti velkovýroby. Pravděpodobně odkaz na čerň uhlí a ropy, které zásobují energií výrobní procesy (např. v Japonsku) (výraz *dodán rodilým mluvčím*)

control freak = osoba, která je neochotna převést pravomoc/zodpovědnost na jiné (výraz *dodán rodilým mluvčím*)

pensions landscape = budoucí finanční výhled zaměstnanců, kteří si platili podnikové penzijní připojištění: „*Their pensions had been underwritten by the company in the past but*

the „pensions landscape has moved on“, with different arrangements for new employees now, a spokesman said.“ (G, 12/9/03, s. 12)

to sideline = odsunut záležitost z důležitého místa, např. na programu schůze (výraz dodán rodilým mluvčím)

slush fund = peněžní částka vydělená z podnikových účtů na operace, se kterými je lépe nechodit na veřejnost: „...there were claims of Sir Richard's possible personal complicity in the operation of the slush fund.“ (G, 12/9/03, s. 1)

„Let's put to one side, for the moment, the alleged slush fund used by BAE Systems to cement arms deals, reported on elsewhere in this newspaper.“ (G, 12/9/03, s. 13)

whistle-blower = zaměstnanec, jenž zveřejní pochybná jednání, která odhalil v podniku, pro který pracuje (výraz dodán rodilým mluvčím)

Různé:

accepted deviation = změna, která, ačkoli není dosud spisovnou normou, se již nicméně stala součástí jazyka (výraz dodán rodilým mluvčím)

theophany, též **theophony** = projev božství/božské podstaty v člověku, přírodě, hudbě (výraz dodán rodilým mluvčím)

Na závěr snad zbývá pouze říci, že je obdivuhodné, s jakou vynalézavostí se anglická slovní zásoba přizpůsobuje změnám v mimojazykové skutečnosti. Nové výrazy můžeme najít ve všech prostředcích lidské komunikace – od běžné konverzace přes knihy, rozhlasové a televizní pořady až po noviny a časopisy, kde jich je s největší pravděpodobností nejvíce. Z toho důvodu je nezbytné, abychom jako učitelé nebo jako překladatelé byli tak říkajíc „in the picture“ neboli, chcete-li, „with it“.

PODĚKOVÁNÍ

Děkuji svým přátelům, většinou pedagogům, Dr. Hazel a Christopheru Stoddartovým, Dr. Hilary a Dr. Edwardu Evansovým, Ruth a Jamesovi Kendonovým, Dr. Morag MacMartinové z Velké Británie, Dr. Ianu Harrisovi z Jihoafrické republiky a Dr. Keithovi Thompsonovi z Nového Zélandu, kteří některé uvedené výrazy dodali, stanovili jejich stáří a okomentovali jejich význam a aktuální užití.

LITERATURA

Aitchison, J.: Language Change: progress or Decay?. Fontana Paperbacks, 1981.

-
- Ayto, J.: The Longman Register of New Words. Longman, 1990.
The 20th Century Words. Oxford University Press, 1999.
- Ernestová, M.: Recent Acquisitions in English Vocabulary. Alternatives '98.
Proceedings of 1st International and 5th National ATECR Conference.
Praha, 1999, s. 54-57.
- The Oxford Dictionary of New Words. Oxford University Press, 1997.
- The Guardian, International edition. Friday, September 12, 2003. (v textu
zkr. jako *G*)
- The Longman Register of New Words. Longman, 1989.

Takový? Ten? Takový ten. Konkurence a význam.

ANNA NEDOLUŽKO

Úvod

Ve svém příspěvku se budu věnovat jedné české konstrukci ležící na rozhraní mluveného a spisovného jazyka – totiž slovnímu spojení *takový ten*. Rozbor významů, funkcí a systémového místa konstrukce *takový ten* se mi zdá být mimořádně zajímavý především proto, že daná konstrukce existuje jenom v češtině a slovenštině, zatímco v jiných slovanských jazycích ani v němčině se nevyskytuje¹. Při překladu z češtiny do jiných jazyků je nezbytné použít jiných prvků, které nemusí být úplně ekvivalentní českému originálu.

Počet výskytů konstrukce *takový ten* v korpusech češtiny (SYN2000 – 545, pmk – 600 a bmK 331 pozic) svědčí o tom, že tato konstrukce je typická především pro mluvený jazyk. Tak např. v pmk jsem zaznamenala větší počet výskytů konstrukce *takový ten* než v korpuse SYN2000, ačkoli oba korpusy mluvené češtiny jsou svým rozsahem daleko menší. Při výběru kontextů jsem se nicméně soustředila na korpus spisovného jazyka (SYN2000) a podrobila jsem zevrubně analýze 150 českých vět s atributem *takový ten*. Pro srovnání jsem využila rovněž kontexty s adjektivem *takový* a s ukazovacím zájmenem *ten* a snažila se zjistit, za jakých podmínek lze tyto výrazy v daném kontextu zaměnit výrazem *takový ten*. V kontextech s adjektivem *takový* byla záměna možná přibližně v dvaceti případech, v kontextech se zájmenem *ten* přibližně v patnácti případech.

V následujícím příspěvku mě budou zajímat významy konstrukce *takový ten* a konkurence této konstrukce s jinými prostředky v češtině, hlavně se zájmeny *takový* a *ten* a dále s vynecháním zájmeného determinantu (tj. nulou). Svůj postup odůvodňuji zjištěním, že výraz *takový ten* v různých kontextech různě konkuruje se zájmeny *takový*, *ten*, resp. s nulou, což částečně odráží různé odstíny významu této konstrukce.

Všechny analyzované příklady jsem přeložila do ruštiny a provedla jsem krátkou konkurenční analýzu jazykových prostředků používaných na místě vý-

razu *takový ten*. Mým cílem bylo zjistit, jaké prostředky se používají v pozici výrazu *takový ten* v ruštině a jaké problémy mohou vzniknout při jeho překladu.

Lexém? Frazém? Slovní spojení?

U konstrukcí, kde dvě nebo více slov jsou mezi sebou těsně spojena, často vzniká otázka, do které jazykové roviny jazykového popisu daný jev náleží. Jsou *takový* a *ten* ve spojení *takový ten* spíše dvě samostatná slova, a tedy patří jejich analýza do sféry syntaxe? Nebo je to jedno slovo a má být zařazeno do slovníku jako zvláštní lexém a analýza jeho významu leží v oblasti lexikologie? Nebo se jedná o frazém, takže studium tohoto výrazu spadá do oblasti periferních anomálních kombinací? A v případě, že se rozhodneme pro lexém, do kterého slovního druhu máme tuto konstrukci zařadit?

Z morfologického a fonologického hlediska se konstrukce *takový ten* skládá ze dvou samostatných lexémů *takový* a *ten*, nemůže být tudíž považována za jeden lexém. Na druhé straně syntaktická kritéria svědčí jednoznačně proti tomu, abychom výraz *takový ten* chápali jako obyčejné syntaktické spojení; srov. nemožnost slovosledné inverze (**ten takový nalepovací papírek*), nemožnost záměny jednoho elementu jiným elementem s podobnou funkcí (**podobný ten nalepovací papírek*), nemožnost vložit mezi *takový* a *ten* jiné slovo (**takový nalepovací ten papírek*) apod. Ze sémantického hlediska odpovídá analyzovaná konstrukce definici frazému: slovní spojení *takový ten* má (jak ukážeme níže) svůj vlastní význam, který se automaticky neskládá z významů slov *takový* a *ten* a může se požívat v kontextech, kde nejde použít ani *takový* ani *ten* zvlášť. Srov. např. <1> *U vchodu čestná rota, hlášení, špalír služebnictva a takové ty okolky; park i zámek slavnostně osvětleny.* <doc S|NOV|1982|krakatit>. Z hlediska slovních druhů lze frazém *takový ten* nejspíše řadit mezi adjektivní zájmena kvalitativního významu – jednak se ze zájmen tohoto typu skládá a jednak, stejně jako ostatní zájmena tohoto typu, nemůže být výraz *takový ten* rozvíjen adverbii s významem míry: **velmi takový ten*, **hodně takový ten* apod. Ze sémantického hlediska lze zvolenou slovnědruhovou charakteristiku konstrukce *takový ten* opodstatnit tím, že *takový ten* nemá svůj vlastní význam, v tom smyslu, jak ho mají substantiva a adjektiva. Významem konstrukce *takový ten* je buď odkazování k znalostem adresáta, resp. k předchozímu textu, anebo přidání různých významových odstínů (o tom viz podrobněji níže).

Charakteristika NP s *takový ten*.

Ve většině případů se *takový ten* vyskytuje ve spojení s nominální skupinou, ve které je **přítomno substantivum** (136 výskytů (tj. 91 %) *takový ten* + S nebo *takový ten* + A + S), ale jsou i příklady, kde *takový ten* má funkci substituční, v případě, kdy substantivum je elidováno. Substantivní použití konstrukce *takový*

ten je substandardní, vyskytuje se často v nedokončených nebo úplně hovorových textech. Ve svém korpusu jsem našla 14 takových NP (9 %). Srov. <2> *Také s ním jsem se setkal víc než jednou ve studiu a vím, že to je vlastenec - takový ten od Jiráska, zapálený a věrný*. <doc S|PUB|1993|tyden>; <3> *... když jedeme třeba... jedeme vlakem a sou tam takoví ti... z učnovských středisek nebo učilišť sem teda chtěla říct, tak si pouští ty svoje kazety..* <doc S|SCI|1999|nasrec>. Samostatně *takový ten* bez následujícího substantiva je typické především pro syntaktickou pozici apozice (viz dále příklad <17>).

Z **referenčního hlediska** používání *takový ten* není v češtině omezeno. Nenašly se jenom NP s autonymní referencí², jde však o případy natolik periferní, že nemá smysl se u nich zastavovat. Srov. následující příklady:

- predikačně použité NP: 31 výskyt, např. <4> *Já jsem byla takový ten studijní typ, který touží po tom, aby byl oblíbený*. <doc S|PUB|1994|faktafan>;

- konkrétně referenční (singulativní) NP: 31 výskyt, např. <5> *Tak v té tašce jenom zůstal zapadlý v takovém faldíčku lístek z tramvaje číslo 7 a takový ten kupón z jednoho obchodu s porculánem na pětapadesát korun*. <doc S|COL|1993|z_1kapsy>;

- nereferenční: 31 výskyt, např. <6> *Ale neměl jsem k násosce takové to přídavné zařízení a ... no, tři neonky najednou zmizely*. <doc S|NOV|1995|vrazlek>;

- generické: 20 výskytů, např. <7> *Dočista jsou holý, pane Bondy, jako nějaké žaby nebo takové ty salamanders*. <doc S|NOV|1981|s_mloky>

Významem slovesného spojení *takový ten* jsou podmíněny poměrně časté věty, kde o referenčním statusu NP není jednoduché rozhodnout; srov. např. <8> *Doma s ním měli potíže - takové to dětské nechutenství - a nakonec s ním šli i k lékaři*. <doc S|NOV|1996|obraz>.

Co se týká **významů substantiv**, které se pojí s *takový ten*, ani zde zřejmě neplatí žádná omezení. Daná konstrukce se může pojit se substantivy označujícími jak pojmy (konkrétní nebo abstraktní), tak děj nebo stav. Srov. příklady:

- konkrétní: 61 výskytů, např. <9> *Syn kupříkladu popadl takový ten nalepovací papírek a začal na něj čmárat různorodé znaky* <doc S|FAC|1998|clavis98>

- abstraktní: 34 výskytů, např. <10> *Vlastně jsem žádnou ženu neopustil a nikdy jsem neměl několik žen současně, takový ten model manželka - milenka by mě zničil*. <doc S|PUB|1999|ln99216>

- děj: 17 výskytů, např. <11> *Však to znáte, takový ten kuckavý smích*. <doc S|NOV|1996|srdceso>

- stav: 9 výskytů, např. <12> *Verše a holky, takové to náramné opojení životem, vid'?* <doc S|NOV|1985|ob_zivot>.

Syntaktická pozice

Atribut *takový ten* se může ve větě pojit s nominální frází v pozici podmětu, předmětu, přívlastku, součásti přísudku nebo příslovecného určení. Poměrně často spojení *takový ten* vystupuje v korelativních větách (28 vět, tj. 18 %), avšak na rozdíl od izolovaných zájmen *takový* a *ten*, která mají čistě odkazovací význam, výraz *takový ten* přidává jmenné frází, kterou syntakticky rozvíjí, specifický významový odstín. Lze to doložit skutečností, že věty se zájmeny *takový/ten* na jedné straně a s výrazem *takový ten* na straně druhé nejsou zcela synonymní; srov. <13> *Když jsem zavřel dveře, dostal jsem skoro hysterický záchvat - smál jsem se a brečel a měl jsem takový ten (≠ takový; ≠ ten) zvláštní pocit, který dostanete, když si uvědomíte, že už k vám zase přišly vánoce.* <doc S|NOV|1996|matskol>; <14> *Je to takový ten podnik (≠ takový; ≠ ten), kde se člověka na moc neptají.* <doc S|COL|1992|prokleti> Ze sémantického hlediska by tedy bylo nelogické považovat podobné spojení *takový ten* se spojkou za korelativní výraz. Okrajově však *takový ten* a *takový* mohou mít úplně stejný význam. Srov. <15> *Její obsah se nemění: barevné papíry na lepení, [...] bílá srdíčka (taková ta, co chutnají jako živočišné uhlí), na kterých je něco napsáno* <doc S|NOV|1996|matskol> vs. <16> *Lovecké hosty na odlov jelenů doprovázel rád, ale pouze takové, kteří myslivosti a lovu rozuměli.* <doc S|NOV|1994|borivoj>.

Kromě toho se v mém korpusu našlo 8 příkladů (5 %), kde je slovní spojení s *takový ten* v apozici. Pro tyto případy je příznačná funkce upřesnění, se kterou se u NP s *takový ten* v jiných syntaktických pozicích nepotkáme. Srov. např. <17> *Měl ovšem znamenitý smysl pro humor, takový ten suchý, „anglický“.* <doc S|FAC|1995|jinofepe>.

Spojení výrazu *takový ten* se substantivy *problém* a *věc* lze považovat za ustálená; srov. *je to takový ten problém, a takové ty věci* apod. Ve většině příkladů z mého korpusu se v takových konstrukcích vyskytuje význam odkazování ke zkušenostem adresáta („víš jaké“).

Aktuální členění

Z hlediska aktuálního členění není použití *takový ten* s NP omezeno – vystupují jak v tématu, tak v rématu, nebo v kontrastu. Co se týče kontextového zapojení, je situace zajímavější. Formálně výraz *takový ten* ve většině příkladů signalizuje kontextové zapojení. Mluví však může toto spojení použít i v případě, kdy takto označený pojem není adresátovi nijak znám, ale mluvčí chce na adresáta udělat dojem, že tomu tak je. Srov. <18> *Bylo to takové to jméno s van nebo von nebo de uprostřed.* <doc S|NOV|1993|eastwick>; <19> *Mamka se mezi*

vařením a praním nabíflovala pracně pár cizích slovíček - jako by už před lety tušila, že budeme mít na výpomoc služku a ona sama by pak neměla co na práci - ale nijak zvlášť mluvit neumí, hlavně jen *takové ty věty* jako: „Vezmete si ještě kousek cukru?“; „Kouříte cigarety, doutníky či dýmku?“; „Tady je krásný výhled!“ a „Tento hrad pochází ze čtrnáctého století.“ <doc S|NOV|1969|milavra>. V posledním příkladě mluvčí předpokládá, že si adresát dokáže představit, o jaké věty jde, ale tuší, že si to asi nepředstaví, a proto svou myšlenku radši upřesní.

Významy a funkce konstrukce *takový ten* + NP.

Konstrukce *takový ten* se používá v případech, když se mluvčí snaží více přiblížit posluchači danou situaci a realizuje to přiblížení tak, že odkazuje k nějakému typu situace nebo předmětu, o kterém se domnívá, že ho posluchač zná. V pozadí této situace, která je pro použití *takový ten* základní, se však skrývá několik významů drobnějších, které částečně vysvětlují výskyt různých konkurenčních prostředků a kterým se v dalším výkladu budu věnovat. Drobnější významy se mohou kombinovat.

1. Za základní funkci konstrukce *takový ten* lze považovat odkaz k nějaké situaci nebo předmětu (resp. jejich typu), o nichž se mluvčí domnívá, že jsou adresátu známy (význam výrazu *takový ten* v této funkci by bylo možné přibližně interpretovat jako „víš jakej“ nebo „víš, co myslím“). Význam „víš jakej“ je přítomen téměř ve všech větách, kde se konstrukce *takový ten* vyskytuje, avšak může být akcentován s různou silou podle toho, jak se liší míra očekávání mluvčího od znalosti adresáta. Srov. např.: <20> *To víte, je to tam jako všude na malých poštách; u okénka stolek, v tom stolku v šupletí peníze a známky. Úředník má za zády takový ten regál se všelijakými sazebníky a lejstry a váhu na vážení balíků a takových věcí* <doc S|COL|1993|z_1kapsy>; <21> *Takže úplně první kratičká představa byla, že tu budu v sutaně . . . takový ten naivní názor osmnácti - devatenáctiletého mladička*<doc S|POP|1994|ceszap94> apod.

Význam „víš jakej“ se většinou úplně ztrácí, když výraz *takový ten* zaměním zájmenem *takový*. Srov. např. <22> *„Byla by takto docela hezká, ale měla tady takový ten inženýrsky chladný surový rys,“ ukázala si okolo očí a na koutky úst...<doc S|FAC|1990|snar> Použije-li mluvčí NP s konstrukcí *takový ten*, pak nejenže chce adresátovi sdělit, že daná žena se vyznačuje jistými rysy (konkrétně jde o *inženýrsky chladný surový rys*), ale zároveň předpokládá, že adresát sám ví, jak uvedený typ chladných rysů vypadá, a že svou znalost použije pro pochopení dané situace. Jinak řečeno, mluvčí relativizuje ztotožnění konkrétního výrazu dané osoby s typem výrazu, který se nazývá „inženýrsky chladný“ a předpokládá, že tento typ rysů si adresát dokáže vybavit. Pokud mluvčí použije atribut *takový*, pak řekne jenom to, co řekne; totiž, nastane situace, kdy je předmět znám mluvčímu, ale nikoliv posluchači, a mluvčí ho tudíž musí posluchači vysvětlit: „Byla by*

takto docela hezká, ale měla tady takový inženýrsky chladný surový rys,“ ukázala si okolo očí a na koutky úst...

Odkaz na oblast známou adresátovi pomocí *takový ten* dovoluje mluvčímu použít NP ne zcela přesně – vždyť adresát stejně ví, oč se jedná, proč by se tedy mluvčí namáhal? Taková funkce uvádí konstrukci *takový ten* do oblasti spíše obecné (občas i nekultivované) češtiny. Srov. <23> *Ale já sleduju, jak si žijí žirafy, lvi, vombati a taková ta stvoření s kachními zobáky, a mám dojem, že bych si takový „neprozkoumaný život“ nenechal libit.* <doc S|NOV|1996|matskol> Podrobněji o této problematice viz oddíl „přibližnost“.

Podíváme-li se na NP *takový* + NP, *ten* + NP a *takový ten* + NP z hlediska známosti jejich referentů pro mluvčího a adresáta, dospějeme k následujícím výsledkům:

	známý mluvčímu	předpokládá se, že je známý posluchači
<i>ten</i> + NP	+	+
<i>takový</i> + NP	+	-
<i>takový ten</i> + NP	+*	- → + (škála)

* Existují případy, kdy předmět označený prostřednictvím konstrukce *takový ten* + NP není znám ani mluvčímu (viz odst. 8, „neurčenost“).

U významu „víš jakéj“ mě zaujala jedna skutečnost, která je pro jiná zájmena a zájmenné konstrukce netypická. Na jedné straně, použije-li mluvčí konstrukci *takový ten*, automaticky předpokládá, že popisovanou věc adresát zná, nebo aspoň ji umí přibližně někam zařadit, na druhé straně však v mnoha příkladech ví, že ji adresát určitě nezná, a proto ji vzápětí podrobněji popíše. Srov. např. větu z rozhovoru s hudebníkem Petrem Eldridgem: <doc S|PUB|1998|ln98258k> <24> *Ve studiu se vždy odehrává takový ten podivný pracný a nepřírozený proces (no, víte, jak vypadají takové procesy... i když to možná nevíte..., A. N.), kdy je třeba se soustředit na všechny detaily a vše co nejlépe sladit a zkombinovat.* Nebo jiný příklad: <25> *Nechtěl jsem být takový ten Mikuláš narychlo (i když asi z této charakteristiky nepochopíte, co jsem chtěl říci, A. N.), co si na sebe jen připíchne prostěradlo, na hlavu hodí papírovou čepici a jde* <doc S|PUB|1999|mf991204>.

Používání konstrukce *takový ten* v případech, kdy mluvčí ví, že objekt adresátovi není znám, je často nadbytečné a vyskytuje se více v obecné češtině nebo její stylizaci. Srov. např. <26> *Kluci přinesli takový ten kuchyňský časoměřič - no, jak vypadá jako budík... <doc S|PUB|1995|v1_13_95>*

Překlad výrazu *takový ten* do ruštiny je značně problematický, neboť v ruštině chybí přesné ekvivalenty. *Takový ten* se buď vůbec nepřekládá (srov. překlad

věty <10>: <10'> - *у меня никогда не было одновременно несколько женщин, модель „жена - любовница меня бы доконала“*), nebo se překládá pomocí ukazovacího zájmena *такой*, které v ruštině plní i onu „připomínající“, odkazovací funkci (srov. <27> *Je to takový ten typ trochu ironického, a proto milovaného profesora.* <doc S|PUB|1994|refl9441> vs. rus. *Это такой тип немного ироничного и потому очень любимого профессора*). V hovorové ruštině a v její stylizaci se vyskytuje analytická odkazovací konstrukce *такой, знаешь*. (srov. čes. <28> *Byl to takový ten seznamovací dopis od nějaké Jugoslávky.* <doc S|NOV|1991|kap> vs. rus. „*Это было такое, знаешь, письмо с целью познакомиться от какой-то югославки*“). Význam „víš jakej“ se v plné míře zachová samozřejmě jenom v posledním hovorovém příkladě. Jiné prostředky překladu konstrukce *takový ten* do ruštiny jsou *какой-то такой, какой-то, один* apod.

Význam „víš jakej“ čili odkaz k znalosti posluchače dobře koreluje s jinými významy. Konstrukcí s *takový ten* mluvčí neodkazuje na znalosti posluchače pouze v případě, předpokládá-li u něj znalost předmětu nebo situace označovaných konstrukcí *takový ten* + NP, ale i tehdy, když sám není s to daný předmět (resp. situaci) adekvátně pojmenovat, nebo přesně neví, co má na mysli, a chce, aby si to posluchač domyslel. Konstrukcí s *takový ten* mluvčí často jen naznačuje okruh, typ objektů, z nichž má posluchač sám vyhledat referenta, který je pro danou výpověď vhodný. Zastáváme se postupně u jednotlivých významů.

2. Ve většině vět najdeme také význam **zařazení do skupiny** (typizování) s konstrukcí *takový ten*. Dá se dokonce říct, že zařazení do skupiny je ve významu *takový ten* do jisté míry vždy presupozicičně přítomno. Nejnápadnější je ten význam v případech, když je slovní spojení *takový ten* + NP součástí sponově jmenného predikátu. Srov. např. <29> *Ale ten Jason Gilbert byl takový ten lstivý newyorský typ.* <doc S|NOV|1996|gentlem>. (Víš, jaké jsou lstivé newyorské typy, a Jason Gilbert je jeden z nich' *A.N.*).

Význam zařazení do skupiny zůstává, když se *takový ten* mění na *takový a* úplně mizí při vynechání celého atributu. Srov. např. <30> *Vždycky to byl takový ten nešťastný nešika, už na fakultě, a všichni si vydechli úlevou, když opustil své původní plány stát se konzultantem neurochirurgie a rozhodl se pro neurologii.* <doc S|NOV|1995|vrazlek> Když vynecháme *takový ten*, zůstane jenom charakteristika objektu, označeného subjektem: *Vždycky to byl nešťastný nešika, už na fakultě...*

Při překladu do ruštiny význam „zařazení do skupiny“ se zachovává použitím ukazovacího zájmena *такой* nebo běžně mluvené konstrukce *такой, знаешь*. Srov. překlad věty <30>: <30'> *Но этот Джасон Гильберт был такой, знаешь, мерзкий нью-йоркский типчик.*

3. Význam **upřesnění**, rozvíjení již naznačené myšlenky se většinou kombinuje s charakteristikou nebo popisem objektu, s vysvětlením nového neznámého pojmu nebo něčeho, pro co mluvčí nemůže hned najít vhodný výraz. V analyzovaném korpusu kontextů je význam „upřesnění“ vždy spojen s významem „víš jaké“, tj. mluvčí upřesňuje význam NP především tím, že odkazuje ke skutečnostem známým adresátu. Syntakticky má podobu apozice (před NP s adjektivem) nebo i s adjektivem samotným pokud je substantivum elidováno. Často se používá při opakování téhož substantiva. Srov. např. <31> *Nevím, jestli je tomu tak ve Švédsku nebo v Norsku, zkrátka tam někde na Severu se baví mládež - tedy taková ta bujnější mládež - tím, že si na neděli koupí ojetý vůz, ten hodně velikej americkéj jakoby křižník, kterej když zestárne, tak je na Západě téměř neprodejnej.* <doc S|COL|1968|fangle> Srov. také příklad <17>.

Konstrukci *takový ten* s upřesňujícím významem jde v našem korpusu vždy zaměnit na *takový*, občas s částečnou ztrátou významu, především komponentu „víš jaké“. Záměna zájmenem *ten* do značné míry závisí na referenčním statutu nominální skupiny. Např. u konkrétně referenčních NP je zájmeno *ten* v dané funkci vhodnější než u generických NP nebo u NP v predikační pozici. Srov. např. <32> *každý host s chotí usedl jako do nějaké longšéz, takové ty francouzské židle obrácené dvě proti sobě/.../ kde jste mohli sedět se slečnou a konverzovat* <doc S|NOV|1993|pi225>.

Vynechat *takový ten* nejde v případech, kdy bez toho segment zůstává příliš krátký (chybí mu jakýkoli atribut) nebo v případě elidovaného substantiva, kde *takový ten* jako jednu z funkcí má funkci substantivátora (srov. příklad <2>).

V ruštině na místě *takový ten* najdeme většinou jenom *такой* s významem upřesnění. Srov. příklady výše uvedených vět:

<17'> *У него было знаменитое чувство юмора - такого сухого, английского.*

<31'> *Не знаю, в Швеции или в Норвегии, короче где-то там на севере молодежь - то есть такая буйная молодежь - развлекается тем, что кто-нибудь покупает какую-нибудь старую машину...*

<32'> *... и каждый гость с женой садился как в какой-то лонгсеж, такие французские стулья, повернутые друг против друга, /.../ где можно сесть с девушкой и общаться...*

<2'> *С ним я тоже встречался несколько раз в студии и знаю, что это патриот, такой Ёирасковский, увлеченный и верный.*

4. Význam **přibližnosti**. Spojení substantiva s výrazem *takový ten* často vyjadřuje nejistotu, tipování, „zamlžování“ významu nominální fráze nebo má

tento význam relativizovat (podobnou funkci plní např. adjektiva *určitý, jistý, jeden*). Nejde však o vyjádření neurčenosti dané NP. Mluvčí může mít docela jasnou představu o označovaném objektu, ale nechce ho jednoznačně označit pomocí slova, které daný objekt nazývá. Buď existující slovo nestačí, anebo si mluvčí není jistý, že toto slovo přesně vyjadřuje to, co chce adresátovi sdělit. Prostřednictvím konstrukce s *takový ten* mluvčí jen naznačí okruh významů, ze kterých si posluchač může libovolně vybírat. Srov. příklad <33> /.../ a přitom se to brzo rozkřikne a já budu mít *takový ten nimbus hrdiny*, pro Irenu, myslím, jinak jsem o to nestál... <doc S|NOV|1964|zbabelci>, kde mluvčí zároveň „zamlžuje“ význam NP ‚nimbus hrdiny‘ a přiblíží adresáta k tomu, jak to chápe³. Mluvčí vypovídá něco jako ‚nimbus hrdiny, tedy ne vlastně nimbus, ale víš, co myslím‘. Jiné příklady:

<34> *Je to takový ten stav „pojdte něco dělat, ale vymyslete co“ s tím, že chybí ten, který by to něco vymyslel.* <doc S|FAC|1996|clavis96>

<35> *Pointu už si nepamatuju, ale byla to tragikomická povídka, takový ten „průhled do zákulisí“, o němž laici nikdy nemají ani potuchy.* <doc S|FAC|1992|zabrana><125>

<36> *Prodělal jsem taková ta různá šikanování a ústrky, protože jsem se nechtěl podvolit.* <doc S|PUB|1990|is9003>

<37> *...nabízí se nám takový ten importovaný kapitalistický mýtus individualismu a úspěchu aneb „jak se chudý chlapec tvrdou prací vyšvihl na miliardáře“.* <doc S|PUB|1999|mf991030>

Význam přibližnosti, nebo přesněji „zamlžování“ významu označované skutečnosti, se většinou kombinuje se základním významem „víš jakej“. Kombinace obou významů slouží k realizaci jakési snahy mluvčího přiblížit adresátovi význam NP nebo i celé výpovědi. Kromě toho bývá zkoumaný význam často spojen s jakýmsi typizováním, zařazením do skupiny, které se ztrácí při vynechání *takový ten* nebo použití zájmen *ten* a *takový* místo něj.

Význam přibližnosti se ztrácí při vynechání *takový ten*. Srov. transformaci příkladu <33>: *a přitom se to brzo rozkřikne a já budu mít nimbus hrdiny, pro Irenu, myslím, jinak jsem o to nestál...* Záměna na *ten* ve větách toho druhu dělá význam následující NP příliš konkrétní. Srov. např. transformace věty <34>: *Je to ten stav „pojdte něco dělat, ale vymyslete co“ s tím, že chybí ten, který by to něco vymyslel.* Zájmeno *takový*, pokud je vůbec možné, zbavuje význam komponentu „víš jakej“. Srov. <38>...*díru ve střechě psychologie, která serióznímu učenci umožňuje ne-li úplně, tak aspoň skoro vypudit takové ty (≠ takové) módní tatramanry jako psychoanalytiky a behavioristy, nebo něco tak zhruba na ten způsob.*<doc S|COL|1992|prokleti>. Srov. však příklad, kde se zájmena *takový* a *takový ten* po-

užívají vedle sebe: <39> *Pamatuju si, že nosil šedé tvídové sako s takovou malou prostříženou kapsičkou na hodinky a vždycky, když k nám přišel na návštěvu, tak mě vyhazoval do stropu. Měl takové ty kulaté brýle bez obrouček, pak se po něm začal opičit Lennon, a za ženu měl tetu Květu...* <doc S|NOV|1991|kap>.

V ruštině konstrukci *takový ten* budou odpovídat následující zájmena a konstrukce: *такой, такой как бы, такой какой-то, такой, некий*, v běžně mluvené ruštině také *такой знаешь* apod. – srov. překlady výše uvedených vět:

<34> *Это такое состояние „сделайте что-нибудь, только придумайте, что“ с тем, что нет того, кто может это придумать.*

<35> *Сюжет я уже не помню, но это был такой трагикомический рассказ, такой как бы взгляд за кулисы, о котором непрофессионалы не имеют ни малейшего понятия.*

<36> *Я проделал всякие разные преследования и несправедливости, потому что я не хотел подчиниться.*

<37> *...нам предлагается такой как бы импортированный капиталистический миф индивидуализма и успеха или „как бедный парень тяжелой работой заработал миллиарды“*

5. Význam hledání přesného výrazu se používá, když mluvčí nemůže najít přesný výraz, ale zároveň chce, aby mu posluchač rozuměl, tedy se snaží jaksi přiblížit adresátovi to, co chce říct, a dosahuje toho (aspoň zdánlivě) pomocí konstrukce *s takový ten*. V různé míře je tento význam přítomen v mnoha kontextech analyzovaného korpusu. Nejvýrazněji se však projevuje ve spojení se složitějšími pojmy, pro které není vždy jednoduché najít přesné a vhodné označení. Srov. příklad <26> a příklad následující:

<40> *Zřejmě i v tom, že jsem se snažil méně zatracovat a více chápat a že takový ten melancholický optimismus, se kterým jsem knihu psal, je blízký (jak zjišťuji třeba z dopisů) spoustě lidí.* <doc S|PUB|1993|mf931108>;

<41> *Uvnitř svítíl takový ten český . . . frajkumšt.* <doc S|PUB|1993|ref9348><45>

V běžně mluvené ruštině se na místě konstrukce *takový ten* často používá slovní spojení *этом, как его* nebo *такой что ли*. Srov. překlad věty <26>: <26> *„Мальчишки принесли этом, как его, кухонный таймер - ну, который выйдут, как будильник...“.* a také větu <42> *... to jsou ti pánové, co někdy vyhazují mosty do povětří a kladou nálože, jindy zase nálože výbušnin likvidují a mosty staví, aspoň takové ty pontonové, a nic nemilují nadevšeji, než motat se kolem soudku.* <doc S|NOV|1995|kantilen> vs. rus. *...это люди, которые рушат*

мосты и закладывают заряды, потом ликвидируют заряды и строят мосты, или хотя бы такие что ли мостики, и ничего они так не любят, как крутиться вокруг бочек.

6. Konstrukce *takový ten* může mít, podobně jako ukazovací zájmeno *takový*, i **odkazovací kvalitativní** funkci. Význam NP v takových kontextech je buď pouze kvalitativní, nebo zároveň vyjadřuje i význam „víš jakéj“. *Takový ten* se v těchto případech dá vždy zaměnit na *takový*, občas i na *ten* s částečnou změnou významu. Vynechání je samozřejmě nemožné. Srov. příklady: <14> *Je to takový ten podnik, kde se člověka na moc neptají.* (= *takový podnik, kde...*; ≈ *ten podnik, kde...*), avšak konstrukce *takový ten* naznačuje, že takových podniků, jako *ten*, je více než jeden) <doc S|COL|1992|prokleti>; <43> *Samozřejmě si stěžují - mají málo peněz, pořád jsou ve službě, ničí si rodiny, rozvádějí se - nemůžu to nevyšlechnout. Ale od policistů, kteří něco konkrétního dělají, neslyším takový ten brek.* <doc S|PUB|1994|resp9407> (význam ‚takový‘, ale kontextově zapojený; pro uchování významu i s UZ *ten* a *takový* je nutný jiný slovosled: *takový brek neslyším, ten brek neslyším*).

Poněkud zvláštní příklad kvalitativního odkazování pomocí konstrukce *takový ten je* u vět typu <44> *Umíte latinsky a takové ty věci?* <doc S|NOV|1997|kupka>, kde se neodkazuje k objektu označenému v předchozí NP, ale k typu objektů, do kterého se referent této NP dá zařadit. Zároveň se většinou projevuje význam „víš jakéj“. Je to přibližně význam „umíte latinsky a (např.) máte jiné zbytečné znalosti jako stará řečtina, dějiny starověku, umění se vyznat v archivech atd. - to víte, co mám na mysli“. Adresát to však nemusí vědět. Srov. odpověď na tu otázku zní: *Latinsky umím, ale nevím, co podle vás znamenají takové ty věci?*, která naznačuje podráždění, vyvolané nezdvornou otázkou (ledabylý, skeptický, přezíravý význam konstrukce *takový ten* – viz dále odst. 7).

Srov. jiné příklady, ve kterých *takový ten* nepřidává žádnou negativní konotaci:

<45> „*Co říkají oni?*“ „*Pořád něco o trpělivosti, a takové ty věci*“ <doc S|NOV|1998|palom>; *Sliboval nám nejnižší sazbu - a takové ty věci* <doc S|NOV|1996|vykupne>; <46> *Učit se nový jazyk a takové ty věci.* <doc S|NOV|1996|gentlem>; <47> „*To je... to je myslím na mořskou nemoc a takové ty potíže.*“ <doc S|NOV|1993|koule>; <48> *I ty bys mohl být to, co je ten druhý, mohl bys být pán nebo žebrák nebo nádeník po pás nahý; mohl bys být tím hrnčičem nebo tím pekařem nebo tím tátou devíti dětí, umazaných povídkem od ucha k uchu. To všechno jsi ty, protože v tobě jsou takové ty rozmanité možnosti* <doc S|NOV|1985|ob_zivot>; <49> *Ale prostě... po nějakou dobu... porucha paměti, rozržitost, únava a takové ty příznaky, rozumíte mi?* <doc S|NOV|1982|krakatit> apod.

V ruštině se na místě *takový ten* používá zájmeno *такой*, občas také *другой такой* (jiný takový), *другой такого рода* (jiný toho druhu). Slovní spojení *takové ty věci* se do ruštiny překládají frazeologickým obratem *и все такое* (dosl. a všechno takové). Srov. překlady vět <14> *Это такое место, где никого ни о чем особенно не спрашивают*; <45> „*А что они говорят?*“ „*Все время что-то о терпении и все такое*“.

7. Konstrukce *takový ten* občas přidává následující NP **ledabylý, skeptický, poněkud přezíravý význam**. Na *takový* význam můžeme narazit, když zaměníme v některých větách zájmeno *takový* výrazem *takový ten*. Srov. např. <50> *Troubil jsem starého profesorova jelena, udělal s nimi takový okruh a nakonec jsem je přitroubil až tady k fořtovně*. <doc S|NOV|1994|borivoj> vs. *Troubil jsem starého profesorova jelena, udělal s nimi takový ten okruh a nakonec jsem je přitroubil až tady k fořtovně*.

8. Význam **neurčenost**. Používání konstrukce *takový ten* v případě, kdy mluvčí sám nemá dost přesnou představu o skutečnosti označované danou NP, bývá většinou sémanticky nadbytečné. Kromě toho je ve skupině příkladů s komponentem „neurčenost“ z analyzovaného korpusu (cca 15 výskytů) vždy zároveň přítomen význam „víš jakej“. Je to situace typu „víš, co myslím, ale já sám to nevím“. *Takový ten* má v presupozici kontextové zapojení, avšak nemůže být kontextově zapojena nominální fráze, která ani pro mluvčího, ani (pravděpodobně) pro adresáta, není určitá. Schematicky se dá vztah mezi stupněm určenosti NP a použitím výrazu *takový ten* představit následující tabulkou:

	známý mluvčímu	předpokládá se, že je známý posluchači	takový ten
určenost	+	+	ne
slabá určenost	+	-	ano
neurčenost	-	-	ne
neurčenost s <i>takový ten</i>	-	+	ano

„Normální“ situace pro spojení *takový ten* + NP je tzv. slabá určenost (Padučeva 1985). Situace s neurčitou NP a konstrukcí *takový ten* je představena v poslední řádce.

Takový ten se často používá s neurčitou NP na místě jakéhokoli atributu, tj. z ryze formálních důvodů, v případě, že bez něj věta zůstane příliš krátká (viz také význam upřesnění, bod 3). Srov. <51> *Když musí Hobie před kamerou brečet, obvykle mi sřiknou do očí takový ten spray*. <doc S|PUB|1994|faktafan> Ve většině příkladů *takový ten* v konstrukci *takový ten* + neurčitá NP se dá zaměnit

z *takový*, i když se přitom ztrácí význam neurčenosti a zůstane jenom kvalitativnost. Také v tomto případě půjde o větu korelativně restriktivní, což v případě s *takový ten* není tak jednoznačné. Ze sémantických důvodů skoro nikde nelze použít pouze zájmeno *ten*. Skoro vždy se dá *takový ten* úplně vynechat (kromě případů, kdy je ze syntaktických důvodů nutný atribut) nebo zaměnit na *nějaký*, *takový nějaký*, *nějaký takový* apod. Srov. např. větu <9>, a také <52> *Uprostřed je takové to krátké slovíčko. “De, da, du?” navrhla Alexandra odevzdaně <doc S|NOV|1993|eastwick>; <53> Zrovna jsem se jí vyhybal , aby mně nedala hubičku , když najednou zahlédnu, že má v prackách kytici; byl to nějaký kopr a takový ten polní neřád, ale mezi tím, pane - já jsem viděl ledacos, ale tehdy mě mohl trefit šlak. <doc S|COL|1993|z_1kapsy> Občas *takový ten* u neurčitých NP mívá i odkazovací kvalitativní funkci (srov. např. příklady 45-49).*

V ruštině konstrukci *takový ten* odpovídají následující zájmena a konstrukce: *какой-то такой, какой-нибудь, всякие разные, какой-то* apod. V běžně mluvené ruštině je teoreticky možné použití zájmena *макой*, ale je to stylisticky příznakové.

9. *Takový ten* jako **výplňkové slovo** se často používá v běžně mluveném jazyce, o čemž svědčí hojně doklady z korpusů mluveného jazyka. Rovněž texty publicistické obsahují množství kontextů s touto funkcí výrazu *takový ten*. Výplňkové slovo *takový ten* je možné z textu odstranit, aniž by se změnil význam věty. Srov. příklad <7> a následující příklady:

<54> „*Chceš říct*,“ *zeptal jsem se*, „*že je to takový ten génius zločinu?*“ <doc S|COL|1992|prokleti>;

<55> *Skoro každý, kdo jej vlastní, by asi řekl, že je to ta věc, co u nich doma leží na kredenci a má u sebe takový ten ovládač, pomocí něhož se přepínají programy jako Eurosport, RTL aj.* <doc S|FAC|1996|clavis96>;

<56> *Naopak taková ta romantická láska odkryje v člověku „buňky“, které v sobě sice má, ale které nevyužívá každý den, a přesto k němu patří.* <doc S|POP|1995|pripmanz>

Použití *takový ten* jako výplňkového slova je blízké významu hledání přesného výrazu a neurčenosti s tím, že hledání přesného výrazu přece jen nějakou funkci má, zatímco výplňkové slovo nikoliv.

Závěr

S využitím příkladů z korpusu spisovné češtiny SYN2000 jsem ukázala, že slovní spojení *takový ten* je samostatnou frazeologickou jednotkou se svým vlastním souborem funkcí, který není prostou sumou funkcí zájmen *ten* a *takový*. Některé funkce *takový ten* jsou však funkcím těchto zájmen podobné, a proto po-

měrně často lze tuto konstrukci zaměnit za *takový* nebo za *ten* bez výrazné změny významu. Možnost vynechání slovního spojení *takový ten* svědčí o tom, že se toto spojení často používá nadbytečně (odst. 9). Grafická a morfologická podoba vět svědčí o tom, že konstrukce *takový ten* je typická především pro mluvenou formu češtiny, a i když se ve spisovné češtině poměrně často vyskytuje, používá se většinou pro stylizaci mluvených projevů.

POZNÁMKY

- ¹ Stejně jako *takový ten* je zajímavá česká konstrukce *nějaký ten*, která navíc v sobě nese nápadný referenční rozpor: neurčité zájmeno *nějaký* + a ukazovací zájmeno *ten*, které by mělo odkazovat k objektům známým adresátem. V korpusu spisovných textů SYN2000 je třikrát více výskytů *nějaký ten* než *takový ten*, v mluveném korpusu je tomu kupodivu naopak (ve všech pádech 183 výskytů *nějaký ten* proti 600 výskytům *takový ten*).
- ² Ke klasifikaci referenčních statutů viz Padučeva (1985:79-106) a můj článek *Ukazovací zájmeno "ten" a generické jmenné fráze v češtině* (v tisku).
- ³ Jde o *takový* myšlenkový pohyb v protisměrech, který je pro běžnou komunikaci typický.

LITERATURA

- Český národní korpus - SYN2000*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2000. Dostupný z WWW: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>.
- Filipec, J. – Čermák, F.: *Česká lexikologie*. Academia, Praha 1985.
- Křížková, H.: *Zájmena typu ten a takový v současných slovanských jazycích*. Slavica Slovaca, r.6, 1971, č.1, s.15-30.
- Mluvnice češtiny 3*. Academia, Praha 1987.
- Padučeva E.V.: *Vyskazyvanije i jego sootnesennost s dejstviteľnostju*. Moskva 1985.
- Slovník spisovného jazyka českého*. Academia, Praha 1989.

Translace v současném globalizujícím se světě

MILAN HRDLIČKA

Pokud jde o mezilidskou komunikaci v dnešním světě (nás bude nejvíce zajímat především Evropa), stále ještě je a dlouho bude vícejazyčná. Tím je mimo jiné dána i důležitost překládání a tlumočení. Cizojazyčné vědomosti jsou a i do budoucna budou klíčovou kvalifikací. Uveďme si alespoň některá fakta. V překladatelském oddělení Evropské komise, která je největším překladatelským centrem na světě, pracovalo ještě před rozšířením Evropské unie o 10 nových členů 1332 překladatelů (2/3 v Bruselu, 1/3 v Lucemburku), rozdělených do šesti tematických skupin. Tlumočnicků 524. Po přijetí České republiky do EU je potřeba přijmout do překladatelského oddělení Evropské komise nejméně 70 překladatelů a do všech institucí 200 českých překladatelů. Zatím to funguje tak, že každý občan EU má právo obracet se na všechny evropské instituce a dostávat od nich odpověď ve svém rodném jazyce. A prakticky veškeré dokumenty Evropské komise musí být přeloženy do jazyků všech členských zemí EU. Po vstupu kandidátských zemí do EU bude potřeba přijmout do Evropské komise několik desítek překladatelů od každé kandidátské země. Ještě mnohem větší problém vznikl po rozšíření pro tlumočníky (výrazně se totiž zvýšil počet tlumočnických kabin v Evropském parlamentu). V roce 2000 přeložilo překladatelské oddělení Evropské komise 1 332 429 stran textů. Počet přeložených stran se každý rok zvyšuje u každého nového jazyka o 10 %. Ve všech orgánech EU (Evropská komise, Evropský parlament, Soudní dvůr, Účetní dvůr, Hospodářský a sociální výbor, Výbor regionů) pracovalo do přijetí nových deseti zemí 3082 překladatelů a 818 tlumočnicků. Za překladatelské práce a tlumočnické práce vydala EU v roce 2000 celkem 686 000 000 eur.¹ Kromě toho pracují v řadě zemí - včetně České republiky - místní oddělení EU pro překlad a tlumočení. A samozřejmě, a to zcela nezávisle na existenci EU, pracují v každé zemi desítky překladatelských a tlumočnických agentur a stovky a tisíce překladatelů a tlumočnicků na „volné noze“, v systému společenskovedních oborů bylo a je vědě o překladu vymezováno různé místo, každá doba jí dávala a dává svůj obsah. Jedním z nejobecnějších aspektů překladu je dnes jeho chápání jako aktu mezijazykové komunikace, překračující ale jazykové hranice. Komunikační teorie překladu vychází ze základní komunikační

trojčlenky: autor - text - příjemce. V aktu překladatelské komunikace se překladatel zúčastňuje dekodování textu originálu (analytická etapa překladatelského procesu) a jeho kódování (syntetická etapa překladatelského procesu). Výsledkem je pak vznik nového textu. Pojetí překladu jako komunikačního aktu je dnes vlastní celé současné translatoologii. A je právě přínosem české a slovenské translatoologie, že podněty k rozpracování komunikačního modelu překladu dal J. Levý a A. Popovič.

Oč jde při překládání? Co je podstatou překladu, co ještě je a co již není překlad? Kde jsou a jaké jsou v praxi jeho hranice? Jaké jsou nejpodstatnější a nejtypičtější příznaky překladu, kde je hranice mezi překladem a ostatními typy řečové činnosti? J. Levý² charakterizuje překlad jako reprodukčně-modifikační akt, přičemž modifikace představuje různé posuny vyvolané přechodem originálu do jiné komunikační situace. Překlad stojí na rozhraní umění původně tvůrčího a reprodukčního, je to jistý kompromis. Přibližování se originálu nebo oddalování se od předlohy jsou dvě základní možnosti, s nimiž překladatel pracuje. Jediný, „absolutní“ překlad neexistuje, různá řešení jsou důkazem existence invariantní složky originálu a výsledkem proměnlivosti překladatelských metod i určitých požadavků příslušných epoch. V tomto smyslu je pak překlad chápán jako varianta v poměru k invariantu. Ovšem i zde vyvstává řada otázek. Co je to reprodukce a co je modifikace? Neexistují jistá přechodná pásma? Co znamená přibližování se originálu nebo oddalování se od předlohy? Víme, že existuje i řada přechodných případů, kdy je jednoznačná kvalifikace textu jako překladu nebo nepřekladu značně obtížná. Např. je tomu tak u básnického překladu, překladu písní, ale třeba i u reklamy, kterou můžeme považovat za jeden ze specifických způsobů komunikace. Aby byl u reklamy splněn cíl a komunikační záměr, je při translaci často nutná adaptace, praxe jde nezřídka až na hranici, nebo i za hranici překladu, dochází vlastně k jakémusi „zpracování“ výchozího textu podle hesla „Účel světi prostředky“.

Přeložené dílo (máme na mysli především texty literární) nemůže být dokonalou, věrnou kopií předlohy, požadavek absolutní identity výchozího a cílového textu je nereálný. Ekvivalence a adekvátnost tedy v současné translatoologii neznámá totožnost. V minulosti se ale často identita originálu a překladu vyžadovala a každý rozdíl mezi překladem a originálem byl považován za chybný. Tento požadavek byl již v translatoologii překonán. To, co může být pokládáno za ekvivalentní a adekvátní z hlediska jednoho komunikačního kontextu v určitém období, může být posuzováno zcela protichůdně v jiném komunikačním kontextu v jiném období a naopak. Překladatelskou ekvivalenci a adekvátnost nelze tedy posuzovat jako nadčasovou, strnulou veličinu. Je pro ně naopak příznačný aspekt vývojovosti a proměnlivosti na ose synchronní i diachronní. Překladatel byl a je vždy vystaven - někdy více, někdy méně - tlaku konvencí, tradic, jisté společ-

české (skupinové) objednávky, určitého očekávání ze strany cílového kontextu. Ovšem pro dosažení adekvátního přetlumočení kvalit předlohy a pro zachování identity, podstaty kvalit originálu má v jeho překladatelské konkretizaci zásadní význam to, aby se pokoušel o optimální sladění ohledu na čtenáře (a jeho prostřednictvím vlastně i na společenský tlak) s respektováním hodnot výchozího textu. Překladatel by tedy neměl ztrácet ze zřetele reprodukčně tvůrčí statut své aktivity. Společenský tlak, jak jsme se již zmínili, může na překladatele a jeho prostřednictvím pak i na původní dílo působit s různou intenzitou (např. překladatel podléhá společenskému tlaku, originál adaptuje; překladatel nepodléhá společenskému tlaku, dokonce ho ignoruje; překladatel respektuje společenské potřeby, ale přesto je pro něj předloha jistou autoritou).

V souvislosti s interpretací a tvořivou složkou překladu vystává celá řada závažných otázek, což by vyžadovalo podrobnější analýzu (např. takových přístupů, jako je teorie překladatelské zakázky, teorie skoposu a dalších modelů, které se dnes ve světě uplatňují). Domnívám se, že bychom měli rozlišovat mezi překladem, mezi produkčními a reprodukčními elementy textu, protože jinak se dostáváme do jiného vztahu nejen k originálu, ale i k příjemci. Příjemce samozřejmě počítá s tím, že výsledný produkt je překladem výchozího textu, překladatel má tak jako vysílatel vůči příjemci velkou odpovědnost. To se již bezprostředně dotýká také překladatelské etiky. Orientace na čtenáře/posluchače by neměla znamenat jednostranné „stranění“ čtenáři/posluchači a opomíjení „práv“ autora výchozího textu a překladatele/tlumočnicka. Překladatel by měl usilovat o optimální přetlumočení předlohy do nového recepčního prostředí a odmítat jakoukoli deformaci původního textu, ať již na přání zadavatele překladu nebo čtenáře. Překladatel by měl respektovat hodnoty překladu a nepodléhat dobovému a společenskému tlaku, nějakému „účelu.“ Jinak to může vést ke vkládání takových kvalit do přeloženého textu, jež jsou předloze cizí.

Každý text je určen nějakému čtenáři, **odborný text** má však svého čtenáře přesně vymezeného - čtenář originálu i čtenář překladu mají stejný informační základ, klíč, čímž je jejich komunikace ulehčena. Z toho plyne přesně funkčně vymezený obsah, ale i odpovídající forma, jinak řečeno, určitý výrazový nebo obecně typologický standard textu. Každý překladatel musí vycházet z uvědomění si typologie odborných textů, neboť zde má větší úlohu typologie, menší úlohu pak autor. Úloha odborného vyjadřování - psaného i mluveného - v posledních letech v našem životě vzrostla. Ruku v ruce s tím se stupňují i nároky a požadavky na jeho převod. Překladatel odborného textu musí být rámcově obeznámen s danou tematikou a v potřebném rozsahu musí také ovládat terminologickou soustavu v obou jazycích. Uveďme si alespoň několik příkladů, kdy pro translaci nestačí pouze jazyková kompetence, ale je nutná i kompetence odborná.

Slova **запрос** = **dotaz** se užívá pro označení informativního dopisu, v němž kupující vyjadřuje svůj zájem o určité zboží, tedy pro poptávku. Poptávka po zboží se tedy překládá **спрос на товар**. Poptávka-nabídka jako ekonomické kategorie se překládá **спрос – предложение**.

Slovo **артикул** překládáme jako druh výrobku. Vývozní artikl výrazem **статья экспорта**.

Přijetí, příjem překládáme: **получение (письма), прием (делегации), принятие (предложения)**.

Slovo **порча** nemá význam pouze zkažení (např. potravin), ale i polámání, porouchání, poruchu (stroje).

Slovo **авария** znamená poruchu mechanismu. A ruské **выход машины из строя** znamená vyřazení stroje z provozu v důsledku jeho úplného porouchání.

Výraz **недостаток** = nedostatek, závada. Nesprávně se ale často používá výraz **недостача**, což ale znamená manko, úbytek.

Dopravce (ten, kdo dopravuje) = **перевозчик**. Převravec (ten, pro koho se přeprava provádí) = **грузовладелец**.

Překlad slova náklady:

vynaložení něčeho – **затраты** (na выпуск товара, на рекламу),

výlohy - **расходы** (по перевозке, по заработной плате)

náklady vzniklé v nějakém procesu - **издержки** (производства, потребления).

Někdy je ovšem možné uvedené výrazy zaměňovat (транспортные расходы - издержки; производственные расходы, издержки).

Sloveso **отгрузить** znamená odeslat zboží. Ale odeslat dopis, dokumenty překládáme slovesy **отправить**, отослать. Velmi blízká jsou ale slovesa **прислать, направить, выслать**. Vyslat odborníka překládáme **командировать**, nebo **направить специалиста**.

Sloveso **требовать** s významem vyžadovat, požadovat znamená v ruštině vyžadovat velmi kategoricky, důrazně. Místo toho se proto v kontaktu s ruskými partnery užívá slovesa **просить**. Žádáme, abyste nám poslali nabídku = **Просим прислать предложение**.

V odborném překladu je hlavním úkolem vystihnout významovou vrstvu. Ovšem ideální přesnost není vždy dosažitelná, protože ani odborná sdělení nebývají přesně formulována jen v pojmech, slova často vystupují i v netermino-

logických významech. Mimoto normalizace terminologie nepostoupila ve všech oborech a ve všech jazycích tak daleko, aby se vyjadřovací prostředky používané v odborných textech ve všech případech kryly.³ „Ve stylu odborném je forma přesným vyjádřením přesně koncipovaných myšlenek. Výraz je plně zaměřen na působení intelektuální, expresivnost je potlačena. Je využito prostředků jazyka odborného, zvláště odborné terminologie. Užití prostředků jiných vrstev jazyka je výjimečné. Odborné dílo je skutečností plně kontrolovatelné. Autor přesně rozlišuje dokázané zákonitosti od domněnek, nevytváří obraz skutečnosti, nýbrž hledá a dokazuje a sděluje její zákonitosti. Výraz je přesvědčivý, to znamená, že odborné dílo je kontrolovatelné nejen vzhledem ke skutečnosti, nýbrž vzhledem k myšlenkovým postupům, jichž autor užívá“.⁴ Specifičnost odborného textu spočívá nejen v použití příznakových prostředků jazyka, ale i v jejich organizaci a podmínkách jejich použití v odborném kontextu. Celkově lze o charakteru odborného stylu říci, že se vyznačuje logičností, přesností, jednoznačností a sevřeností jazykového výrazu. Často se zdůrazňuje neosobnost jazykového vyjádření. Řada teoretiků uvádí, že funkce vědeckého myšlení spočívá v poznání světa jeho logickým osvojením, při němž přeměňujeme skutečnosti poznání ve významové, logické kategorie a pojmy. V odborném stylu mají nadvětné celky stavbu a sled vět, jaký vyžaduje logika a srozumitelnost výkladu. Celková tonalita se vyznačuje neosobním způsobem výkladu, i když v některých případech není vědecký a odborný styl plně racionalizován a intelektualizován. Hodnota odborné literatury se zakládá na přesnosti autorovy výpovědi o reálném světě.

Nejtypičtějším znakem odborného textu - pokud jde o slovní zásobu, obsahující i prvky obecné - jsou termíny a terminologická sousloví. Termíny se běžně definují jako slova nebo sousloví, která přesně označují předměty nebo jevy v určité odborné oblasti. V rámci určitého jazyka má každý termín svůj lexikální a gramatický význam, Současně však vyjadřuje pojem, tedy logickou kategorii, jejíž vyjádření není vázáno na určitý jazyk a v různých jazycích může být vyjádřena různě. Např. pojem, který se v jednom jazyce vyjadřuje jedním slovem, vyjádříme v jiném jazyce souslovím a obráceně, např. *даньпростой* - *свободный от налога*, *добропис* - *кредитовая запись*, *jistina* - *сумма капитала*, *maloobchod* - *магазин розничной торговли*; *акционировать* - *пřeměňovat na akciovou společnost*, *правозащитник* - *obhájce lidských práv*, *риэлтер*, *риелтор* - *realitní zprostředkovatel*, *majitel realitní kanceláře*. Strukturu termínů a jejich komponentů, způsob členění a výstavby termínů je vždy nutné zkoumat ne izolovaně, ale v rámci soustavy pojmů a soustavy termínů. Většina termínů je přejata ze spisovného jazyka, avšak v odborném textu dochází k zúžení a diferenciaci slovního významu. Slova ztrácejí svůj obecný význam a oproti významové podmíněnosti slova a kontextu např. v uměleckém stylu se i v odborném textu vyznačují poměrnou významovou nezávislostí. Slova se v odborném textu vybírají se zřetelem k

jejich speciální sdělné kvalitě. Je zde zřejmý sklon ke stereotypním strukturám. Uvádíme několik příkladů specifiky ruského odborného vyjadřování v obchodní sféře.

Odpovídáme na Váš dopis.	В ответ на Ваше письмо
Dáváme Vám na vědomí	Сообщаем к Вашему сведению
Rádi bychom Vás informovali o tom, že ...	Мы хотели бы поставить Вас в известность о том, что ...
Očekáváme Vaši odpověď.	В ожидании Вашего ответа
Na Vaši žádost Vám posíláme vzorky.	Согласно Вашей просьбе посылаем Вам образцы
Žádáme Vás, abyste laskavě odpověděli na ...	Просим не отказать в любезности ответить на ...
Žádáme o nabídku s uvedením cen u každé položky a s poskytnutím obchodní slevy ve výši 2 %	Просим дать нам предложение в соответствии с указанием цен по каждой позиции и с предоставлением торговой скидки в размере 2%
Bohužel Vám nemůžeme učinit nabídku na zboží, o které máte zájem, poněvadž sériová výroba nebyla dosud zavedena.	К сожалению, мы не можем дать Вам предложение на интересующий Вас товар, так как серийное производство еще не налажено.
Dotázali jsme se u výrobního závodu na možnost dodávky zboží.	Мы запросили у завода-изготовителя о возможности поставки товаров.
Vaši poptávku posuzuje výrobní závod.	Ваш запрос находится на рассмотрении на заводе-изготовителе.
Závod přerušil výrobu zboží, na něž se ptáte.	Завод прекратил производство запрашиваемых товаров.

Při analýze odborných projevů si můžeme všimnout jistých složitých komplexních struktur, které v textu zaujímají zvláštní složité postavení. Často se opakují, takže je možno je považovat za určité celky a abstrahovat je z textu jako samostatné jednotky. V širším pojetí pak tvoří v systému lexikálních jednotek odborného stylu zvláštní skupinu. Jde o tzv. jazykové šablony.⁵ Jazykové šablony jsou strukturálně různé, ale na druhé straně mají i společné rysy. Vznikly kombinací jednotek odborné slovní zásoby (termínů, obecně vědních slov) a běžně užívaných slov. Ale jako celek jsou spojeny společnou odbornou funkcí. Opakují se v různých kontextech, takže se stávají konvenčními. Jazykové šablony jsou jak problémem gramatickým (v rámci jejich formální strukturovanosti), tak lexikologickým (sledujeme u nich sémantický vztah jejich členů a funkční uplatnění). Jazykové šablony jsou integrální součástí především odborného projevu. Směřují ke zkratkovitosti, úspornosti výrazu a zároveň také k intelektuálnosti projevu. Přispívají k jeho přesnosti a hutnosti (např. согласно сказанному выше

предложению о., в ответ на Ваш вопрос ставим Вас в известность, цена понимается франко-вагон).

Jedním z typických rysů odborného stylu je tendence k použití určitého vymezeného okruhu jazykových prostředků napomáhajících maximální věcnosti podání, zdůraznění obsahové stránky po jednání, logičností vztahů mezi větami a větnými členy. Tato tendence bývá nazývána syntaktickou kompresí či syntaktickou kondenzací. Jde v podstatě o to, že při stručnějším a kratším vyjádření myšlenky obsahuje jazyková jednotka více informací, než je tomu v textu, v němž se syntaktická komprese neuplatňuje. Konkrétně to znamená, že se v odborném stylu projevuje např. tendence k užívání polovětných vazeb namísto vedlejších vět, slovních spojení místo celých vět, stručného a výstižného pojmenování místo detailního vyjádření. To vše je třeba vzít při překládání v úvahu. V odborném stylu se rovněž málo projevuje osobnost autora. Souvisí to s tím, že poznatky, které autor předává, mají objektivní charakter a autorovým posláním je tuto objektivní skutečnost určitým způsobem předat čtenáři. Autor odborného textu si zpravidla svůj individuální styl nevytváří a stanovisko nezaujímá (nebereme-li v úvahu např. vědeckou polemiku, diskusi atd.). Odborný styl si vytváří celou řadu standardních struktur a konstrukcí, autor vyjadřuje původce děje neurčitě, všeobecně, popřípadě jej nevyjadřuje vůbec. K tomu slouží především určité syntaktické prostředky jako jsou např. neosobní věty, věty s neurčitým nebo všeobecným podmětem a pasivní konstrukce.

Překladatelská problematika odborného textu má samozřejmě ještě celou řadu dalších problémů. A nejde zdaleka vždy jen o překlad termínů, i když tvoří základní a zásadní část překladatelovy práce. Vedle termínů se ještě často paralelně vyskytují i jiné názvy, v některých jazycích existují územní varianty nebo dublety termínů. Potíže při překladu také často pramení z nedokonalosti samotných terminologických soustav. V nově vznikajících oborech se i základní texty často překládají ve spěchu, bez náležitého odborného redigování. A právě ony často slouží jako jediný zdroj terminologické informace. A i slovníky samy nebývají na potřebné profesionální úrovni (často jsou již zastaralé, pro mnohé obory chybějí; nezachycují aktuální a nejnovější termíny). Zvláštní potíže s sebou přináší i vznik nových předmětů a jevů, a tím i nových pojmenování a nakonec i změn v terminologických systémech. Zvláště k rychlému vývoji dochází v nově vytvářených terminologiích nebo po zásadních objevech v některých oborech. Názosloví není zpočátku ustáleno a termíny značně kolísají. Tak např. v ekonomické sféře se již řada slov přestala užívat (план, новатор, передовик), mnohá slova získávají nový význam (рынок, предприятие, ведомство) a celá řada nových termínů se přejímá (бизнес, аудитор, холдинг, лизинг, акционер, брокер, консалтинг, тайм-чартер, шоп-тур, бизнес-шоу)⁶. V poslední době se objevil nový problém - problém vytváření české terminologie v rámci Evropy. Proces

přibližování Česka a Evropské unie je v první fázi provázen terminologickou nejasností a neustáleností. Metodické pokyny, často doprovázené seznamem termínů celých oborů, jsou pro překladatele závazné, čímž ovšem současně ovlivňují tvorbu české terminologie. České překlady tak musí na jedné straně respektovat určitá pravidla obvyklosti a správnosti vyjadřování v češtině, na straně druhé je do značné míry závazná i struktura originálu. To se ale dotýká i stylu - přeložené texty by se měly stylisticky co nejméně odlišovat od českých textů a zároveň významem odpovídat co nejpřesněji původním textům jazyků Evropské unie.

Zmínili jsme se obecně o některých rysech odborného textu a odborného stylu. Důležité je ovšem si uvědomit, že se situace v odborném vyjadřování - především v souvislosti s globalizací komunikace - mění a některé dříve jeho vyhraněné rysy se oslabují a nastupují rysy nové. Uveďme si alespoň některé projevy globalizace.

V rámci komunikační globalizace jsme zaznamenali a i nadále zaznamenáváme velký příliv nových slov, slovních spojení i celých syntaktických celků, zvláště anglicizmů, např.

бизнес	- business	дилер	- dealer
компания	- company	лизинг	- leasing
ноу-хау	- know-how	прайс-лист	- price list
спонсор	- sponsor	брокер	- broker
джоббер	- jobber	форфейтинг	- forfeiting
фьючерсы	- futures	хедж	- hedge
ноутбук	- notebook	хард-диск	- hard disk

Před několika lety neexistoval ani mobil, ani mail, ani esemeska. Textové zprávy a počítače nás naučily jazyk zkracovat. Silný vliv globalizace se projevuje i v jiném frázování řeči, v jejím virtuálním zrychlení. V masmédiích došlo se zrychlováním řeči i ke zhušťování informací. Jednotlivé informace nejsou výrazně oddělovány, často splývají. Informace z domova i ze světa mají značně standardizovaný charakter (což je např. výhodné při tlumočení, protože jsou svým způsobem předpověditelné). Otázky jazykové správnosti ustupují do pozadí. Projevuje se přesun akcentu z psaného a tištěného slova na vizuální sdělení (a to zejména u mladé generace). Ke globalizujícím tendencím můžeme zařadit i takové detaily, jako je např. užívání určitých formálních slov. Mluví se jimi přihlašuje k jistému společenskému proudu, těmito jazykovými detaily vyjadřuje svoji sounáležitost k určitému typu lidí.⁷

Poměrně podstatně se mění i vyjadřování odborné a vědecké. Proměny českého a slovenského vědeckého a odborného stylu jsou do značné míry dány

působením mezikulturních norem odborného vyjadřování. V posledních letech zejména těch, jež mají svůj původ v prostředí angloamerickém, a jejich reflexí v českém a slovenském prostředí. Do českého a slovenského odborného a vědeckého vyjadřování proniká - a to i pod vlivem překladové literatury a kontaktu našich odborníků se zahraničními specialisty - nekonvenční, subjektivně a někdy i polemicky vyhraněný styl. Za základní a rozhodující stylový faktor formující odbornou komunikaci jsme u nás považovali pojmovost. Ale nelze přehlížet - a i to je globalizační vliv - i ostatní komunikační faktory, jejichž význam se v poslední době zvýraznil. V odborné komunikaci již nejde pouze o pojmovou přesnost, ale i o bezprostřední formování postoje posluchače. Vzniká jakýsi nový typ odborného vyjadřování. Můžeme říci, že zatímco dřív byla nepsaným měřítkem hodnoty textu obtížnost a složitost (mnohdy až nesrozumitelnost), dnes se v něm zvýrazňují pragmatické složky. Kromě toho rozvoj techniky posledních let umožňuje prezentovat výsledky vědeckého bádání i obrazovým přenosem. Díky elektronickým médiím se sblížuje psaná a mluvená varianta vědeckých textů. Zeslabuje se hranice mezi věcným a uměleckým textem, v odborných textech se objevují četné esejistické a úvahové pasáže.⁸

Jedním z důsledků a projevů globalizace jsou i internetové texty.⁹ Prostřednictvím internetu vzniká nový typ kontaktní komunikace, která se uskutečňuje na základe specifických textů. Nezpochybnitelná je u internetových textů psanost, adresát si může texty přečíst, případně i vytisknout. Zřejmý je také jejich veřejný charakter, i když zde je situace složitější, jde tu o nový komunikačně-textový fenomén. Jedná se tu i o specifickou komunikační situaci, která má svoje nekonvenční pravidla (prosazuje se zde familiárnost výrazu a neoficiálnost). Jednoznačná není u internetových textů ani jejich připravenost, přestože jde o texty psané. Důležitou roli u nich hraje časový faktor, autor většinou nemá čas je precizněji formulovat. Nejméně průkazná je u internetových textů monologičnost, prakticky jde o dialogické repliky. Je pouze potenciální, podmíněná tím, že autor generuje svůj text izolovaně, bez přímého kontaktu s adresátem. Internetové texty lze asi těžko zařadit k některým z dosavadních textových modelů. Jde o texty, které mají často rozporuplnou povahu.

Tlumočení, stejně tak jako překlad, je zvláštním druhem komunikačního procesu, i zde jde o komunikaci zprostředkovanou. Srovnáme-li psaný a mluvený text, pak je z hlediska tlumočení mimořádně důležitý situační kontext. Při každém komunikačním aktu se mezi komunikujícími partnery vytváří společná komunikativní situace, vzniká situační kontext, který do značné míry ovlivňuje hladký průběh tlumočení. Podle situačního kontextu volí řečník způsob a charakter svého vystoupení, tlumočnickovi pak situační kontext poskytuje jistou oporu v tom, že mu umožňuje tlumočit ekonomicky a že přitom může využívat i neverbálních prostředků. Můžeme říci, že komunikativní situace je svým způsobem určujícím

faktorem předávání informace. Situační kontext se kombinuje s kontextem jazykovým, jeho úloha se mění podle typu komunikace. Rozhodujícím faktorem je pro práci tlumočnicka faktor časový, jeho převod je bezprostřední. Ale tlumočnický proces ovlivňuje i celá řada dalších faktorů, např. tempo řečnickova projevu, jeho jazyková úroveň, vyjadřovací schopnosti, ale i vhodné prostředí, technické možnosti atd. Závažným problémem je v procesu tlumočení i tzv. rozdvojení paměti, zvláště při tlumočení simultánním. A toto rozdvojení paměti společně s časovou tísní klade na tlumočnicka mimořádné nároky.

Úspěšné zvládnutí tlumočnického procesu není ale ani zdaleka jen věcí jazykové a odborné kompetence. Čím více informací tlumočnicko o celé akci má, tím lépe svůj úkol zvládá. Jde např. o informace o účastnících rozhovoru, na jaké úrovni jsou jednotlivé strany zastoupeny, zda jde o první, kontaktní setkání nebo již o pokračování ve spolupráci, jaká je jazyková a odborná kompetence účastníků jednání, zda je potřeba přetlumočit jednání detailně, nebo některé pasáže redukovat atd. Tlumočnickovo jednání a chování - kromě vlastního profesionálního výkonu - musí citlivě a pružně reagovat na atmosféru probíhajícího jednání a přispívat tak k jeho hladkému průběhu. Proto je tlumočnickova etika neoddelitelnou součástí jeho profesionální přípravy.

Domnívám se, že bychom měli translatoologii věnovat více místa a času jak v přípravě budoucích učitelů, tak při tvorbě učebnic a učebních materiálů. Budeme-li na fakultách, především filozofických a pedagogických vychovávat učitele, kteří budou s touto problematikou seznamováni a budou-li učebnice a učební materiály, které budou považovat výcvik v překládání a tlumočení za organickou součást vyučovacího procesu, pak může dojít k významnému zlepšení i v samotné výuce jazyku.

LITERATURA

- 1) Kadlec, J.: Překladatelské oddělení Evropské komise. In: TOP XIII, 2002, č. 61, s. 28-29.
- 2) Levý, J.: Umění překladu. Praha 1983, s. 50-51.
- 3) Ilek, B.: Sémantické a slovtvorné otázky v odborném překladu. In: LKR 1964/65, č. 4, s. 95-101.
- 4) Bečka, J. V.: Vybrané kapitoly z české stylistiky. Praha 1966, s. 18.
- 5) Man, O.: Jazykové šablony v odborném stylu. In: AUC Philologica 4-5, Slavica Pragensia XI. Praha 1969, s. 103-111.
- 6) Brandner, A.: Internacionalizace ruského komerčního textu. In: Lingua et communicatio in sphaera mercaturae. FF OU Ostrava 2003, s. 17.

- 7) Hrdlička, M.: Dynamika současné komunikace a problémy její translace.
In: *Lingua et communicatio in sphaera mercaturae*. FF OU Ostrava
2003, s. 69-73.
- 8) Čmejková, S., Daneš, F., Světlá, J.: *Jak napsat odborný text*. Praha 1999
- 9) Findra, J.: *Jazyk, řeč, člověk*. Bratislava 1998.

Jazykový purismus v překladech právních předpisů EU

ZDENĚK OPAVA

Jedním z jevů, které provázely období příprav na vstup do Evropské unie a které nezmizely ani po několika měsících členství, je pocit ohrožení našeho jazyka v mnohojazyčném prostředí Evropského společenství. Zejména v měsících bezprostředně předcházejících květnovému rozšíření Unie jsme mohli často slyšet stížnosti na kvalitu překladů evropské legislativy a zejména na pronikání nesrozumitelných cizích slov do češtiny.

Značnou nevoli vzbudil zejména informační leták o podmínkách přistoupení ČR k EU, který před referendem o vstupu vydalo Ministerstvo zahraničních věcí. Kritika se zaměřila mimo jiné na nadměrné a neúčelné používání cizích slov, jako „fiskální politika“ nebo „implementace evropských právních norem“.

Jako ilustraci zájmu široké veřejnosti o tuto problematiku uveďme poněkud kuriózní iniciativu náměstka ministra pro místní rozvoj Petra Formana, který na začátku dubna vypsál odměnu deseti tisíc korun pro toho, kdo nalezne „český překlad“ slova *implementace*, neboť mu prý „vadí strašný počet cizích slov, které se právě záležitostmi kolem vstupu do EU infiltrují do češtiny“. (1) Jestli se jednalo o aprílový žert, byl to žert vydařený, neboť asi za měsíc vyšla zpráva, že pan Forman ani za pomoci odměny vhodný překlad nenašel, i když mu přišlo prý přes sto e-mailů s různými návrhy. (2)

Ať už byla tato „soutěž“ myšlena vážně, či ne, dobře ilustruje rozšířený názor, že se vstupem do Unie je čeština zaplavována cizími slovy, ačkoli by bylo možné nalézt vhodné ekvivalenty domácího původu. Nahlédnutím do českých sdělovacích prostředků doopravdy zjistíme, že výrazy jako „kohezní fond“, „rezoluce Evropského parlamentu“, „politické frakce“ a už zmíněná „implementace“ se vyskytují poměrně často.

Na rozdíl od všeobecně rozšířeného názoru panuje v překladech legislativních dokumentů Evropské unie zcela opačná tendence: vyhýbat se používání přejatých slov a snažit se přizpůsobovat terminologii českému úzu. Ačkoli se i v

právních předpisech EU se samozřejmě zbytečně používají nesrozumitelná cizí slova, je jich velice málo. (3)

Například tato slova domácího původu jsou systematicky používána místo slov přejatých (internacionalismů):

- „normotvorný“ místo „legislativní“
- „právní předpisy“ místo „legislativa“
- „soudržný“ místo „konzistentní“, „koherentní“ a „kohezní“
- „začlenění“ místo „integrace“
- „společenství“ místo „komunita“
- „pružný“ místo „flexibilní“
- „podnět“ místo „iniciativa“
- „průhlednost“ místo „transparentnost“
- „předcházení“ místo „prevence“
- „vymezení“ místo „definice“
- „hospodářství, hospodářský“ místo „ekonomika, ekonomický“ atd.

Domnívám se však, že toto počesťování, jakkoli svědčí o upřímné snaze tvůrců překladů (4) vyhnout se tomuto jevu, na který je veřejnost velice citlivá, s sebou přináší určitá úskalí.

1) Nejnápadnější jsou neologismy jako *soutěžeschopnost*, která je použita místo zcela běžného hybridního slova *konkurenceschopnost* (Návrh rozpočtu na rok 2005). Těžko říci, zda toto slovo vzniklo pod vlivem německého *Wettbewerbsfähigkeit*, nebo hledáním výrazu, jehož sémantická motivovanost by byla podobná jako u anglického *competitiveness* resp. francouzského *compétitivité*, tj. mezi jehož sémantické znaky by patřila „soutěž“. Někdy se posouvají slova z okraje slovní zásoby do jejího centra, kde nahrazují určité přejaté slovo: například *vzájemná doplňkovost* místo slova *komplementarita* (Ústava) a *vzájemná slučitelnost* místo slova *kompatibilita* (32002R0445).

2) Snaha vyhybat se přejatým slovům (zejména internacionalismům) zasahuje i relativně ustálená slovní spojení, v nichž nahrazení přejatého slova slovem domácím odporuje běžnému úzu a snižuje srozumitelnost tohoto spojení; k tomuto nahrazování dochází i v odborných textech, kde přejaté slovo má na rozdíl od domácího slova terminologickou funkci, a dochází tak k narušení terminologického systému v určité oblasti.

Někdy jsou výsledkem pouze poněkud komická spojení jako „*náklady jsou hrazeny nejvýše do výše 59 eur*“ nebo *pružnost zaměstnanců* (rozuměj *flexibilita*, nikoli *ohybnost*). (32002D0260)

Vznikají však také neobvyklá a obtížně srozumitelná spojení jako *ústřední regiony* (SES) (v běžném jazyce hovoříme o *centrálních oblastech*) nebo *hospodářsky nejvýhodnější nabídka* (32002R2342) – spojení přeložené pravděpodobně z francouzštiny (*l'offre économiquement la plus avantageuse* ve francouzském znění textu); ačkoli syntaktická struktura spojení zde kopíruje francouzskou vazbu, adverbium *ekonomicky*, které se přirozeně nabízí, bylo nahrazeno adverbium *hospodářsky*, aniž by bylo vzato v úvahu, že tato slova nejsou dokonalá synonyma, neboť *ekonomický* nese na rozdíl od *hospodářský* také význam „úsporný, hospodárny“.

Zavrženo bylo také slovo *iniciativa* a nahrazeno výrazem *podnět*. V mnoha případech je to vhodné; nikoli však ve spojení *vyvinout iniciativu*: „*V úzkém spojení s členskými státy může Komise vyvinout jakékoli užitečné podněty na podporu takové koordinace.*“ (SES)

3) Slovo domácího původu často nahrazuje přejaté slovo, aniž by byl brán ohled na jeho odlišnou vazbu. Vznikají tak chybné jednak neukončené a jednak předložkové vazby.

Při mechanickém nahrazování slova *integrace* výrazem *začlenění* dochází k narušení syntaktické struktury z důvodu odlišné syntaktické spojitelnosti těchto částečných synonym. Mluvíme-li o *podpoře sociálního začlenění* (32002D0050) nebo o *podpoře profesního a sociálního začlenění cizího obyvatelstva* (31988D0384), je třeba explicitně vyjádřit, kam se kdo začleňuje; pokud se chceme takovéto specifikaci vyhnout, máme možnost použít přejaté slovo *integrace* (*integrace romské menšiny*, ale *začlenění romské menšiny do majoritní společnosti*).

4) Synonyma domácího původu používaná místo přejatých slov jsou zřídka kdy dokonalými synonymy nahrazeného výrazu. Přesto jsou nahrazována zcela mechanicky, a dochází tedy k zamlžení, nežádoucímu zužování a posunutí významu.

Za spojením *obnova a přestavba Iráku* (Návrh rozpočtu na rok 2005) bychom sotva hledali anglické *rehabilitation and reconstruction of Iraq*. Obě tato slova mají v angličtině velmi blízký význam; *reconstruction* kromě tohoto opravdu může znamenat *přestavbu*. Domnívám se však, že slovo *přestavba* se do tohoto spojení dostalo pouze proto, že významově nejbližší *obnova* byla rezervována pro anglické *rehabilitation* a bylo tudíž třeba najít jiné slovo domácího původu pro anglické *reconstruction*. Přejaté slovo *rekonstrukce* by ovšem bylo zcela na

místě, neboť ve spojení s *obnovou* by se automaticky aktualizoval význam „opětovná výstavba“.

Jako příklad upřednostnění domácího slova za cenu zúžení nebo posunutí významu slova můžeme zmínit překlad anglického spojení *specific problem* resp. *a problem specific to sb.* Překlad tohoto spojení byl fixován jako *zvláštní problém*. V mnoha případech by přesnějším překladem anglického *specific problem* při zachování stejné větné struktury bylo *specifický problém*. Podobně *problems specific to a Member State* nejsou *zvláštní obtíže některého členského státu*, jak je uvedeno ve Smlouvě o ES, nýbrž *specifické obtíže některého členského státu*.

Příkladem zužování významu může být i zmíněné *začlenění* versus *integrace*, která nese navíc i význam „slučování, sjednocování“.

Argumentem zastánců takového počesťování zde může jistě být, že použití výrazu *začlenění* je zde specifické a že je třeba mít na paměti, že v tomto textu může *začlenění* nabývat zvláštního významu; že v tomto textu se jedná o termín, jehož význam není zcela shodný s významem v běžném použití. Jaký je ale potom efekt z hlediska srozumitelnosti textu, pokud budeme muset zvlášť definovat význam slov, kterými nahradíme internacionalismy, jejichž význam není omezen na odbornou slovní zásobu?

K poměrně závažnému významovému posunu v důsledku snahy vyhybat se internacionalismům však došlo ve Smlouvě o založení ES, tedy v základním textu primárního práva Evropské unie. Relativně dlouhá pasáž Smlouvy o založení Evropského společenství (články 98 až 124) je věnována hospodářské a měnové unii a kritériím pro členství v ní, tj. kritériím pro přijetí eura. Tato kritéria se týkají hospodářské konvergence, schodku rozpočtu a veřejného dluhu (výrazu *konvergence* mimochodem konkuruje v legislativě EU výraz *souběžnost*). Výše schodku a veřejného dluhu nesmí přesáhnout určitou hodnotu, která je v anglickém textu označována jako *reference value*, ve francouzském *valeur de référence* a v německém *Referenzwert*, čili prostě referenční hodnota, ve významu „hodnota, podle je něco poměřováno, k níž je něco vztahováno“. V českém textu Smlouvy je ovšem místo adjektiva *referenční* použito *doporučovaná*. Smlouva tedy „doporučuje“, aby státy měly tříprocentní schodek rozpočtu a šedesátiprocentní zadlužení vůči HDP. Víme však dobře, že v EU existuje zcela opačná snaha – totiž mít rozpočty vyrovnané. Referenční hodnota v žádném případě není hodnota, která je doporučována, naopak je to horní hranice přípustného deficitu a dluhu a při jejím překročení by měl být podle Smlouvy zahájen zvláštní postup, který může vést až k uvalení sankcí na členský stát, který se provinil proti rozpočtové kázní.

5) Tyto tendence jsou zesíleny sklonem k terminologizaci, tj. snahou fixovat překlad určitých lexikálních jednotek tak, aby vždy jednomu výrazu v angličtině,

francouzštině atd. odpovídal jeden český pojem. Ideálem jsou pak dvacetijazyčné databáze pojmů, které by pokrývaly většinu slovní zásoby používané v právních předpisech EU. Ačkoli v právních a odborných textech je takováto terminologizace žádoucí, její šíření i na běžnou slovní zásobu je škodlivé.

Zde se zmiňme o adjektivu *vnitrostátní*, kterým se velmi důsledně nahrazují ekvivalenty slova *národní*. Tady se nejedná o nahrazování přejatých slov slovy domácího původu; rozhodnutí vyhýbat se pojmu *národní* bylo odůvodněno tezí o odlišném pojetí národa v anglickém a francouzském prostředí na jedné straně a českém a německém prostředí na straně druhé – tedy občanské pojetí (Francouz je občan Francie) a etnické pojetí (Němec je příslušník německého národa). V kontextu EU vstupuje *national* obvykle v opozici s *communaux* nebo naopak *régional*. Je zřejmé, že jakkoli může *vnitrostátní úroveň* být použito v opozici k *úrovni Společenství*, v žádném případě nemůže být protikladem *regionální úrovni*.

Národní za *vnitrostátní* je nahrazováno zcela mechanicky: *vnitrostátní právní předpisy* (SES) místo *národní legislativa*, *vnitrostátní subvence* (31995R2611) místo *národní resp. státní dotace*, *evropská a vnitrostátní úroveň* (52004DC0401) místo *evropská a národní úroveň* a dokonce *vnitrostátní zvyklosti* (SES) místo *národní zvyklosti*.

Adjektivum *vnitrostátní* používané místo *národní* v opozici ke „komunitární“ je výsledkem snahy systematizovat slovní zásobu používanou v legislativních i nelegislativních textech EU, a to za každou cenu bez ohledu na jazykový úzus. Argument, že *národní* se zcela nekryje s *national* ve Fr a En, je zcela správný; na druhou stranu je však zřejmé, že v češtině zcela ekvivalentní pojem neexistuje. Volba jakéhokoli výrazu, který by v překladech právních předpisů vyjadřoval stejný význam jako anglické a francouzské *national*, s sebou tedy nese nutnost explicitní definice pojmu. To se týká jak slov *národní*, tak *vnitrostátní* – pak není ovšem jasné, proč padla volba na výraz, který ve většině spojení působí velmi neobvykle až protismyslně, neboť jeho běžný lexikální význam zjevně pokrývá jenom menší část významového spektra jeho cizojazyčného ekvivalentu, a přitom je zcela odlišně motivován a působí cizorodě v ustálených spojeních jako například *vnitrostátní politika zaměstnanosti* (jako protiklad politiky zaměstnanosti Evropského společenství), *vnitrostátní regionální podpora* (jako protiklad pomoci regionům, kterou poskytuje EU) a zcela absurdně ve spojení *zástupci vnitrostátních parlamentů* (rozuměj *národních parlamentů* (Smlouva z Nice)).

Z uvedených příkladů vidíme, že autoři textů se sice snaží vytvořit styl, který by byl srozumitelný pro české čtenáře a nevnašel do češtiny cizorodé prvky, avšak přitom právě tímto úsilím vnášejí do češtiny cizorodé prvky jiného druhu, a to nahrazováním ustálených spojení, porušováním přirozené spojitelnosti slov

a volbou výrazů, které se přičií běžnému úzu. Navíc dochází k nebezpečnému posouvání významu při často marném hledání českého synonyma domácího původu.

Je typické, že toto úsilí zůstává v lexikální rovině a ignoruje rovinu stylistickou a sémantickou. Nepoužívají se sice přejatá nebo módní slova jako *implementace* nebo *konzistentní* a ani běžné internacionalismy jako *ekonomický* nebo *definice* a při překládání jsou upřednostňována slova domácího původu: to však samo o sobě nezvyšuje srozumitelnost textu tam, kde je příčinou nesrozumitelnosti neobvyklá nebo defektní syntaktická struktura. Příčinou nesrozumitelnosti právních textů EU není ve většině případů nadměrné používání přejatých slov, nýbrž používání neobvyklých větných struktur, např. dlouhých větných konstrukce se spojeními typu *v rámci, v oblasti, s ohledem na, prostřednictvím, pro zajištění, v souladu s*. Například spojení *soudržnost mezi nákupy surovin (consistency between purchases of raw materials (31999R2461))*, kde řešením není přeložit anglickou vazbu slovo od slova a odolat přitom pokušení použít slovo *konzistence*, ale přeformulovat celou vazbu, například „konzistentní přístup k nákupům surovin“, nebo volněji „uplatňování jednotných pravidel při nákupech surovin“ apod.). Jiným příkladem je časté používání slovesa *zajistit* a od něj odvozeného verbálního substantiva, jehož anglický ekvivalent *to ensure* ztrácí do určité míry lexikální význam a slouží pouze k vyjadřování účelového vztahu, který se v češtině obvykle vyjadřuje jinými prostředky, ať už předložkovou vazbou, nebo vedlejší větou.

Jedním z důvodů pro rozhodnutí vyhýbat se přejatým slovům byla snaha zabránit vzniku nesrozumitelného odborného stylu. Výrazy jako *frakce, rezoluce, koheze, komunitární* jsou určitě pro mnoho lidí nesrozumitelné. Je však otázkou, zda je vhodné nahrazovat často používaná přejatá slova málo frekventovanými slovy domácími (málo frekventovanými alespoň v použitém významu), a to za cenu, že budou tato slova někdy nucena vstupovat do nezvyklých nebo chybných syntaktických vztahů, popřípadě přijímat nové významy, neboť jejich význam je užší než význam slov jejich přejatých synonym (což s sebou nese nutnost definovat zvlášť jejich význam). Otázkou je, zda se právě tímto nevytvoří specifický „bruselský“ styl, který sice nebude používat přejatá slova a internacionalismy, ale nebude proto o nic méně vzdálen běžnému jazyku. Paradoxně k tomu přispívá i upřímná snaha takovému vývoji zabránit.

PRAMENY

Zkratka SES označuje „Smlouvu o založení Evropského společenství“, dostupnou v platném znění například na serveru EUR-LEX: <<http://europa.eu.int/eur-lex/en/index.html>>. „Ústavou“ se rozumí Návrh Smlouvy zakládající Ústavu

pro Evropu; její překlad dosud není definitivně schválen a v této stati byla použita verze, která byla v době napsání jejího napsání dostupná na serveru Euroskop (<<http://www.euroskop.cz/>>). Český překlad Návrhu rozpočtu na rok 2005 dosud nebyl zveřejněn, nicméně jeho znění je již definitivní.

Ostatní legislativní dokumenty EU, které byly použity jako zdroje, jsou označeny číslem databáze CELEX, která je volně přístupná na internetové adrese <http://europa.eu.int/celex/htm/celex_en.htm>. Databáze bohužel dosud neobsahuje všechny přeložené texty, ale mnohé z nich lze podle číslo CELEXu nebo podle tématu, které lze snadno zjistit z CELEXu podle jinojazyčných verzí, nalézt i v jiných databázích: například v tematicky řazené databázi českých překladů na stránkách EUR-LEX: <<http://europa.eu.int/eur-lex/cs/dd/index.html>> či databáze Koordinačního a revizního centra Úřadu vlády ČR, v níž lze rovněž vyhledávat dle CELEXového čísla: <<http://isap.vlada.cz/>>).

POZNÁMKY

- (1) Miroslav Tryner, Náměstek ministra dá za implementaci deset tisíc korun ze svého, Euro Online, 6. 4. 2004.
- (2) Miroslav Tryner, Náměstek ministra překlad pro "implementaci" nenašel ani za 10 tisíc, Euro OnLine, 30. 4. 2004.
- (3) Např. pojem „grant“ v tzv. finančním nařízení (nařízení (ES) č. 2004/2003), kde by bylo pravděpodobně vhodnější použít starší výraz „účelová dotace“.
- (4) Mluvíme-li o tvůrčích překladech, nejedná se jenom o překladatele, ale například o právníky, kteří mají poslední slovo v terminologických otázkách, a odborníky na konkrétní oblasti, kterých se texty týkají.

Strojový překlad po padesáti letech (od zrodu)

*MARTIN ČMEJREK
JARMILA PANEVOVÁ*

Letos je tomu skutečně již padesát let od uskutečnění prvního pokusu se strojovým překladem. Bylo to v USA na Univerzitě v Georgetownu, kde P. L. Garvin představil první pokusný strojový překlad z angličtiny do ruštiny. Na úrovni experimentů byly i všechny další systémy strojového překladu v letech 50. a 60. minulého století. Jako jeden z prvních komerčně úspěšných překladových systémů se objevil v 70. letech v Kanadě systém METEO. Ten slouží dodnes k překladu meteorologických zpráv z angličtiny do francouzštiny.

V našem příspěvku chceme ukázat, že s rozvojem počítačů se změnily technické podmínky a změnily se i metody, ale myšlenka strojového překladu žije dál a rozvíjí se v nových podmínkách. Ve strojovém překladu se v současné době používají dva druhy metod: pravidlové, které překládají na základě explicitně formulované lingvistické znalosti, a statistické, které překladová pravidla automaticky získávají z tzv. paralelního korpusu – velkého množství textu ve dvou jazycích. Obecně platí, že pro silně omezenou doménu překládaného textu se lépe hodí **přístup pravidlový**, začneme-li doménu rozšiřovat, systém pravidel narůstá do množství, které je těžké udržovat konzistentní. Čím více se doména rozšiřuje, tím více převládají výhody metod statistických. Počátkem 90. let 20. století umožnil zvyšující se výkon počítačů první implementace statistického překladu.

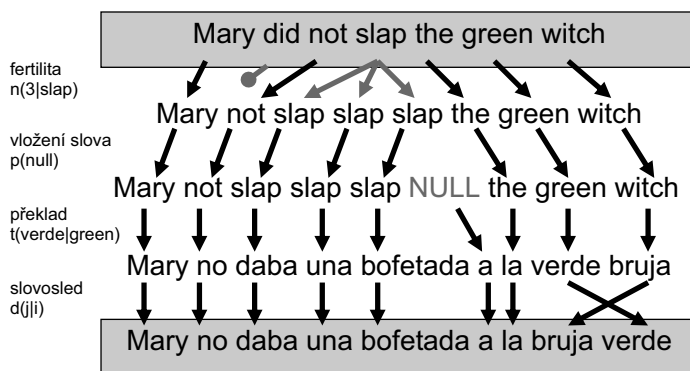
Příkladem **statistického přístupu** je překladový model IBM (Brown, 1990) z obr. 1. Proces překladu je modelován jako proces pozměňování řetězce slov rozdělený do čtyř fází. V první fázi se modeluje fertilita n , neboli to, zda se dané anglické slovo přeloží jako jedno (*Mary*), žádné (*did*), anebo tři (*slap*). Ve druhé fázi se modeluje vložení nového slova p (NULL, ze kterého se později stane ve španělštině předložka *a*). Ve třetí fázi se nahrazuje lexikální informace za pomoci překladového slovníku t . Ve čtvrté fázi se modelují slovosledné změny d (zde pořadí podstatného jména a jeho atributu).

Z tohoto modelu vychází většina dosavadních implementací statistického překladu. Hlavní jeho nevýhodou je, že výsledné překlady obsahují tzv. „slovní

salát“, neboli přibližně správné množství správně přeložených slov, avšak často v negramatických větách. Výhradou lingvistů vůči těmto modelům je to, že intuitivní chápání procesu překladu je odlišné. Kolem roku 2000 roste úsilí o návrh lingvisticky motivovanějších statistických modelů, využívajících informaci získanou morfologickou a syntaktickou analýzou.

$$P(a, f | e) = \prod_{i=0}^i n(\phi_i | e_i) p^{\phi_0} \prod_{j=1}^m t(f_j | e_{a_j}) \prod_{j:a_j \neq 0}^m d(j | a_j, l, m) \quad P(a, f | e) = \prod_{i=0}^i n(\phi_i | e_i) p^{\phi_0} \prod_{j=1}^m t(f_j | e_{a_j}) \prod_{j:a_j \neq 0}^m d(j | a_j, l, m)$$

IBM 1990

Obrázek 1. Příklad statistického modelu.

Experimentální systém automatického překladu

Popíšeme zde ve stručnosti pokus o vytvoření automatického česko-anglického překladového systému založeného na závislostních stromech. Závislostní stromy reprezentují větu jako strukturu soustředěnou kolem slovesa na základě jeho valence. V našem experimentu se používají stromy tektogramatické s uzly zachycujícími pouze významová slova a s hranami označenými tektogramatickými funktoři přiřazenými podle sémantických rolí. Detailní popis tektogramatické reprezentace viz Hajičová (2000). Proces jejich získávání bude popsán níže.

Překladový systém je řetězem kroků odpovídajících různým etapám analýzy, transferu a generování (syntézy). Vstupem překladového systému je česká věta, která prochází automatickou analýzou morfologickou, syntaktickou a částečně i sémantickou. V takto získané tektogramatické struktuře je s pomocí překladového slovníku nahrazena česká lexikální informace anglickou. Poté následuje proces generování povrchového zápisu anglické věty.

Překladový systém je založen na pravidlech formulovaných podle lingvistické znalosti, získaných na základě trénování z ručně anotovaných dat; součástí výzkumu je však také úsilí o automatickou extrakci překladových pravidel z paralelního korpusu.

Proces analýzy

Morfologická analýza a lemmatizace

Česká věta, která je vstupem překladového systému, je nejprve předmětem tokenizace (nalezení hranic slov), morfologické analýzy a lemmatizace (převedení slovních forem na základní tvar). K tomu se používají nástroje popsané u Hajiče a Hladké (1998).

Analytická reprezentace

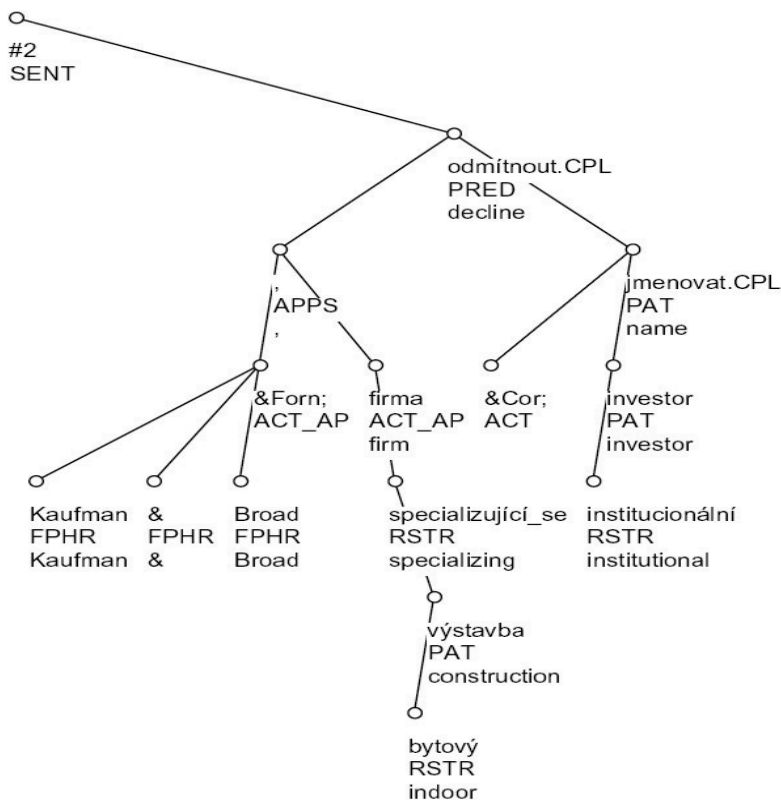
Parsování (automatické získání analytické stromové závislostní struktury) do analytické reprezentace, která je mezistupněm pro přechod k tektogramatické reprezentaci, se provádí statistickými metodami ve dvou krocích: Parser (popsaný u Hajiče et al., 1999 u Charniaka, 1999) nejprve vytvoří závislostní strukturu české věty, statistický klasifikátor C4.5 poté přiřadí jednotlivým uzlům stromu analytické funktoři (Žabokrtský et al., 2002). Obě metody jsou trénovány na Pražském závislostním treebanku (PDT).

Konverze do tektogramatické reprezentace

Transformaci analytické struktury na tektogramatickou provádějí pravidla popsaná v (Böhmová, 2001). Při transformaci se ze závislostního stromu odstraňují uzly odpovídající pomocným slovům, zachovávají se uzly pro slova významová, doplňují se uzly nevyjádřené v povrchové syntaxi. Výsledkem těchto pravidel je i přiřazení tektogramatických funktořů (sémantických rolí u některých uzlů). Ostatním uzlům je tektogramatický funktoř opět přiřazen klasifikátorem C 4.5 trénovaným na PDT.

Transfer

Ve fázi transferu se česká lexikální informace v uzlu tektogramatického stromu nahradí anglickou s využitím překladového slovníku (obr. 2). Ten vznikl kombinací zdrojů dostupných na internetu (WinGED, GNU_FDL) a slovníku získaného z EuroWordNetu. Obsahuje jednoslovné překlady a předložkové vazby. Jednotlivým variantám překladu pro každé heslo byla přiřazena pravděpodobnost na základě výskytu v paralelním korpusu; jako nejpravděpodobnější překlad je tedy označen ten, který se v daném kontextu nejčastěji používá.

Obrázek 2. Příklad ručně vytvořené tektogramatické reprezentace české věty „Kaufman & Broad, firma specializující se na bytovou výstavbu, odmítla institucionální investory jmenovat“. Popisky uzlů obsahují lemma, tektogramatický funktor a anglický překlad lemmatu.

Generování povrchového zápisu anglické věty

Generování povrchového zápisu anglické věty se provádí dvěma druhy operací, často vzájemně provázanými: vkládáním slov a změnami slovosledu. Jelikož tektogramatický zápis věty obsahuje pouze významová slova, je zapotřebí vložit všechna pomocná slova – předložky, spojky, pomocná slovesa, členy, atd. V naší implementaci je pořadí operací rozděleno do šesti etap:

1. Určení kontextové zapojenosti
2. Přeuspořádání složek
3. Generování slovesných tvarů
4. Vkládání předložek
5. Vkládání členů

6. Morfologie

Jednotlivé fáze na příkladu ilustruje Tabulka 1.

Určení kontextové zapojenosti

Kontextová zapojenost je při překladu do angličtiny důležitá pro volbu slovosledu a pro určení jmenných frází. Protože kontextová zapojenost není v úplnosti vyznačena ani v manuálně anotovaných, ani v automaticky získaných tektogramatických stromech, spoléháme na povahu novinového textu a předpokládáme přirozené uspořádání od kontextově nezapojených ke kontextově zapojeným prvkům zleva doprava. Podstromy připojené ke slovesu zleva považujeme za kontextově zapojené, podstromy připojené zprava považujeme za nezapojené. Toto pravidlo aplikujeme rekurzivně i na nižších úrovních stromu.

Přeuspořádání složek

Zatímco čeština má slovosled poměrně volný, angličtina je jazykem dodržujícím pořadí větných členů subjekt-verbum-objekt. Proto je nutné při překladu uspořádat všechny členy rozvíjející sloveso na správné pozice v souladu s požadavky anglické gramatiky. V případě jednoduché anglické věty umísťujeme nejprve kontextově zapojená doplnění, poté subjekt, sloveso, přímý a nepřímý objekt, kontextově nezapojená doplnění, vzájemné pořadí v jednotlivých skupinách zachováváme. Přitom jako povrchový subjekt vybíráme kontextově nejzapojenější větný člen z uzlů označených jako Aktor (ACT), Patient (PAT) nebo Adresát (ADDR).

Generování slovesných tvarů

Před generováním slovesného tvaru je nejprve zapotřebí určit mluvnické kategorie daného slovesa: výběr mezi aktivním a pasívním rodem slovesa provedeme na základě již zvolené sémantické role povrchového subjektu, čas a způsob přebíráme z anotace české věty, osoba je dána shodou s povrchovým subjektem. Poté jsou vložena příslušná pomocná slovesa tvořící složený slovesný tvar.

Vkládání předložek

Při vkládání předložek využíváme vztahy mezi tektogramatickými funkto-ry a jejich povrchovou realizací. V některých případech převládá jedna realizace (DIR1 – from), jindy však je možností více (LOC – on/below/behind/near). V těchto případech bereme v potaz původní českou předložku (která zůstala uložena v hodnotě uzlu z povrchové reprezentace české).

Vkládání členů

Nejdůležitějším kritériem při vkládání členů je kontextová zapojenost. Určitý člen se vkládá v případě členu kontextově zapojeného, postmodifikova-

né, popř. premodifikované adjektivem v superlativu nebo řadovou číslovkou. V ostatních případech se vkládá člen neurčitý. Členy se nevkládají v případech nepočitatelných nebo vlastních jmen a v případě, že člen je určen jinak, např. přivlastňovacím nebo ukazovacím zájmenem).

Morfologie

V této fázi překladu je pro každé slovo již k dispozici lemma a morfologická značka, zbývá vybrat povrchovou formu. Použijeme tabulku, která pro dané lemma a anotaci obsahuje nejčastější povrchovou formu (ukázkou je Tabulka 1). Tabulka byla získána z morfologicky označovaného korpusu o rozsahu 365 milionů anglických slov, takže pokrývá většinu možných kombinací lemmat a morfologických značek. Pokud však v tabulce vhodný záznam nenajdeme, získáme povrchovou formu použitím pravidel. Ve zvláštním kroku určíme povrchovou formu neurčitého členu (*a/an*) podle počátečního grafému následujícího slova

Cz	Kaufman & Broad		firma	specializující se		bytový	výstavba	odmítnout		instit.	investor		jmenovat
0	Kaufman & Broad		firm	specializing		flat	construction	decline		instit.	investor		name
1	Kaufman & Broad		firm	specializing		flat	construction	decline		instit.	investor		name
2	Kaufman & Broad		firm	specializing		flat	construction	decline			name		investor
3	Kaufman & Broad		firm	specializing		flat	construction	decline	to		name		instit investor
4	Kaufman & Broad		firm	specializing		flat	construction	decline	to		name		instit investor
5	Kaufman & Broad	DEF	firm	specializing	INDEF	flat	construction	decline	to		name	DEF	instit investor
6	Kaufman & Broad	the	firm	specializing	a	flat	construction	declined	to		name	the	instit investors

Tabulka 1 – průběh překladu

Statistický model

Popisovaná implementace využívá sady ručně psaných deterministických pravidel k sestavení anglického překladu. Další výzkum bude soustředěn na metody, při nichž by se překladová pravidla získávala automaticky učením se z dat. Na HLT workshopu na CLSP JHU (Hajič et. al 2002) jsme definovali formalismus STSG (synchronous tree-substitution grammar) a implementovali statistický model, který takovou gramatiku získává z dat a potom podle ní překládá. Na

zdokonalování této metody je však zapotřebí další práce, aby přinesla výsledky srovnatelné s ostatními použitými metodami.

Výsledky a závěr z experimentu

Výsledky překladu jsme hodnotili kvantitativní metrikou BLEU (Papineni et al., 2001). Použili jsme 490 vět ze sady pro vývojové testování a evaluaci, ke kterým existují čtyři verze zpětného překladu. Tabulka 2 shrnuje konečné výsledky našeho pravidlového systému (DBMT), statistického systému (MAGENTA) v porovnání s existujícím systémem založeným na IBM modelech (GIZA, Al-Onaizan, 2001). Poslední řádek tabulky ukazuje BLEU skóre samotných zpětných překladů, tedy verze jednoho překladatele ohodnocené oproti ostatním třem překladům a originálu. První dva experimenty DBMT odpovídají plně automatickému překladu, třetí experiment vychází z ručně anotovaných stromů na tektogramatické rovině. První experiment označený jako GIZA překládá z povrchového zápisu české věty, druhý z automaticky lemmatizovaného.

Systém	BLEU – sada pro vývojové testování	BLEU – sada pro evaluaci
DBMT – Collinsův parser	0.1857	0.1634
DBMT – Charniakův parser	0.1916	0.1705
DBMT na ručně anotovaných stromech	0.1974	0.1704
GIZA++ & ReWrite – formy	0.0971	0.0590
GIZA++ & ReWrite – lemmatizovaný text	0.2222	0.2017
MAGENTA	0.0640	0.0420
Překladatelé	-	0.5560

Tabulka 2. Kvantitativní evaluace experimentálních překladových systémů.

Zdroje dat

Pražský závislostní korpus (treebank) – PZK

PZK (LDC, 2001) je část Českého národního korpusu anotovaná na třech úrovních: (i) morfologické, (ii) analytické a (iii) tektogramatické. Vstupní text o objemu 1,4 milionu slovních tvarů (cca 98 tisíc vět) byl automaticky lemmatizován a jednotlivé slovní tvary dostaly morfologickou značku (např. 1. pád singuláru feminina). V další etapě (ii) byla zčásti manuálně, zčásti automaticky sestavena anotace na analytické rovině (blízké rovině povrchové syntaxe). Byla vytvořena stromová závislostní struktura a jednotlivým uzlům byly přiděleny analytické funkce. Analytické funkce odpovídají tradičním větným členům. Vzhledem k tomu, že v analytické reprezentaci vystupují i pomocná slova (včet-

ně interpunkčních znamének) jako samostatné uzly, přiřazují se zvláštní analytické funkce i jim (např. AuxP je analytická funkce předložky). Na úrovni (iii) se vytváří (opět zčásti manuálně, zčásti automaticky) tektogramatická (významová) struktura věty. V ní jsou samostatnými uzly pouze slova autosémantická, jejich úloha v tektogramatické (hloubkové) stavbě věty je zachycena pomocí funktořů a gramatémů. Na úrovni (iii) bylo anotováno cca 55 tisíc českých vět, které slouží jako hlavní zdroj dat pro naše modely strojového překladu.

Projekt překladu Penn Treebanku do češtiny

K trénování statistických překladových modelů, např. automatickému získávání překladových pravidel, je zapotřebí paralelní korpus syntakticky anotovaný v obou jazycích. Takový korpus však dosud nebyl k dispozici. Rozhodli jsme se nechat přeložit část existujícího anglického syntakticky anotovaného korpusu Penn Treebank (LDC, 1999) do češtiny. Penn Treebank obsahuje převážně texty z ekonomicky zaměřeného deníku Wall Street Journal. Překladatelé byli požádáni, aby zachovali rozdělení textu do vět, tedy aby překládali věty 1:1, a aby zachovali co nejpodobnější větnou stavbu. Dosud bylo přeloženo cca 22 000 vět.

Paralelní korpus byl rozdělen na tři části – trénovací, pro vývojové testování a evaluaci. Poslední dvě části (490 vět) byly pro potřeby automatické kvantitativní evaluace výsledků automatického překladu (BLEU skóre) přeloženy zpět do angličtiny čtyřmi nezávislými překladatelskými agenturami.

Syntaktická anotace paralelního Penn Treebanku

Pro syntaktickou anotaci Penn Treebanku se používá formalismu složkové syntaxe. Pražský závislostní korpus jakožto nejvýznamnější zdroj syntakticky anotované češtiny používá syntaxi závislostní, stejně tak většina programových nástrojů pro zpracování češtiny. Abychom tyto dva formalismy sjednotili, převedli jsme automaticky složkovou anotaci Penn Treebanku do závislostní, a to analytické (Čmejrek et al., 2004) i tektogramatické (Kučerová and Žabokrtský, 2002).

Česká část byla morfologicky, analyticky a tektogramaticky anotována existujícími nástroji pro zpracování češtiny (Čmejrek et al., 2004). Pouze 490 českých vět ze sady pro vývojové testování a evaluaci bylo ručně označováno na tektogramatické rovině.

Celý paralelní syntakticky označovaný korpus společně s nástroji na zpracování češtiny v současné době vychází na CD (LDC, 2004).

PODĚKOVÁNÍ

Tento výzkum byl podporován MŠMT ČR – granty č. LN00A063 a č. MSM113200006 a NSF – grantem č. IIS-0121285.

LITERATURA

- Alena Böhmová. 2001. Automatic Procedures in Tectogrammatical Tagging. *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 76, MFF UK, Prague.
- Eugene Charniak. 1999. A Maximum-entropy-inspired Parser. Technical Report CS-99-12
- Eva Hajičová, Jarmila Panevová, Petr Sgall, 2000. A Manual for Tectogrammatic Tagging of the Prague Dependency Treebank, Technical Report TR-2000-09, ÚFAL MFF UK, Prague, Czech Republic.
- Peter Brown, John Cocke, Stephen Della Pietra, Vincent Della Pietra, Fredrick Jelinek, John Lafferty, Robert Mercer, Paul S. Roossin. 1990. A Statistical Approach to Machine Translation, *Computational Linguistics*, 16 (2).
- Jan Hajič and Barbora Hladká. 1998. Tagging Inflective Languages: Prediction of Morphological Categories for a Rich, Structured Tagset. In *Proceedings of Coling/ACL Conference*, pages 483–490, Montreal, Canada.
- Jan Hajič, Martin Čmejrek, Bonnie Dorr, Yuan Ding, Jason Eisner, Daniel Gildea, Terry Koo, Kristen Parton, Gerald Penn, Dragomir Radev, Owen Rambow. 2002. Natural Language Generation in the Context of Machine Translation. NLP WS'02 Final Report.
- Kishore Papineni, Salim Roukos, Todd Ward, Wei-Jing Zhu. 2001. BLEU: a Method for Automatic Evaluation of Machine Translation. IBM - RC22176.
- Ivona Kučerová, Zdeněk Žabokrtský. 2002. Transforming Penn Treebank Phrase Trees into (Praguan) Tectogrammatical Dependency Trees. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 78, pages 77–94, MFF UK, Prague.
- Linguistic Data Consortium. 1999. Penn Treebank 3. LDC99T42.
- Linguistic Data Consortium. 2001. Prague Dependency Treebank 1. LDC2001T10.
- Linguistic Data Consortium. 2004. Prague Czech-English Dependency Treebank Version 1.0. <http://www ldc.upenn.edu>, viz sekce New Corpora.
- Martin Čmejrek, Jan Cuřín, Jiří Havelka. 2003. Czech-English Dependency-based Machine Translation. In *Proceedings of the 10th Conference*

-
- of The European Chapter of the Association for Computational Linguistics*, pages 83–90, Budapest, Hungary.
- Michael Collins, Jan Hajič, Lance Ramshaw, and Christoph Tillmann. 1999. A Statistical Parser for Czech. In *Proceedings of the 37th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*, College Park, Maryland.
- Yaser Al-Onaizan, Jan Cuřín, Michael Jahr, Kevin Knight, John Lafferty, Dan Melamed, Franz-Josef Och, David Purdy, Noah A. Smith, David Yarowsky. 1999. The Statistical Machine Translation. WS'99, Johns Hopkins University.
- Zdeněk Žabokrtský, Petr Sgall, Džeroski Sašo. 2002. Machine Learning Approach to Automatic Functor Assignment in the Prague Dependency Treebank. In *Proceedings of LREC 2002*, vol. V, pages 1513–1520, Las Palmas de Gran Canaria, Spain.

Metodológia výučby simultánneho a konzekutívneho tlmočenia na príklade jazykového páru slovenčina-nemčina

**ZUZANA BOHUŠOVÁ
JANA LAUKOVÁ
EVA SCHWARZOVÁ**

V tomto príspevku sa zaoberáme metodologickou bázou výučby simultánneho a konzekutívneho tlmočenia na Filologickej fakulte Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Teoretické východiská, tlmočnicke stratégie a kompetencie tematizujeme na príklade jazykového páru slovenčina-nemčina. Vyústením spomínaných postulátov je z metodologického hľadiska plánovaný projekt vydania špeciálnej cvičebnice s pracovným názvom „Zručnosť tlmočenie“ (Fertigkeit Dolmetschen) na semináre simultánneho a konzekutívneho tlmočenia. Uvedená cvičebnica sa má stať základom koncepcného, otvoreného, ale dostatočne pragmatického vzdelávania tlmočníkov v špecializácii s germanistikou.

Teoretické východiská

Tlmočenie vo svojich dvoch základných formách (simultánne a konzekutívne) predstavuje ústnu bilingválnu komunikáciu a kladie vysoké, aj keď rozdielne kognitívne nároky na pamäť a koncentráciu. Z hľadiska spoločenskej komunikácie ide o komplexnú činnosť, ktorá pozostáva z niekoľkých parciálnych činností. Tieto sú navzájom prepojené a fungujú súčasne alebo skoro súčasne. Práve schopnosť tlmočiť spočíva v tom, že medzi jednotlivými čiastkovými činnosťami sa vytvorí plynulý prechod a vzniká komplexný tlmočnickejší výkon (porovnaj Keníž 1986: 3).

Nosným učebným cieľom tlmočnickeho štúdia je rozvoj jazykovej, tlmočnickej a interkultúrnej kompetencie (porovnaj Müglová 2003: 126). Jazyková kompetencia (Sprachkompetenz) v sebe zahŕňa lingvistickú kompetenciu – aktívne ovládanie gramatických, sémantických a pragmatických noriem materinského a cieľového jazyka (systém, norma a úzus, porovnaj Müglová 1996: 81).

Tlmočnická kompetencia zahŕňa predovšetkým dva primárne ciele – rozvoj kultúrnej kompetencie a rozvoj textovej kompetencie (porovnaj Müglová 2003: 126). Jej obsahom je okrem iného – ako to uvádza Müglová (1996: 84) – aj nácvik:

□ rutinných, automatizovaných postupov (tzv. epistemických návykov), teda automatizmov, ktoré sa dajú osvojiť na základe imitatívno-kognitívnych učebných stratégií;

□ asociatívnych, kontextuálne závislých väzieb medzi výrazovými prostriedkami východiskového a cieľového jazyka;

□ intuitívnych kreatívnych postupov (tzv. heuristických schopností), ktoré sú viazané na individuálne dispozície a osvojujú sa na základe heuristických učebných stratégií.

Stratégie

Učebné stratégie podporujúce recepcnú fázu tlmočnickej činnosti sú:

1. Anticipácia – je tvorenie hypotéz na základe očakávania výpovede, ktorá ešte nebola realizovaná. „V tejto súvislosti treba uviesť rozdiel v používaní termínu – v 70. a 80. rokoch sa zaužíval pojem pravdepodobnostná prognóza, dnes tento pojem nahrádza anticipácia“ (Nováková 2001: 136).

Táto stratégia má svoje opodstatnenie najmä pri simultánnom tlmočení – ST. Nemčina ako východiskový jazyk – VJ – predstavuje pre tlmočníka určité riziko v tom, že mu komplikuje recepciu textu postponovaním predikatívnej časti, t. j. na koniec vety. Keďže pri ST sa fáza recepcie a produkcie uskutočňuje s minimálnym fázovým posunom (cca. štyri sekundy), tlmočník musí výpoveď doplniť hneď na začiatku hypotetickým predikátom a musí sledovať, či rečník jeho hypotézu potvrdil. Ak sa tak nestane tlmočník by mal korigovať svoju hypotézu. To však negatívne pôsobí na reprodukčnú fázu a zvyšuje kognitívnu náročnosť.

V praxi sa nácvik anticipácie realizuje formou doplnovacích cvičení tzv. *cloze tasks*. Ide o doplnenie jazykovo neúplného textu – v prípade nemčiny je účelné koncentrovať sa najmä na slovesá. Je na zvážení pedagóga, aký typ textu zvolí podľa jazykovej kompetencie študenta (porovnaj Müglová – Malá 2000: 201).

2. Inferencia – je schopnosť tlmočníka logicky vydedukovať a doplniť tú časť výpovede, ktorú akusticky nezachytil. Môže sa realizovať na báze verbálnej, kognitívnej, deiktickej alebo situatívnej a týmto faktorom je prispôsobený aj systém cvičení. Univerzálnym cvičením, ktoré zlepšuje schopnosť inferencie sú texty, ktoré študent vníma akusticky a v ktorých sa vynecháva cca. každé desiate

slovo. Úlohou je doplniť chýbajúce segmenty (porovnaj Snell-Hornby u.a. 1999: 332).

3. Segmentácia – je učebná stratégia tzv. kontinuálneho spracovania identifikovaných zmyslových celkov. Budúci tlmočník musí dávať pozor na jazykovú redundanciu, často nedostatočné rétorické schopnosti rečníka, kedy sa snaží preformovať jednu výpoveď vo viacerých variantoch, alebo častým opakovaním a pod. Tlmočník musí bez ohľadu na rétorické schopnosti rečníka formulovať cieľový text prehľadnejšie a jasnejšie.

Príprava kvalifikovaných tlmočníkov by mala byť z didakticko-metodologického hľadiska od samého začiatku zameraná na získavanie a rozvíjanie takých tlmočnických návykov, zručností, stratégií a techník, ktoré sú pre budúceho profesionálneho tlmočníka prakticky nepostrádateľné (porovnaj Bohušová, 2004:17) a ktoré napomáhajú komplexne rozvíjať jazykovú, tlmočnickú a interkultúrnu kompetenciu.

Kompetencie

Základným predpokladom na dosiahnutie tlmočnickej kompetencie je kompetencia gramatická, lexikálna a štylistická. Túto môžeme dosiahnuť dvoma metódami – lingvistickou a extralingvistickou.

Lingvistickú (dominantnú) metódu využijeme najmä pri práci s písaným textom, ktorý je predstupňom auditívne prijímaného textu pre tlmočenie. Tu využijeme a precvičujeme všetky primárne zručnosti – počúvanie, čítanie, rozprávanie, písanie. Ide najmä o prvú časť práce s textom, ktorú tvorí analýza, pričom sa tu utvárajú špecifické návyky a postupy. Základné návyky a postupy sú:

- spôsob analýzy jednotlivkej vety, ktorá sa bude tlmočiť (pri ST)
- určenie segmentov, ktoré sú ťažko identifikovateľné pri auditívnom vnímaní
- určenie hlavných oporných bodov
- možnosti kompresie
- stanovenie prognózy hlavne na rovine aktant – predikát (pri ST)

V druhej časti práce s textom sa text tlmočí – precvičujú sa tu sekundárne zručnosti, t.j. tlmočenie a preklad, pričom sú zapojené výsledky prvej etapy. V tejto časti sa študent oboznamuje s používaním vhodných grafických značení:

- podčiarkovanie plnovýznamového slovesa v nemeckom texte, resp. označenie jeho presunu;

- vyznačenie postupu, smeru tlmočenia zložených substantív a adjektív, resp. zápis ich ekvivalentu;
- vyznačenie záporu a odlučiteľných prefixov, ak vedú k zmene významu;
- podčiarkovanie časti textu, ktorá je náročná na identifikáciu;
- venovanie pozornosti číslam, termínom, vlastným menám, neznámym skratkám (Nováková 1993: 101).

Pri voľbe textov (resp. nahrávok) je potrebné rešpektovať postup od jednoduchých k náročným textom. Pri cvičeniach vychádzame od čiastkových cez komplexné až po špeciálne. Nepripravené resp. neanalyzované texty sa tlmočia až na konci celého cyklu priprav, ktoré sú

– čiastkové (napr. pamäťové a jazykové hry, kľúčové slová, zachytenie čísiel a mien ...)

– komplexné (napr. posluš s porozumením, čítanie s porozumením, písanie a prednes, hovorenie a tlmočenie)

– špeciálne (napr. notačný zápis, tlmočenie z listu, Rückübersetzung a pod.)

Extralingvistická metóda slúži na rozšírenie encyklopedických vedomostí, bez ktorých by nebola príprava tlmočníka dostačujúca pre potreby dnešnej praxe (vedomostný horizont). Vzhľadom na množstvo vedných disciplín sa témy pre výučbu tlmočenia volia výberovo. Základ pre výučbu tvorí spoločensko-vedná oblasť, t. j. politika, ekonómia, právo, kultúra a umenie.

Projekt cvičebnice

Na základe vymenovaných teoretických postulátov je z metodologického hľadiska vyústením našej snahy plánovaný projekt vydania špeciálnej cvičebnice na tlmočnicke semináre. Primárne si cvičebnica vytyčuje tento cieľ:

- ľahšie preniknúť do podstaty tlmočenia,
- zvládnuť jeho úskalia,
- predovšetkým napomáhať rozvíjaniu spomínaných zručností, kompetencií, stratégií a techník,
- a postupovať v závislosti od koncepcie cvičebnice „*sprachenpaarspezifisch*“ (so zameraním na dva konkrétne jazyky slovenčinu – nemčinu).

Dosiahnutie daného cieľa je možné za predpokladu získania dobrých jazykových znalostí, vyjadrovacích schopností študenta (rétorická kompetencia) a jeho celkovej psychickej pripravenosti pri tlmočení.

Plánovaná cvičebnica s pracovným názvom „Zručnosť tlmočenie“ (Fertigkeit Dolmetschen) je určená predovšetkým ako metodologicko-teoreticko-praktická pomôcka pri výučbe simultánneho a konzekutívneho tlmočenia pre poslucháčov odboru prekladateľstvo – tlmočníctvo a pre učiteľov tlmočenia. Nechceme sa však špecializovať len na túto úzku cieľovú skupinu recipientov. Naša cvičebnica je adresovaná aj postgraduantom, študentom externého štúdia, profesionálnym tlmočníkom, didaktikom, teoretikom i praktikom, všetkým tým, ktorí sa zaujímajú o túto problematiku. V súčasnej dobe sa už totiž nemožno spoliehať len na náhodný zrod tlmočnických individualít, vzniká potreba ich efektívnej a cielene organizovanej prípravy, ktorú možno realizovať iba na základe teoretických poznatkov (Ehrgangová – Keníž 1999: 53).

Cvičebnicu koncipujeme pragmaticky, vychádzame z teoreticko-praktických potrieb a požiadaviek výučby tlmočenia. Postupujeme

- koncepcne a systematicky;
- od čiastkových ku komplexným a špeciálnym činnostiam tlmočnickeho procesu, od jednoduchších k náročnejším typom textov (náročnejších na rôznych jazykových úrovniach, v rôznych komunikačných situáciách a pod.);
- v závislosti od logiky stratégií, teda nie tém či obsahov textov;
- podľa princípu vzájomných produktívnych relácií oboch základných foriem tlmočenia (porovnaj ďalej – Stratégie);
- na báze tzv. metodického pluralizmu a diverzifikácie postupov z hľadiska didaktiky výučby tlmočenia.

Obsahom cvičebnice budú cvičenia a texty zamerané na jednotlivé stratégie a techniky. Budeme sa zameriavať na čiastkové cvičenia (napr. rôzne pamäťové, jazykové hry, kľúčové slová, zachytenie mien a čísel atď.) a komplexné cvičenia, zamerané na rozvoj textovej kompetencie (príjem informácií, porozumenie textu, rozvoj rétorických schopností). Súčasťou cvičebnice budú aj špeciálne cvičenia (shadowing, tlmočenie z listu atď.). Ich samostatnou fázou sú cvičenia pamäti alebo nácvik tlmočnickeho zápisu, ktorý je ako jedna z čiastkových operácií nevyhnutnou súčasťou výučby konzekutívneho tlmočenia (porovnaj Lauková 2003: 123).

Cvičenia na nácvik segmentačných schopností sú zamerané na identifikáciu nosných informácií, t. j. zostavovanie obsahovej štruktúry textu, extrahova-

nie nosných tematických okruhov, resumé atď. Napríklad ak pri konzekutívnom tlmočení jeden partner položí stručnú otázku a druhý podá rozsiahlu odpoveď aj s menej podstatným informáciami, úlohou tlmočnika je segmentovať výpoveď tak, aby odpoveď na otázku bola na prvom mieste cieľového textu.

Rezultáty projektu a zhrnutie

Očakávané výsledky projektu cvičebnice zaradujeme do troch rovín:

- V prvom rade je to zhromaždenie a systematizácia metodicko-strategických postupov tlmočnických seminárov, čiže systematicko-klasifikačná úroveň.
- Nemenej dôležitá je praktická využiteľnosť štúdiom nadobudnutých stratégií pre rozvoj tlmočnickej kompetencie, čiže pragmatická úroveň.
- A tretia – rovnako relevantná úroveň – je didakticko-evalvačná, ktorá má priniesť eficientnosť pre učiteľa tlmočenia i pre študenta: na jednej strane ide o evalváciu pedagogickej práce a hodnotenie parciálnych výkonov ako aj možnosť sledovania progresie podľa kritérií a postupnosti cvičebnice, na druhej strane cvičebnica ponúka študentovi možnosť sebareflexie i monitoringu a zaradenie jednotlivých tlmočnických procesov do makrokontextu (porovnaj Gromová – Müglová 2001: 142-146).

Z výskumov tzv. Sprachlehrforschung (výskumov výučby cudzích jazykov) a osvojovania si cudzích jazykov je pre projekt cvičebnice tlmočnických stratégií relevantný poznatok o charaktere tlmočenia ako zručnosti, ktorá je trénovateľná a naučiteľná. Jeden z výsledkov projektu je tiež explicitné pomenovanie jej súčastí a parciálnych kompetencií.

Na základe toho sa cvičebnica približuje k exaktnému definovaniu tlmočnickej kompetencie v rámci translatologickej a interkultúrnej kompetencie. Z hľadiska precíznosti počítame so stanovením presahov tlmočnickej kompetencie, resp. jej definovaním na priesečníku mnohých kompetencií a mnohých styčných plôch. Nejde len o ďalšie – hlavne primárne – zručnosti, ale aj o lingvistickú, kultúrnu, rétorickú a celkovú cudzojazyčnú kompetenciu ako aj o interiorizáciu materinského jazyka.

Okrem nadobúdania tlmočnickej kompetencie s celým komplexom susedných okruhov sa rozvoj tlmočnických stratégií má orientovať na individualitu študenta, na rozvoj jeho sebareflexie, na akceptáciu vlastných daností a osobitostí prejavu i spracúvania informácií, teda na začiatky cieleného vytvárania tzv. vlastného (individuálneho) „štýlu“.

Štyri základné kompetencie sa ukazujú pre učiteľov tlmočenia ako nevyhnutné: filologická, odborno-terminologická, teoreticko-translatologická a prak-

tická tlmočnícka (porovnaj Nováková 2000: 74-76). Cvičebnica ich rozvíja na všetkých úrovniach ako nadstavbovú kompetenciu učiteľa tlmočenia.

Výsledky tejto cvičebnice sa neviažu na témy a obsahy (aj keď ich výber podlieha spoločensko-politickej aktuálnosti), ale na procesy, teda techniky a stratégie rozvoja rečovo-komunikačných a tlmočnických stereotypov (Bohušová 2003: 115).

Rozvíjanie tlmočnickej kompetencie prebieha paralelne s globálnym rozvojom cudzojazyčnej (lingvistickej) kompetencie, ale pridržiavaním sa teórie skoposu a potenciálnou autentickosťou simulovaných tlmočnických situácií a tlmočených textov chce cvičebnica primárne dosiahnuť pragmatický translatologický cieľ s definovaním, resp. hodnotením tlmočnického výkonu ako adekvátneho a primeraného ako aj systematizovať aspekty, ktoré na takomto výkone participujú.

Keďže nadobúdanie tlmočnickej kompetencie je proces dlhodobý a súvisí nielen s odborným, ale aj s celkovým rozvojom osobnosti tlmočníka, nemá cvičebnica ambíciu hovoriť o dosiahnutí tejto kompetencie, ale „len“ o jej rozvoji. V súvislosti s tým ukazuje nevyhnutnú cestu celoživotného vzdelávania v súčasnej poznatkovej a informačnej spoločnosti, teda v tzv. *Wissens- und Informationsgesellschaft* (porovnaj Schwarzová 2003: 30).

Zhrňujúco možno povedať, že centrálnou intenciou tohto projektu je postulovanie koncepcnosti, a nie arbitrárnosti tlmočnického vzdelávania na báze kontinuálneho translatologického podložia a relevantnosti potrieb spoločensko-tlmočnickej praxe.

LITERATÚRA

- Best, Joanna – Kalina, Sylvia. 2002. Übersetzen und Dolmestchen. Francke Verlag. Tübingen.
- Bohušová, Zuzana. 2003. *Phonetisch-orthoepische Voraussetzungen der professionellen Dolmetschkompetenz. Deutsche Vokale in unbetonten Positionen und vokalische Allophone*. In: Translatológia a jej súvislosti. Zborník Katedry germanistiky Filologickej fakulty Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica: FiF UMB, str. 18-29.
- Bohušová, Zuzana. 2004. *Simulácie. Niekoľko poznámok k didaktike tlmočenia*. In: Odborná komunikácia v zjednotenej Európe II. Banská Bystrica – Praha, FHV UMB, JTP, str. 17-19.
- Ehrgangová, Elena - Keníž, Alojz. 1999. Kapitoly z prekladu a tlmočenia. Ekonóm. Bratislava.

- Gromová, Edita – Müglová, Daniela. 2001. *Evalvácia translačných výkonov*. In: Preklad a tlmočenie 3. Banská Bystrica: FiF UMB, str. 142-146.
- Kapp, Volker. 1984. *Übersetzer und Dolmetscher. Theoretische Grundlagen, Ausbildung, Berufspraxis*. Francke Verlag. München.
- Kautz, Ulrich. 2002. *Handbuch Didaktik des Übersetzens und Dolmetschens*. Iudicum. München.
- Keníž, Alojz. 1986. *Úvod do komunikačnej teórie tlmočenia*. FF UK. Bratislava.
- Lauková, Jana. 2003. *Die Rolle der Dolmetschnotizen beim Konsektivdolmetschen*. In: *Translatológia a jej súvislosti*. Zborník Katedry germanistiky Filologickej fakulty Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica: FiF UMB, str. 119-125.
- Müglová, Daniela. 1996. *Preklad v teórii a praxi cudzojazyčnej výučby*. VŠP. Nitra.
- Müglová, Daniela – Malá, Eva. 2000. *Učebné stratégie vo výučbe translácie*. In: *Preklad a tlmočenie 2*. Banská Bystrica: FiF UMB, str. 199-203.
- Müglová, Daniela. 2003: „*Okrídlené výrazy ako súčasť kultúrnej kompetencie tlmočníka*“. In: *Translatológia a jej súvislosti*. Zborník Katedry germanistiky Filologickej fakulty Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica: FiF UMB, str 126- 130
- Nováková, Taida. 1993. *Tlmočenie. Teória – výučba – prax*. FF UK. Bratislava.
- Nováková, Taida. 2000. *Höhen und Tiefen des Dolmetscherstudiums*. In: *Zborník príspevkov z V. konferencie Spoločnosti učiteľov nemeckého jazyka a germanistov Slovenska, 6.-9.septembra 2000 v Trnave*. Bratislava: SUNG, str. 73-77.
- Nováková, Taida. 2001. *Simultánne tlmočenie – niektoré dôležité teoretické ťažiská pre jeho výučbu*. In: *Preklad a tlmočenie 3*. Banská Bystrica: FiF UMB, str. 131-141.
- Schwarzová, Eva. 2003. *Internacionalizácia ako prejav dynamiky slovnej zásoby*. In: *Translatológia a jej súvislosti*. Zborník Katedry germanistiky Filologickej fakulty Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica: FiF UMB, str. 30-34.
- Snell-Hornby, Mary u.a. 1999. *Handbuch Translation*. Stauffenburg Verlag. Tübingen.

Právní překlad na akademické půdě

RENATA KLČOVÁ

Můj zájem stát se soudním tlumočnickem mne dovedl ke konkurzu na místo asistenta pro odborný jazyk na právnické fakultě v mém rodném městě. Po čtyřech letech praxe v tomto oboru docházím k závěru, že mezi překladem pro právní praxi a překladem odborné literatury v oblasti práva panuje obrovský rozdíl. Právní jazyk jako existující uznávaný fenomén lze rozdělit na odborný jazyk pro právní praxi, pod kterou spadá především překlad formulářů, smluv, listin a dokumentů soudní, soukromoprávní a obchodní oblasti, a dále na jazyk právní vědy, v rámci něhož jsou předmětem překladu monografie, odborné články nebo písemné znění přednášek. Nadto uveďme jazyk zákonů jako subsystém jazyka právnických dokumentů. V právním jazyce se tedy prolíná administrativní styl, charakteristický pro praktické využití, odborný styl vědecký na akademické půdě a zde vyčleněný styl právních norem. Z názvu příspěvku vyplývá, že se soustředíme na psanou podobu právního jazyka, respektive na překlad právních textů. Podívejme se tedy na tu část právního jazyka, která představuje odborný styl vědecký, přičemž budeme z větší části eliminovat odborný jazyk pro právní praxi. Pro teorii a praxi se nám může jevit užití právní terminologie jako naprosto shodné, půjdeme-li ovšem pod povrch jednotlivých právních disciplín, zůstává nám v každé z nich bezpočet teoretických termínů, které jsou denním chlebem vědeckých pracovníků, ale v praxi absentují. Je pochopitelné, že odborné slovníky pro komerční praxi se z důvodu málo početného okruhu akademických uživatelů ve srovnání s množstvím právníků v praxi, tlumočnicků a podnikatelů na detailní problematiku neorientují. Akademickým pracovníkům vyvstává problém s nedostatkem pramenů pro ulehčení odborného, řekněme „vědeckého“ překladu. Troufám si konstatovat, že nejde o ojedinělý jev, nýbrž úkaz mnoha jednotlivých oborů vyučovaných na vysoké škole.

Když pomíneme skutečnost, že zkouška z cizího jazyka se stává neodmyslitelnou součástí vysokoškolského studia, pak je zcela zřejmé, že se vysokoškolský učitel bez znalosti alespoň jednoho cizího jazyka v dnešní době neobejde. Předpokladem je ovládnutí cizího jazyka orientovaného na danou odbornost. Na fakultách většinou působí učitelé jazyků, ti ovšem nemohou terminologicky ob-

sáhnout každé detailní téma jednotlivých akademických pracovníků. Situaci na právnické fakultě v Olomouci monitoruje výzkum potřeb akademických pracovníků v oblasti odborného překladu, jehož výsledky si dovolím zde předložit. Podle očekávání se potvrzuje, že pro práci s překladem odborných textů je využívána ze 47 % angličtina, za ní se řadí s 29 % němčina, po 6 % jsou zastoupeny polština, ruština, a dokonce i slovenština, nejméně pak francouzština, která stejně jako latina tvoří 3%. Koncepte dotazníku pro právníky – nefilology, na jehož základě výzkum probíhal, je rozdělena do dvou hlavních oblastí, a to zvláště na **překlad z cizího jazyka** do češtiny jako jazyka cílového, na který je více kladen důraz v našem výzkumu, a **překlad z výchozího českého jazyka do cizího jazyka**. Překlad z cizího jazyka pedagogové na právnické fakultě uplatňují nejvíce při čerpání z cizojazyčných pramenů pro odborné práce jako rigorózní, disertační, popř. habilitační. Těsně za tímto užitím se řadí překlad pramenů pro účely publikační činnosti a odborný překlad v rámci přípravy na doktorandskou jazykovou zkoušku. Dále si právníci vyučující na fakultě již v menším měřítku překládají cizojazyčné texty pro komparaci s českým právem, částečně pak pro přípravu do výuky a ze 4 % jsou autory překladů odborného článku, monografie nebo zákona do češtiny. Předmětem překladu jsou tedy odborné články, zákony a odborné monografie nebo jejich části. Méně se již překládají komentáře zákonů, rozsudky a právní prameny na internetu. K ulehčení překladu akademikové využívají z 68 % překladové slovníky ve srovnání s možností konzultace s jinou osobou. Klasické knižní překladové slovníky jsou používány ve více než polovině případů (52 %), a to nejčastěji díla autorů Chromé, Horákové a Poldaufa. Druhým nejoblíbenějším typem jsou překladové slovníky na internetu (40 %), z nichž nejnavštěvovanějšími jsou <http://slovník.seznam.cz>, <http://slovníky.atlas.cz> a www.slovník.cz. Nejméně užívané jsou slovníky v elektronické podobě na CD-ROMu (7 %). Z možností konzultací překladu jsou uváděny konzultace s kolegou právníkem v daném právním oboru, tedy nefilologem a ve stejné míře konzultace s překladatelem – lingvistou (35 %). Pouze v 8 % je relevantní rada rodilého mluvčího, a to jak právníka nebo lingvistu, tak i laika. Z 5 % jsou vyhledávány správné ekvivalenty na internetových stránkách v textech se související tematikou.

Stručně srovnáme situaci překladu **do cizího jazyka** na akademické půdě. Ten je uplatňován nejvíce při přípravě na výuku v cizím jazyce (22 %), při anotaci disertační práce (17 %), dále v přípravě na doktorandskou jazykovou zkoušku a stejným dílem při sestavování žádosti o grant nebo stipendium (po 14,5 %). Dále akademikové publikují v cizím jazyce (12 %), rovněž jsou autory překladu odborného článku, monografie nebo zákona do cizího jazyka (12 %). Nejmenší část pak tvoří překlad vlastní přednášky pro výuku v cizím jazyce, mezinárodní konferenci nebo zasedání (8 %). Do cizího jazyka si vyučující právníci překládají odborné články (29 %), zákony (25 %), odborné monografie nebo jejich části (24

%) a komentáře zákonů (13 %). Po 2 % připadá na rozsudky, soudní a správní rozhodnutí, readingy pro účely výuky zahraničních studentů, anotace článků.

Nejčastějším problémem při překladu v obou směrech je podle akademiků neexistence ekvivalentu v jednom z jazyků a s ním související rozdíly mezi právními systémy výchozího a cílového jazyka. Méně častou překážkou je příliš detailní téma překladu. Je také poukazováno na jednu z nevýhod slovníků knižních a na CD-ROMu, a to aktualizaci, což pro překladatele znamená, že existující neologismus zatím není obsažen v žádném slovníku. Akademikům rovněž vadí nejednotný překlad odborných termínů nebo více synonymních ekvivalentů pro překládaný pojem. Přitom poukazují na nedostatečnou nebo chybějící exemplifikaci a málo dokladů významných kolokací v odborných slovnících.

Pro oživení příspěvku si uveďme několik příkladů nejasností při překladu z dosavadní praxe na fakultě. Ať právní text překládá lingvista, učitel jazyků, doktorand-právník, tedy odborník v daném oboru, jde dotyčnému vždy o užití funkčního přístupu jako základního principu překladu. Již studenti mají v úvodu studia problémy s užitím korektního českého ekvivalentu německých termínů. U některých pojmů vytvářejí mylné kalky v češtině jako např. u *s Gemeinschaftsrecht* je mylně uváděn kalk „společenské právo“ místo správného ekvivalentu *komunitární právo* nebo u *s Rechtsgeschäft* se nejedná o „právní obchod“, ale *právní úkon*, *s Rechtsmittel* nemá v češtině protějšek „právní prostředek“, ale *opravný prostředek*. U těchto příkladů vycházíme z poznatku, že kalkování jednoslovných německých kompozit je uznáno i pro české víceslovné protějšky, neboť ne všechny německé termíny, tvořené skládáním plnovýznamových složek, lze do češtiny převést opět kompozitami. Při překladu pojmu v rámci právní vědy hraje důležitou roli kontext jednotlivých právních disciplín. Polysém *e Beihilfe* má v trestním právu správný ekvivalent *napomáhání*, v evropském právu v užším slova smyslu je ekvivalentním pojmem *subvence*, třetí výraz se vyskytuje v právu sociálního zabezpečení jako *podpora*. Při překladu z jazyka německého musíme brát rovněž zřetel na odlišné právní systémy, a tím i často rozdílnou terminologii německy mluvících zemí. To je patrné již v názvech zákonů s nejvyšší právní mocí jako je *ústava*. Oficiální název v SRN *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, v Rakousku *Bundes-Verfassungsgesetz* a ve Švýcarsku pak *Bundesverfassung*. Rovněž *občanský zákoník* má jiné označení v jednotlivých německy mluvících zemích *Bürgerliches Gesetzbuch* (SRN), *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* (Rakousko), *Zivilgesetzbuch* (Švýcarsko).

Od toho se odvíjí i rozdílný překlad z mateřštiny do cizího jazyka. Zde z hlediska pragmatického záleží na adresátovi překladu, jde-li o Němce, rakouského uživatele nebo obyvatele německého kantonu ve Švýcarsku. Některé české termíny se užívají paralelně vedle sebe jako synonyma, např. *závazkové*

právo, obligační právo, které má německý ekvivalent **Schuldrecht** a švýcarský **Obligationenrecht**. Rozdíl pozorujeme též v různosti ekvivalentů českého pojmu ústavního práva *námítka*, tomu v Německu a Rakousku odpovídá **Einspruch**, ve švýcarské ústavě je užito termínu **Einsprache**. U některých pojmů se jeví nutnou glosa, např. jednoduché označení politického orgánu **Bundesversammlung** s ekvivalentem *spolkové shromáždění* plní různou funkci v jednotlivých státech. Zatímco v Německu se jedná o *orgán určený pro volbu prezidenta*, v Rakousku a Švýcarsku se rozumí pod tímto termínem *označení obou komor parlamentu*. Příklady obtížného překladu z češtiny jako jazyka výchozího mohou tvořit oficiální názvy mezinárodních smluv, směrnic nebo opatření Evropské unie. Nelze je překládat doslovně bez akceptace již zavedených znění v daném jazyce. Název *Všeobecná deklarace lidských práv – Allgemeine Erklärung der Menschenrechte* obsahuje cizí slovo *deklarace*, které je v němčině nahrazeno domácím výrazem *Erklärung*. Při analýze názvu *Úmluva o neplatnosti statutárních omezení v případě válečných zločinů a zločinů proti lidskosti – Konvention über die Nichtanwendbarkeit von Verjährungsvorschriften auf Kriegsverbrechen und Verbrechen gegen die Menschlichkeit* dojdeme ke zjištění, že český pojem *neplatnost*, německy doslovně *Nichtigkeit*, je zde substituován německým termínem *Nichtanwendbarkeit*, který v dostupných slovnících není uváděn vůbec a má český ekvivalent *neaplikovatelnost*. Stejný příklad představuje ve výše uvedeném názvu mezinárodní smlouvy kolokace *statutárních omezení*, doslovně přeložena jako *von statutarischen Beschränkungen*, která má protějšek v kompozitu *Verjährungsvorschriften*, jež rovněž v překladových slovnících chybí, zde bychom očekávali překlad *předpisy o promlčení*.

K základním požadavkům na ulehčení překladu pedagogové na právech radí zpracování dvojjazyčných glosářů jednotlivých dílčích oborů, poté vyvinutí počítačem podporovaného odborného překladu. Za třetí akademické požadují vytvoření týmů lingvistů a odborníků, kteří by poskytovali poradenské služby ve věci odborného překladu. Jako doplňující aktivity se jeví organizování speciálních kurzů na téma odborný překlad a potřeba sestavení vlastního dvojjazyčného elektronického slovníčku na základě dosavadní praxe s překladem. Za okrajové jsou považovány možnosti spolupráce se zahraničními kolegy při korekturách překladu nebo organizování setkání, konferencí nebo jednání v rámci dané vědní disciplíny za účelem výměny zkušeností. Zcela na posledním místě právníci požadují překlady základních zákonů a právních úprav do angličtiny profesionálními překladateli, např. z oblasti obchodního práva.

Závěrem si dovoluji poděkovat kolegům z právnické fakulty v Olomouci za spolupráci při realizaci tohoto výzkumu. Doufáme, že zmíněné návrhy na ulehčení překladatelské práce akademiků lze v budoucnu alespoň zčásti uskutečnit

i přes neutěšený fakt, že se i na akademické půdě práce řídí mírou dostupných financí.

LITERATURA

- BEČKA, J.: Česká stylistika. Praha 1992.
- ČECHOVÁ, M.: Současná česká stylistika. Praha 2003.
- ČERMÁK, F.- BLATNÁ, R.: Manuál lexikografie. Jinočany 1995.
- KLČOVÁ, R. – VYSTRČILOVÁ, R.: Glossar zum Verfassungsrecht der deutschsprachigen Länder. Olomouc 2004.
- KNAPP, V.: Teorie práva. Praha 1995.
- KNITTLOVÁ, D.: K teorii i praxi překladu. Olomouc 2003.
- KOŘENSKÝ, J. – CVRČEK, F. – NOVÁK, F.: Juristická a lingvistická analýza právních textů. Praha 1999.
- ROBINSON, D.: Becoming a Translator. London, New York 1998.
- ROELCKE, T.: Fachsprachen. Berlin 1999.
- SCHAEDER, B. – BERGENHOLTZ, H.: Fachlexikographie. Tübingen 1994.
- TOMÁŠEK, M.: Překlad v právní praxi. Praha 1998.
- VYSTRČILOVÁ, R.: Jazyk práva a problematika překladu právnické angličtiny, *Iuridica*, 1998, s. 79-85.

Analyza překladu z angličtiny do češtiny z hlediska slovesného vidu

JANA HEJTMÁNKOVÁ

Článek se zabývá některými aspekty překladu anglických minulých časů do češtiny se zřetelem ke slovesnému vidu. Úvahy navazují na studie dvou autorů, kteří se touto problematikou zabývali, jde o studii Jindrovu (1956) a Šabršulovu (1972). Dále jsou připomenuty některé relevantní otázky, které se týkají vidové informace ve slovesné frázi v angličtině ve srovnání s češtinou. Potom na základě komparace anglické prosté a průběhové formy s českým videm dokonavým a nedokonavým z hlediska sémantického následuje náš tentativní návrh možnosti překladu daných anglických časových forem do češtiny se zřetelem k vidu. Závěrečná část obsahuje náčrt výsledků, které byly zjištěny na základě analýzy korpusu.

1. Překládání sloves v minulých tvarech podle Jindry a Šabršuly

V analýze se zabýváme především slovesnými tvary, které referují k minulosti, protože jako jediné mohou poměrně zřetelně vyjádřit imperfektivitu i perfektivitu slovesného děje. Můžeme tak navázat na zkoumání Jindry (1956) a Šabršuly (1976), kteří se věnovali překladu anglických prostých a průběhových tvarů zvláště v minulých časech do češtiny.

1.1 Pojetí M. Jindry

Jedním z mála lingvistů, kteří se zabývali otázkami překladu anglického textu v souvislosti se slovesným videm v češtině, byl Jindra (1956). Autor mimo jiné sleduje, která anglická slovesa se překládají do češtiny dokonavými a nedokonavými slovesy. Jeho zjištění mohou být shrnuta následovně: podobně jako další lingvisté klade důraz na roli kontextu v angličtině, když říká, že anglické izolované sloveso se po stránce vidové nijak neprojevuje, až sloveso v kontextu je nutné překládat do češtiny vyhraněným tvarem - dokonavým nebo nedokonavým, avšak průběhové formy je třeba překládat do češtiny téměř vždy tvary nedokonavými. Zdá se, že 'téměř vždy' neznamená ve všech případech, proto je v následující tabulce překladů (3) Pf uvedeno s otazníkem.

Aspekt může být ovlivněn nejen tvary v kombinaci s typem slovesa, ale i dalšími faktory jako např. kontext. Na rozdíl od Šabršuly nerozeznává ve svém systému polokonkluzivní slovesa. Možnosti překladu prostých a průběhových forem v préteritu do češtiny jsou podle autora ilustrovány v následující tabulce:

Tabulka 1

Překlad prostých a průběhových tvarů v préteritu do češtiny se zřetelem k vidu podle Jindry

sloveso	Past Simple	<i>Past Progressive</i>
konkluzivní	I. Pf II. Impf 1) implikace kontextem 2) opisná vazba used to	I. Impf II. ?Pf
nekonkluzivní	I. Impf II. Pf 1) implikace kontextem 2) opisná vazba s down, out, up aj. 3) have/take a walk 4) spojení s předponou en-, out -, over- aj.	I. Impf II. ?Pf

Pramen: Jindra (1956, s. 93)

Jak vyplývá z tabulky, rozhodnutí o volbě formy ovlivňuje více činitelů, teprve z jejich vzájemné konkurence vzniká podle autora dispozice slovesa pro prostý nebo rozšířený tvar. Užití může být tedy řízeno individuálním záměrem mluvčího.

Na závěr můžeme konstatovat, že s pojetím v zásadě souhlasíme a v naší analýze se pokusíme odpovědět na otázku, jak jsou překládány minulé průběhové formy konkluzivních sloves se zřetelem k aspektu do češtiny. Zdá se však, že na základě sémantických rysů daných jevů a teorie pragmatických konvencí můžeme připustit s větší jistotou, že progresivní tvary mohou referovat i ke komplexně pojatému ději, mohou být tedy přeloženy i perfektivním aspektem, viz níže.

1.2 Pojetí J. J. Šabršuly

Relevance kontextu, lexikálního významu slovesa a temporální formy v interpretaci vidu je uznávána rovněž Šabršulou (1976). Stejně jako Jindra vychází ve své koncepci z Jespersenových konkluzivních a nekonkluzivních slovesných významů, ale zavádí další kategorii polokonkluzivních (amfibologických) sloves, která mohou být podle kontextu konkluzivními nebo nekonkluzivními. Analyzuje aspekt v různých jazycích, zvláště ve francouzštině, avšak částečně se také zabývá češtinou, angličtinou a němčinou. Autor na základě svého výzkumu uvádí

synoptickou tabulku slovanských vidových ekvivalentů v minulém čase a některých časů ve francouzštině a angličtině. Následující tabulka je upravena pro naše potřeby tak, že zohledňuje jen češtinu a angličtinu, francouzština s němčinou jsou ponechány stranou.

Tabulka 2

Překlad prostých a průběhových tvarů v préteritu do češtiny se zřetelem k vidu podle Šabršuly

polokonkluzivní	dělal jsem (Impf)	I was doing
		I have done
		I did
	udělal jsem (Pf)	I did do
		I had done
		I had been doing
konkluzivní	když jsem přicházel/přijížděl (Impf)	I was arriving
		I have arrived
	přišel/přijel jsem (Pf)	I did arrived
		I arrived, etc.
nekonkluzivní		I was working
		I have worked
	pracoval jsem (Impf)	I did work
		I worked
		I had worked

Pramen: Šabršula (1976, s. 103)

U polokonkluzivních sloves jsou v tabulce navrhovány možnosti převodu prosté formy do českého jak perfektivního, tak imperfektivního tvaru. V souvislosti s průběhovými formami jsou zmíněny předminulý čas průběhový s oběma možnostmi překladu a minulý čas průběhový s překladem imperfektivním. V rámci konkluzivních sloves autor uvádí pro průběhový tvar pouze imperfektivní ekvivalent v incidenčním schématu a pro prosté formy pouze perfektivní. Na druhé straně nekonkluzivní slovesa mohou být přeložena oběma formami.

Závěrem můžeme konstatovat, že oba autoři pohlížejí na překládání daných slovesných tvarů podobně v tom, že kategorii vidu pojmají jako kategorii zahrnující význam slovesa, časovou formu a kontext a počítají s rolí mluvčího, s tímto můžeme plně souhlasit.

V následujících sekcích se pokusíme na základě sémantické analýzy zkoumaných anglických časových tvarů a českého perfektivního a imperfektivního

vidu a analýzy korpusu ověřit, popřípadě rozšířit výše uvedené možnosti překladu.

2. Komparace aspektu v angličtině a češtině

V našem příspěvku vycházíme z toho, že kategorie vidu je do určité míry univerzální, každý jazyk je svým způsobem citlivý k jeho signalizaci, která samozřejmě není řešena stejnými prostředky. Můžeme říci, že angličtina je k vyjadřování vidu mnohem méně citlivá než čeština, což souvisí s typologickými rozdíly. V angličtině je kategorie vidu v souladu s kompoziční povahou (srov. Verkuyl, 1972) signalizována v některých případech částečně sémantikou slovesa, temporální formou či kontextem; tak se tyto fenomény mohou zasloužit o přiřazení anglického slovesa k určité polaritě vidu. Např. Mitchell (1977, s.163) se zmiňuje o kompenzaci vidu, která zahrnuje prostředky jako frázová slovesa a vidová pomocná slovesa (*auxiliaries of aspect*) v angličtině. V češtině je však kategorie vidu signalizována většinou přímo slovesem, pouze u obouvidových sloves je situace podobná jako v angličtině v tom, že při interpretaci aspektu se zvažují složky sémantiky slovesa a kontextu.

V češtině je aspekt jedna ze základních kategorií slovesa, která se na jedné straně od anglického aspektu liší a obtížně se s ním porovnává, na druhé straně však mají oba jevy něco společného.

Základní rozdíl ve vyjadřování vidových rysů mezi oběma jazyky spočívá v tom, že pro angličtinu v souladu s analytickými tendencemi je charakteristická gramatická vágnost izolovaného slova; anglický slovesný tvar sám o sobě je ve svém významu vágnější než tvar český. Slovesa jsou se zřetelem k vidu neutrální, nejsou nijak formálně označena, lze však říci, že sémantika slovesa, užití času a kontext může do jisté míry aspekt signalizovat. Projevuje se zde kompoziční povaha kategorie, protože až v určité konfiguraci verba s nominální či prepozicionální frází, tedy kontextu, a při zvážení typu situace můžeme říci s jistotou, zda jde o sloveso s perfektivním, či imperfektivním významem. Avšak v češtině je většina sloves až na některé výjimky na základě formálních zcela jednoznačně zařazena do jedné ze dvou kategorií aspektu, a to slovesa perfektivní a imperfektivní (jedná se o slovesa obouvidová), a tak je většina sloves z hlediska vidu formálně označena. Proto v češtině ve většině výpovědí, které obsahují verbální frázi, je mluvčí postaven před otázku zvolit si jeden z tvarů opozice imperfektivum/perfektivum. V angličtině si mluvčí rovněž musí zvolit jeden tvar, avšak z opozice forem prostý/průběhový tvar. V obou případech, tj. opozicích Pf/Impf a prostý/průběhový tvar, je výběr pro mluvčího obligatorní.

V obou jazycích souvisí signalizace aspektu s časovým systémem. V angličtině se při vyjadřování vidu projevuje primární participace časů v tom, že

některé časy temporálního systému hrají v jazyce důležitější roli a některé z nich mají schopnost nepřímou vyjádřit vidové zabarvení predikace, zvláště v konfiguraci s určitými situačními typy.

V angličtině je mnoho sloves, která se vyskytují v základním čase - prostém - a která mohou být perfektivní v jednom kontextu a imperfektivní v jiném. V těchto situacích hraje v jazyce velmi důležitou roli kontext, který vlastně aspekt signalizuje. V daných případech se bere v úvahu nejen větný kontext, ale i tzv. makrokontext, můžeme říci, že oba plní v procesu interpretace aspektu disambiguační roli.

S typologickými rozdíly taktéž souvisejí vidové lexikální prostředky, kdy v analytické angličtině jsou k signalizaci vidu přehodnoceny v určitých případech částice, v syntetické češtině slouží k jeho označení prefixy. Je třeba si rovněž uvědomit, že většina sloves tohoto typu označuje různé fáze děje, a tak spíše náleží k fenoménu Aktionsartu, např. slovesa označující počáteční fázi děje *rozplakat se/cry out*, *vyjít/come out* nebo konečnou fázi *dojít/come (to)*.

Se zřetelem k teorii příznakovosti je v anglické opozici *Simple/Progressive* nepříznakový člen *Simple*, který se na základě sémantického popisu vztahuje spíše k perfektivitě, zatímco v české opozici perfektivní/imperfektivní je nepříznakový člen imperfektivní.

Další rozdíl souvisí s faktem, že v angličtině aspekt náleží ke kategoriím syntaktickým, v češtině se jedná o kategorii morfologickou či lexikálně-morfologickou.

Jako poslední rys může být uvedeno, že v obou jazycích v interpretaci vidu hrají důležitou roli pragmatické faktory. Protože zatím nebyly popsány pro češtinu, můžeme na tomto místě jen předpokládat, že se pravděpodobně ve zkoumaných jazycích částečně liší.

Tuto část můžeme uzavřít konstatováním, že při převodu dané kategorie z angličtiny do češtiny je třeba mít na zřeteli, že prostředky vidové reference jsou v jazycích různé. Vid je v našem příspěvku pojímán jako kategorie povahy kompoziční a její jednotlivé složky jako sémantika slovesa, časový tvar a kontext hrají v angličtině různou roli, žádná složka sama o sobě většinou neurčuje vid, až v určité konfiguraci se projeví, zda se jedná o perfektivní, či imperfektivní situaci. V češtině se kompozičnost projevuje zvláště u jednovidových sloves.

3. Komparace prostých a progresivních forem v angličtině s imperfektivem a perfektivem v češtině ze sémantického hlediska

Jak již bylo naznačeno, v angličtině je participace časů v souvislosti s vidovou signalizací primární. Zdá se tedy funkční, když vyjdeme z analýzy sémantické

tických rysů progresivních a prostých tvarů v angličtině a imperfektivního a perfektivního aspektu v češtině. Můžeme říci, že mezi danými jevy existuje do jisté míry určitá korespondence. Následující sekce se snaží shrnout, o jaké podobnosti a rozdíly se jedná.

Vymezíme-li základní funkce časů, nabízí se progresivní tvar, který bude implicitně využíván v nedokonavosti, naopak ve funkci prosté formy, jehož funkce je pojímat děj jako fakt, je pravděpodobné, že bude tvar využit pro dokonavost, popř. opakování děje, tedy iterativitu.

Jinými slovy z hlediska sémantického popisu korespondují progresivní tvary v angličtině a imperfektivní vid v češtině v tom, že prezentují podobně slovesný děj jako takový bez označení začátku či konce, většinou jde o děj neúplný, neohraničený. Základní rys obou tvarů je děj v průběhu. Můžeme tedy říci, že anglický progresivní tvar *be -ing* většinou koresponduje se slovanským nedokonavým videm. To by mohlo navodit pokušení spojit nedokonavý vid s průběhovými formami a dokonavý vid s prostými tvary, ačkoli to není správné. Zvažme větu (1), která může být dokonavá i nedokonavá (*zůstal i zůstával*), aspekt můžeme identifikovat až na základě širšího kontextu.

(1) *He stayed pretty long.*

Na druhé straně je nutno ještě dodat, že ze sémantického popisu progresivních tvarů rovněž vyplývá, že je pro ně charakteristické přechodné trvání (*temporary duration*), přičemž přechodnost implikuje nějakou limitaci, nějaký konec, což je v rozporu se sémantikou nedokonavého vidu. Tak progresivními tvary může být vyjádřeno komplexní i nekomplexní pojetí děje (Pf + Impf). Proto na otázku, zda progresivní forma může označovat vid dokonavý i nedokonavý, můžeme odpovědět ve stadiu, kdy není přihlíženo ke klasifikaci situačních typů (srov. Vendler 1967), teoreticky kladně. Určitá podobnost anglických tvarů a českého vidu se projevuje i v obligatornosti výběru daných jevů.

Na závěr je třeba ještě uvést, že úvahy plynoucí ze srovnání anglické opozice *Simple /Progressive* a české opozice Pf/Impf a návrhy tabulek uvedené níže jsou tentativní, a tak nemohou být povýšeny na pravidlo, protože jinak bychom se mohli dopustit simplifikace daného jevu. Jinými slovy naše úvahy směřují pouze k uvedení možností při převádění aspektu, kterými se zabývá následující sekce.

4. Návrh překladu slovesných tvarů prostých a progresivních v minulém čase a pracovní hypotézy

Na základě sémantického popisu zkoumaných tvarů lze předpokládat, že prostá forma v minulosti typu tzv. *accomplishment* (Jde o slovesa, v jejichž sémantickém popisu se vyskytují rysy +TELICKÝ, ... srov. Vendler 1968.) je vět-

šinou přeložena perfektivně, nemůžeme však vyloučit imperfektivní ekvivalent, jak je poukázáno v následující tabulce. Je zřejmé, že korespondence mezi perfektivním aspektem a prostou formou není jednoduchá. Podobně můžeme předpokládat, že průběhová forma je přeložena imperfektivním i perfektivním videm, viz tabulka 4.

Tabulka 3

Návrh překládání prostého tvaru minulého z hlediska aspektu

jazyk 1 - A	jazyk 2 - Č
Past Simple	Pf
	Impf

Tabulka 4

Návrh překládání progresivního tvaru minulého z hlediska aspektu

jazyk 1 - A	jazyk 2 - Č
Past Progressive	Impf
	Pf

Můžeme si tedy stanovit první pracovní hypotézy:

- překladaatel má teoreticky možnost přeložit anglická slovesa v prosté formě minulého času do češtiny jak perfektivním, tak imperfektivním tvarem, očekáváme však vyšší výskyt perfektiva.

- překladaatel má teoreticky možnost přeložit anglická slovesa v progresivní formě minulého času do češtiny jak perfektivním, tak imperfektivním tvarem, očekáváme však vyšší výskyt imperfektiva.

Sledujeme-li dané jevy z pohledu češtiny jako J1 a bereme-li v úvahu, že v sémantice nedokonavého vidu českého slovesa jsou takové složky, které způsobují, že tvary českého nedokonavého vidu korespondují jak s progresivními, tak s prostými formami slovesa anglického, můžeme očekávat, že imperfektivní situace mohou být přeloženy oběma formami.

Můžeme rovněž předpokládat, že v souladu s kompoziční povahou:

- je výběr vidové formy ovlivněn faktory, jako jsou typ situace, kontext a pragmatické konvence užití v obou jazycích.

Následující sekce se zabývá otázkami dané modifikace děje v souvislosti s překladem, tj. hledáním korespondence dané jednotky z jazyka 1 (A) do jazyka 2 (Č). Na základě již výše zmíněné synkretické povahy jeví se patrné, že to není úkol lehký a nemůže vést k jednoznačným řešením.

5. Problematika vidu při překládání z angličtiny do češtiny

Z výše uvedených sekcí vyplývá, že v obou jazycích lze modifikovat děj z hlediska aspektu, že však prostředky, které má mluvčí v jazyce k dispozici, se různí. Tato sekce se zaměřuje na některé otázky překládání nejdříve obecně, potom v souvislosti s aspektem a na závěr je uveden přehled překladu anglických prostých a průběhových tvarů v minulosti do češtiny podle pojetí Jindry (1956) a Šabršuly (1976, 2002).

Obecné úvahy o překladu jsou inspirovány Knittlovou (1995). Za základní princip překladu se dnes považuje funkční přístup. Nezáleží tedy na tom, zda je užito stejných či jiných jazykových prostředků, ale na tom, aby plnily po všech stránkách stejnou funkci. Jak již bylo uvedeno, dva jazyky mohou označovat tutéž extralingvistickou realitu různými výrazovými prostředky většinou v souladu s typem jazyka. Jakobson uvádí, že je těžší překládat do jazyka, který má nějakou pojmovou kategorii navíc. Je problematictější vyjádřit to, co musí být vyjádřeno, než to, co může být vyjádřeno (přejato z Knittlové). Tato situace se týká také modifikace děje. I když oba sledované jazyky komplexní či nekomplexní pojetí děje, tedy kategorii aspekt, vyjadřují, prostředky a jejich koncepty se značně liší.

V češtině je to kategorie obligatorní, mluvčí jazyka si většinou musí vybrat buď perfektivum, nebo imperfektivum. Tak i překladatel se musí rozhodnout, který z aspektů v češtině zvolí. V procesu rozhodování musí vzít v úvahu verbální formu, situační typ, kontext a pragmatické konvence užití jazyka 1, tj. v našem případě angličtiny, a posoudit, zda je situace zavřená či otevřená. Potom přiřadí ekvivalent jazyka 2, přičemž opět musí vést v patrnosti situační typ, kontext a pragmatické konvence v cílovém jazyce. Tak je role překladatele v procesu překládání zdvojnásobena: zahrnuje jak roli recipienta originálního textu, ve kterém je analyzována informace o aspektu, jde tedy nejdříve o proces dekodování v jazyce 1, tak roli mluvčího, který vybírá z prostředků v jazyce 2, následuje tedy kódování dané informace. Z toho vidíme, že v procesu překládání je velmi důležitá znalost nejen obou kódů, ale i tendencí či preferencí ve výběru daných jevů.

Další otázka související s překladem slovesné fráze se vztahuje k stupni explicitnosti a implicitnosti verbálních výrazů, které se v obou jazycích liší. Explicitnost je chápána v souvislosti s mírou informace na povrchové rovině (Knittlová, s.18). Slovanské sloveso obsahuje většinou více informací než sloveso anglické, je tedy sémanticky bohatší. Naše analýza ukazuje, že překlady umělecké literatury jsou v souladu s touto charakteristikou a bohatství českého slovesa je překladateli respektováno. Tento rys souvisí s posunem k specifčnosti, kdy české sloveso obsahuje nějakou významovou složku navíc. Knittlová (s.21) uvádí, že „Slovanský mluvčí má ... značně větší šanci pozorovat detailněji četné a různé fazety tohoto souboru (soubor sémantických rysů), především objektiv-

ní, jako fáze, množství děje, opakování, ale ... složky hodnotící, emocionální a stylistické” (závorky J.H.). Proto ve slovesné oblasti nenajdeme mnoho úplných protějšků, dodává autorka. Na tomto místě je vhodné ještě doplnit, že bohatost českého slovesa se promítá zvláště do uměleckého stylu, pro který je charakteristické, že je v něm realizována nejen komunikační funkce, ale autor formuluje sdělení tak, aby text plnil i estetickou funkci. Proto v uměleckých textech je index opakování slov nižší, avšak mohou se v nich projevovat mezi jednotlivými díly poměrně velké rozdíly.

Pro český umělecký text je typická stylová disimilace, tj. snaha neužívat bez zvláštního důvodu stejné pojmenovávací jednotky na menším úseku textu, což vede bohatému užití synonymních lexémů. Na druhé straně je opakování slov na menší ploše textu aktivním prvkem, nemotivované opakování je typické pro běžné mluvené projevy a je většinou zachyceno v řeči postav, tak se stává jedním ze signálů mluvenostní stylizace textu. Motivované opakování může být u sloves prostředkem k vyjádření trvání děje, to znamená, že by tak mohla být signalizována imperfektivita. Základem pro epiku je rozvinutý vyprávěcí postup, který může být doplněn popisem a úvahou. Vyprávění jako prvek dynamický je spojováno i s úseky statickými, zdá se, že dynamiku vyprávění lze spojit s perfektním aspektem a statickou část s imperfektivním, jak jsou např. asociovány Smithovou (1997) v úvahách o pragmatických konvencích.

6. Analýza korpusu

Z předcházejících částí vyplývá, že výchozím bodem pro naši analýzu je kompoziční analýza (Verkuyl 1972, Dowty 1972, 1979), sémantický popis aspektů, temporálních tvarů (Quirk et al. 1985) a situací (Vendler 1967), strukturní analýza slovesných významů (Daneš 1972) a pragmatické konvence (Smithová 1997). Cílem jazykové analýzy je zkoumání, jak jsou jednotlivé tvary slovesa *come* v čase *Past Simple* a *Past Progressive* přeloženy do češtiny se zřetelem k vidu.

Nejdříve se věnujeme charakteristice zkoumaného korpusu, dále pak analýze daných tvarů. Rovněž se pokusíme sledovat, jaké tendence se při překladu aspektu projevují. Na závěr jsou naše výsledky srovnány s výše uvedenými tabulkami překladů jednak podle Jindry a Šabruly, jednak podle našich návrhů překladu.

6.1 Charakteristika korpusu

Zkoumané texty náležejí k funkčnímu stylu uměleckému a jsou převzaty z paralelního korpusu KAČENKA, který obsahuje zatím především beletristické texty jako např. *The Jungle Book*, *Lucky Jim*, *Sons and Lovers*, *Pickwick Papers*, *Oliver Twist*, *Tom Jones* aj. Je zde také zahrnut odborný text zpracovaný z mak-

léřského časopisu. Pro zkoumání překlada tvarů slovesa *come* je užito textu *Sons and Lovers* autora D. H. Lawrence (1935) ve dvou českých překladech Z. Vančury a R. Welleka vydaný (1931) a druhý překlad Z. Vančury a A. Novotné (1962). Následující tabulka ukazuje počet stran, které jsou zpracovávány, a celkový počet výskytů zkoumaných tvarů.

Tabulka 5

Přehled výskytů zkoumaných tvarů v jednotlivých korpusech

	počet stran	počet analyz. výskytů J1	počet analyz. výskytů J2	celkem analyz. výskytů
Sons and Lovers	420	342	684	1026

6.2 Analýza slovesa *come* a jeho ekvivalentů v češtině

V této sekci je sledován překlad slovesné fráze obsahující minulý čas prostý a průběhový *came/was/were coming* se zřetelem k verbálnímu aspektu v češtině, jako výchozí je anglický originální text, který je porovnáván s českým.

Nejdříve si pro naše zkoumání vyčleníme z metodických důvodů tři významy slovesa *come*:

*Come*₁, které je předmětem analýzy, zahrnuje slovesa s archisémem přiblížení či pohybu k mluvčímu či pisateli, jak je uvedeno mimo jiné významy ve slovníku *The Oxford Advanced Dictionary and Thesaurus* (1991, s. 225-6):

1. *move to, towards, into etc. a place where the speaker or writer is or a place being referred to by him*

arrive at a place where the speaker or writer is or a place being referred to by him

2. *move in order to be with sb at a particular place ...*

Slovesa s podobným sémantickým obsahem v češtině jsou *přijít/přicházet* nebo *přijet/přijíždět*, jak může být ilustrováno příklady ze SSSJČ IV (1989, s.626-627)), ve kterém jsou uvedeny mimo jiné následující základní významy:

přijítí dok.

1) *chůzí se dostat*

2) *přibýt do nějakého kolektivu, vstoupit do nějaké funkce*

3) *vůbec se dostat, octnout se na nějakém místě*

4) být dopraven, doručen, dodán

Základní významy slovesa *přicházet* (Impf), které je uvedeno pod jiným heslem, jsou v zásadě stejné jako u slovesa *přijít* s rozdílem vidu. U synonymního slovesa *přijet* je zdůrazněna sémantická složka prostředku pohybu (s. 626):

přijeti dok.

1) (o člověku) jízdou se dostat na nějaké místo

2) (o vozidle nebo plavidle) jetím se dostat na nějaké místo

Stejně významy má kromě vidového rozdílu rovněž nedokonavý protějšek *přicházet*. V češtině je ve zkoumaných tvarech aspekt rozlišen tím, že slovesa jsou uvedena pod dvěma hesly jako dokonavá a nedokonavá.

Významy sloves *přijít/přicházet* a *přijet/přijíždět* mají společný archisém pohybu, rozdíl mezi jejich významy je v prostředku jeho realizace, první pár označuje pohyb chůzí, v druhém páru je pohyb realizován nějakým dopravním prostředkem. To znamená, že na rozdíl od angličtiny jsou česká slovesa obohacena diferencním sémem prostředku realizace pohybu.

V angličtině, jazyce analytickém, je v rámci kontextu většinou význam slovesa obohacen dalšími diferencními sémy, které pohyb přibližování určují nějak blíže nebo mění či identifikují směr. Nejčastěji se na tomto upřesnění pohybu podílejí partikule nebo adverbia, např. v případě *out* znamená pohyb směrem ven, *up* většinou směrem nahoru, *down* směrem dolů atd. V češtině, jazyce syntetickém, jsou tyto diferencní sémy vyjádřeny nějakou předponou, která vyjadřuje směr, např. *vyjít/vycházet*, *odejít/odcházet*, *přijít/přicházet* aj. Slovesné tvary s partikulami či adverbii, tzv. tvary se záložkou, pro které je společný archisém pohybu, jsou zahrnuty do skupiny k *come₁*, kterým se věnuje naše analýza.

Další význam *come₂* zahrnuje v naší práci tzv. frázová slovesa, která neobsahují sém pohybu, např. *come round*. Význam *come₃* je součástí různých idiomatických vyjádření, např. *come to nothing*, jsou zde také zařazeny případy s *-ing* formou, např. *come rushing*, i když obsahují sém pohybu. Případy s významy *come₂* a *come₃* jsou ponechány v příspěvku stranou.

6.3 Sémantická analýza slovesa *come* a situační typy

Dále provedeme temporální strukturální analýzu slovesa *come₁* (pro slovesa ve významu *come₁* je dále užíváno jen *come*), které může být zařazeno k tzv. *accomplishments*, protože je v něm inherentní rys splnění cíle. Platí pro ně temporální schéma I...F_{NatR}, přičemž I je začátek přibližování, které muselo logicky nastat, a F_{NatR} zahrnuje dosahování cíle, přibližování či překonání určité vzdálenosti. Sémantický popis slovesa *come* v sobě tedy zahrnuje proces pohybu a nějaký

výsledek, kdy byla určitá vzdálenost překonána. Může rovněž vyjádřit změnu stavu, v našem případě změnu lokace participanta pohybu (I), změna je ukončením procesu přibližování. Jde tedy o sloveso s dějem určitým, vnitřně ohraničeným s temporálními rysy: [Dynamický] – situace přicházení je dynamická, [Telický] – situace má určitý cíl a [Durativní] – situace přicházení trvá určitou dobu.

Sloveso *come* v prosté formě implikuje dosažení výsledku, v progresivní implikuje, že výsledku nebylo dosaženo. Avšak za určitých podmínek si mluvčí může zvolit z pragmatických důvodů progresivní formu, i když výsledku bylo dosaženo (srov. pragmatické konvence např. Smithová 1997, Hejtmánková, v tisku).

Podobně v češtině podle Danešovy strukturní analýzy je u sloves *přijet/přijít* a *přijít/přicházet* obsažen tranzit. Formálně bychom mohli vyjádřit strukturní analýzu tak, že zaměníme situace (s) za lokace (I): l_1Tl_2 , l_1 - lokace, kdy její participant je v určitém místě, následuje T - tranzit, tedy změna do nové lokace l_2 . U imperfektiv je třeba stejně jako u slovesa *say* doplnit, že se participant děje nedostal do nové lokace l_2 . Aby bylo zcela jasné, zda se participant dostal do cíle, dodáme tedy ještě informaci o aspektu (k), která označuje komplexnost děje. Pro dokonavá slovesa *přijet* a *přijít* je tedy formule $l_1T(k)l_2$, a pro nedokonavá *přijíždět* a *přicházet* $l_1T(k)l_2$.

6.4 Překlad tvarů *come* z hlediska vidové modifikace děje

V této části zaměříme pozornost na sloveso *come* v časech *Past Simple* a *Past Progressive*. V anglickém textu můžeme v souladu s teorií příznakovosti očekávat vyšší výskyt tvaru v minulém čase prostém, tvaru nepříznakovém, který může referovat jednak ke komplexnímu ději s explicitními hranicemi ukončení, jednak k ději nekomplexnímu bez explicitní hranice ukončení. Následující tabulka znázorňuje přehled počtu výskytů jednotlivých tvarů slovesa *come* ve zkoumaných časech:

Past Simple	Past Progressive
came	was/were coming
308	18
94,5%	5,5%

Z tabulky vyplývá, že analýza potvrzuje naše očekávání častějšího výskytu slovesného tvaru v nepříznakovém minulém čase prostém. V další části je provedena detailnější analýza slovesa *come* v minulém čase prostém.

Tvar ve formě *Past Simple came* má ve zkoumaném korpusu vysokou frekvenci výskytu přes 90 %. Jak již bylo uvedeno výše, u sloves typu *accomplishments* tvar v minulém čase prostém odkazuje k ději v minulosti ukončenému. Je to však nepříznakový tvar a může označovat jak perfektivitu, tak imperfektivitu,

může být tedy přeložen do češtiny oběma aspekty. Na jedné straně rys ukončenosti nebo komplexnosti děje vyžaduje perfektivní překlad, na straně druhé ve shodě s teorií příznakovosti můžeme rovněž očekávat vyšší výskyt nepříznačových tvarů, tedy aspektu imperfektivního, a nesmíme rovněž zapomenout na relevantní roli pragmatických konvencí při jeho výběru.

Naše zkoumání shledává, že v korpusu se vyskytuje 395 tvarů *came*, z nichž 87 výskytů nebylo součástí analýzy, protože buď jsou to slovesa s významem *come*₂ nebo *come*₃. Případy imperfektivních tvarů slovesa *přicházet*, které vyjadřují zřetelně iterativitu, rovněž nebyly zkoumány. Také případy, kdy sloveso nebylo přeloženo slovesnou frází nebo bylo přeloženo jen v jednom překladu či nebylo přeloženo vůbec, byly z metodických důvodů vyloučeny.

Přehled perfektivního a imperfektivního překladu je podán v následující tabulce, kde jsou uvedeny všechny přeložené ekvivalenty slovesného tvaru *came* v obou textech, následuje celkový počet analyzovaných tvarů *came* v anglickém textu (308), avšak je třeba počítat s tím, že analýza P1 a P2 českého textu pracuje s dvojnásobným počtem (616).

Přehled výskytu tvaru *came* a jejich překlad v obou textech

Počet výskytů <i>came</i>	395	
Počet analyzovaných tvarů <i>came</i>	308= 616 ekvivalentů	100 %
Perfektivní překlad	505	81,9%
Imperfektivní překlad	111	18,1%

Z tabulky vyplývá, že volba perfektivního tvaru u slovesné formy *came* v obou překladech je mnohonásobně vyšší (81,9 %) než volba imperfektivního. Je tedy zřejmé, že u daného slovesa v minulém čase prostém je to především sémantická informace lingvistické formy, která převládá v interpretaci vidu. Ve zbylých 18 % případech je vidový výběr ovlivněn dalšími faktory, které mohou zahrnout rovněž pragmatické konvence užití. Je nutné vzít v úvahu, že rozbor je provedený v narativním diskursu, v němž prosté tvary v angličtině mohou posunout děj dopředu, zatímco progresivní mají spíše funkci popisnou. V této souvislosti Smithová (1997) uvádí narativní konvence tzv. *foregrounding* a *backgrounding convention*. Zdá se, že se tyto konvence uplatňují i v češtině, užití perfektivního slovesa má za následek posun děje v diskursu, a tak se stává užití perfektiva pro překladatele součástí narativní strategie.

V následující části se zaměříme na detailnější analýzu některých situací a jejich překladu do češtiny. Např. v (1) může jít o děj distributivní, protože je subjekt v plurálu, ale také se zdá, že přijatelné vysvětlení pro volbu imperfektivního

tvaru může být role narativní konvence: proces přicházení je v kontrastu k vyšli, přicházení trvalo delší časový úsek a může být součástí popisu scény.

(1) *They went upstairs again. Soon the neighbours came with their frightened question:*

P1 Opět vyšli nahoru. Brzy přicházeli sousedé s bojácnou otázkou:

P2 Vyšli opět nahoru. Brzy přicházeli sousedé s bojácnou otázkou: (S402)

I v situaci (2) imperfektivní volba slovesa *přicházela* může být vysvětlena deskriptivní konvencí tzv. *backgrounding*, kdy imperfektivní tvar *přicházela* může přispívat ve spojení s deskripcí osoby - *very erect and coldly composed. She wore a long coat and a tweed hat* k popisné funkci, děj je tak zpomalen nebo je zdůrazněno, že situace trvá po určitou dobu. Jedná se zde o incidenční schéma. V druhém případě tzv. *foregrounding* perfektivní tvar *postoupil/vykročil* posunuje děj dopředu, situace je dynamičtější.

(2) *The two men were at the station. Clara stepped out of the train, and came along the platform, very erect and coldly composed. She wore a long coat and a tweed hat. Both men hated her for her composure. Paul shook hands with her at the barrier. Dawes was leaning against the bookstall, watching. His black overcoat was buttoned up to the chin because of the rain. He was pale, with almost a touch of nobility in his quietness. He came forward, limping slightly.*

P1 Oba muži šli naproti na stanici. Klára vystoupila z vlaku a přicházela k nim nástupištěm, vzpřímena, jeví se chladné sebeovládání. Pavel jí stiskl ruku u přehrady. Dawes se opíral o knihkupecký stánek a čekal. Na ochranu před deštěm měl svůj černý kabát zapjatý pod bradu. Byl bleďý a v jeho klidném chování jeví se skoro jakási ušlechtilost. Postoupil vpřed, lehce kulhaje.

P2 Oba muži šli na stanici. Klára vystoupila z vlaku a vzpřímeně přicházela k nim nástupištěm a projevovala chladné sebeovládání. Měla na sobě dlouhý kabát a tvídový klobouk. Oba muži jí zazlívali její chlad. Pavel jí u přepážky stiskl ruku. Dawes se opíral o knihkupecký stánek a čekal. Na ochranu proti dešti si zapjal černý kabát až pod bradu. Byl bleďý a v jeho klidném chování se jeví skoro jakási ušlechtilost. Vykročil k ní lehce kulhaje. (S408)

Sloveso *come* v minulém čase průběhovém *was/were coming* se vyskytuje pouze v 17 případech. Sémantický popis průběhové formy naznačuje, že se jedná o neukončený děj, tedy otevřenou situaci. I v tabulce překladů podle Jindry je tento tvar pojímán nejednoznačně, autor připouští perfektivní překlad s otázníkem, a Šabršula jej neuvádí vůbec. Avšak za určitých pragmatických okolností můžeme interpretovat i tyto situace jako uzavřené, viz výše pragmatické konvence. Následující tabulka ilustruje přehled překladu progresivního tvaru, pro

keré je zvoleno imperfektivum oběma překladateli ve více než polovině výskytů (61,8 %), jak bylo očekáváno v souladu se sémantickou informací daného tvaru. Zdá se, že poměrně vysoké procento zbylých perfektivních tvarů (38,2 %) může být předmětem pragmatických zkoumání.

Tabulka 8

Překlad tvaru *was/were coming*

Celkem analyzovaných dvojic	17	100%
Perfektivní překlad	13	38,2%
Imperfektivní překlad	21	61,8%

Nyní se zaměříme detailněji na perfektivní výběr v překladu (38,2 %), který není implikován lingvistickou formou, ale je vybrán na základě pragmatického a který podle analýzy Smithové by byl brán jako nestandardní, zvláštní, tedy příznakový. Při bližším pohledu na dané tvary, zjistíme, že situace mají některé společné rysy. V 8 případech se zkoumané tvary vyskytují ve vedlejší větě předmětné, např. ... *uhodla, že přijde...*, ... *věděla, že přijde...*, ... *trápila se, co přijde...*, kdy hlavní věta je v minulém čase a v angličtině dochází k posunu časů. Ve skutečnosti tak hodnotíme přítomný čas průběhový, který odkazuje k budoucnosti a má modální zabarvení. Jako příklad z korpusu může sloužit situace (3):

(3) *His mother did the same. She thought of the pain, of the morphia, of the next day; hardly ever of the death. That **was coming**, she knew. She had to submit to it.*

*P1 Tak se chovala i jeho matka. Myslíla na bolest, na morfium, na příští den; sotva kdy na smrt. Ta **přijde** sama, jak věděla. Bude musit se jí podrobit.*

*P2 A tak se chovala i jeho matka. Myslela na bolest, na morfium, na příští den; sotva kdy na smrt. Ta **přijde** sama, jak věděla. Bude se jí muset podrobit.*

Zdá se, že by bylo možné užít v situaci (3) i imperfektivního tvaru *Ta přichází sama, jak věděla*. Potom by mohla být pojímána iterativně, na druhé straně by situace mohla být na základě pragmatické konvence konstatování faktu interpretována jako uzavřená, přestože lingvistická forma implikuje otevřenost. Třetí možná interpretace imperfektivního tvaru *přichází* zahrnuje důraz na průběh děje přicházení, které v případě smrti nemusí být přímočaré a plynulé.

Ovšem v situaci (4) by imperfektivní překlad *Věděla jsem, že to bude přicházet/přichází* zněl zvláštně, v tomto případě je přirozenější chápat situaci pouze jako komplexní a užít perfektivního tvaru *přijde*.

(4) "When did you think of this?" she asked. "I thought definitely on Thursday night." "I knew **it was coming**," she said. That pleased him bitterly. "Oh, very well! If she knew then it doesn't come as a surprise to her," he thought.

P1 "Kdy ses rozhodl?" ptala se. "Ve čtvrtek večer jsem se rozhodl zcela jasně. "Věděla jsem, že to **přijde**," řekla. Činilo mu to trpké potěšení. "Tak dobře! Když jsi to věděla, nepřijde ti to jako překvapení," myslil si.

P2 "Kdy ses rozhodl?" optala se. "S konečnou platností ve čtvrtek večer." "Věděla jsem, že to **přijde**." To ho naplnilo trpkou radostí. Výborně! Když to věděla, tak to pro ni není překvapení, myslel si v duchu.

Další společný rys případů perfektivního překladu progresivního tvaru *was/were coming* zahrnuje modální zabarvení situace, např. *měl přijít*. V následujícím příkladě (5) je progresivní tvar přeložen ve významu závazku či povinnosti, z hlediska temporálního zařazení se jedná o budoucnost v minulosti. Imperfektivní překlad *Měl přicházet...* je v tomto kontextu nevhodný, bylo by možné jej užít v jiném kontextu v případě iterativního děje.

(5) *It was a long business. He got back at nearly eight o'clock. The undertaker was coming soon to measure for the coffin. The house was empty except for her. He took a candle and went upstairs.*

P1 *Byly s tím dlouhé průtahy. Dostal se domů až k osmé hodině. Měl přijít obstaravatel pohřbů vzít míru na rakev. V domě nebylo nikoho, vyjma ji. Pavel vzal svíčku a šel nahoru.*

P2 *Byly s tím dlouhé průtahy. Dostal se domů až k osmé hodině. Měl přijít obstaravatel pohřbů, aby vzal míru na rakev. V domě nebylo nikoho kromě mrtvé. Pavel vzal svíčku a šel nahoru.*

Rovněž je zajímavé, že na rozdíl od ostatních překladů v korpusu je u perfektivních překladů progresivního tvaru (celkem 13) v 11 případech zvolen stejný lexém 'přijít'.

Závěr

Vrátíme-li se k výše uvedeným tabulkám překladů prostého a progresivního tvaru Jindry a Šabršuly, naše zjištění nemohou podpořit tvrzení, že průběhová forma nemůže být přeložena perfektivně. Na základě výsledků našeho zkoumání korpusu můžeme říci, že existují případy překladu progresivního tvaru perfektivním aspektem, a tak je možné potvrdit naši hypotézu o možnosti perfektivního překladu progresivní formy a doplnit následující tabulku dalším způsobem překladu:

Tabulka 9

Překlad jednotlivých forem slovesa *come*

	Pf	Impf
Came	+	+
Did not come	+	+
Was/were coming	+	+

LITERATURA

- DANEŠ, F.: Pokus o strukturní analýzu slovesných významů. SaS. XXXII, č. 3, 1972
- DOWTY, D. R.: Studies in the logic of verbal aspect and time reference in English. Austin: Dissertation University of Texas 1972
- DOWTY, D. R.: Word meaning and Montague grammar. Dordrecht. Reidel Pub. Comp. 1979
- HAIŠ, K. – HODEK, B.: Velký anglicko-český slovník. Praha. Academia 1991
- HEJTMÁNKOVÁ, J.: K problematice vidu v češtině a angličtině: pragmatický přístup. In Sborník z konference mladých lingvistů. Olomouc, v tisku
- JESPERSEN, O. *The Philosophy of Grammar*. London: George Allen & Unwin, 1968
- JINDRA, M.: K otázkám slovesného vidu se zvláštním zřetelem k češtině a angličtině. In: Universitas Carolina 2, Philologica 1, 1956, s. 77-97
- KNITTOVÁ, D.: Teorie překladu. UP. Olomouc 1995
- KOPEČNÝ, F.: Slovesný vid v češtině. ČAV. Praha 1962
- MITCHELL, T. F.: The English Appearance of Aspect. In Function and context in linguistic analysis. (Ed. Allerton D.J., Carnez E., Holdcroft D.). CUP. Cambridge 1977
- Paralelní korpus KAČENKA, FF MU, zpracováváno
- QUIRK, et al.: A Comprehensive Grammar of the English Language. Longman. New York 1985
- SMITH, C.: The parameter of aspect. Kluwer Academic Publishers. Dordrecht 1997
- Slovník spisovného jazyka českého 1-8. Academia. Praha 1989
- ŠABRŠULA, J.: Verbal aspect and manner action in French - a Slavonic/Czech view. In: V.Fried (ed.): Prague School of Linguistics and Language Teaching. London-Oxford 1972, s.95-111.

- ŠABRŠULA, J. (rec.): Horst G.Klein: Tempus, Aspect, Aktionsart. In:
Beitrage zur romanischen Philologie 16, Heft 2, 1976, s. 238-239.
- VENDLER, Z.: Linguistics in Philosophy. Cornwell University Press. New
York 1967
- VERKUYL, H.J.: On the compositional nature of the aspects. Foundation of
language supplementary series 15. D. Reidel. Dodrecht 1972

Srovnání expresivní prozodie v češtině, francouzštině a srbštině a její srozumitelnost pro nerodilé mluvčí

*JANA VLČKOVÁ-MEJVALDOVÁ
JIŘÍ JANUŠKA*

Cílem tohoto příspěvku je prezentovat dosavadní výsledky našeho komparačního výzkumu na poli fonostylistiky a nastínit jeho teoretické pozadí. Doprovodné zvukové ukázky k tomuto článku můžete nalézt na internetu, dostanete se k nim přes stránky Fonetického ústavu (<http://fu.ff.cuni.cz>), dále Výzkum – Ukázky.

Uvedení do problému

Prozodická stránka výpovědi, obecně řečeno, nese velké množství informací různého druhu. Jsou to informace jazykové (v jazykovědě doposud nejvíce reflektované), které informují o ukončenosti/neukončenosti výpovědi, o druhu věty, o modalitě atd.; informace parajazykové vypovídající např. o regionální a sociální příslušnosti mluvčího; dále informace nejazykové, které informují např. o pohlaví mluvčího, o jeho aktuálním celkovém emočním rozpoložení, o jeho postoji k posluchači, zprávě či sdělované skutečnosti atd. Informace prvního výše uvedeného druhu jsou součástí jazykového systému, další dva druhy informací, na rozdíl od toho, mohou být vyjadřovány vědomě, anebo nevědomě.

Závažnost (parajazykových a nejazykových) informací sdělovaných na rovině prozodie vzhledem k průběhu a výsledku procesu komunikace nesmí být podceňována, neboť tyto informace jsou neoddelitelnou součástí každé výpovědi (v běžném hovoru lidé mluví o „tónu hlasu“). Komunikování těchto informací, jejich kódování a dekodování však přináší množství problémů a nedorozumění, a to i v rámci společného mateřského jazyka mluvčích, natožpak dochází-li ke komunikaci mezi mluvčími různých mateřských jazyků.

Různé zvukové vlastnosti totiž mohou mít v různých jazycích různé funkce. Např. intonace může mít platnost fonologickou (rozlišovací) nebo platnost fonostylistickou (tzn. nerozlišuje význam, rozlišuje pouze varianty), v různých

jazycích různě. Např. české „hm“ je vyjádřením toho, že posluchač rozumí a že mluvčí může pokračovat ve svém projevu, a v tomto významu může být proneseno v široké škále intonačních průběhů. Na rozdíl od toho francouzské „hm“ v závislosti na intonaci, se kterou je proneseno, značí kromě výše uvedeného významu ještě jeho pravý opak, tedy výzvu, aby mluvčí zopakoval poslední pronesenou promluvu.

Důležitou roli při produkci a percepci prozodické stránky výpovědi hraje to, zda se jedná o jazyk první, či o další osvojený jazyk. Do kontaktu s prozodií mateřského jazyka přichází dítě již v prenatálním stádiu svého vývoje, po narození je právě tato stránka jazyka osvojována dítětem jako první. Naopak při učení se dalšího jazyka je prozodie téměř zanedbána a pozornost je přinejlepším věnována pouze informacím výše uvedeného prvního typu, informacím jazykovým.

Tématem našeho výzkumu je manifestace emocí a postojů a jejich (ne)srozumitelnost pro rodilé mluvčí jiných jazyků. Záměr tohoto výzkumu ale naráží na velké množství problémů a komplikací. Těmi nejzávažnějšími jsou problémy metodologické; např. jak získat zvukový materiál, který by obsahoval autentický vzorek expresivní prozodie a zároveň byl použitelný pro fonetický výzkum (s ohledem na hladinu šumu v nahrávce atd.), či jak zvolit nejlepší formu odpovědi v percepčním testu, která by posluchači předem nevnucovala odpověď, ale na druhou stranu korigovala způsob jeho vyjádření, aby mohly být odpovědi všech posluchačů porovnatelné.

Dále jsou to problémy s vymezením pojmů „postoj“ a „emoce“. Hranice mezi těmito pojmy jsou často velmi neostře, navíc oblast našeho výzkumu se nachází na rozhraní mezi fonostylistikou a psychologii a v každé z těchto disciplín mají pojmy emoce a postoj jiný význam, vycházející ze specifického úhlu pohledu každé z nich na objekt zkoumání. My jsme se drželi takového vymezení obou pojmů, který termín emoce používá pro popis sebevyjádření jedince, kdy dochází k určitým fyziologickým změnám v jeho těle a ty se projevují v prozodii. Postoje naopak plní určitou funkci, a to funkci komunikační. Ve výpovědi nemusí být vyjádřena žádná emoce, ale určitý postoj vyjadřuje každá výpověď vždy (neboť např. i neutralita je postoj).

Experiment

V našem experimentu jsme postupovali následovně: vybrali jsme osm postojů jednoslovně pojmenovaných (neutralita, radost, smutek, strach, nuda, vztek, překvapení, obdiv) a utvořili jsme tři věty, z pohledu vyjadřování postojů sémanticky neutrální. V každém jazyce (tzn. čeština, francouzština, srbština, polština v budoucnosti i maďarština) 2-3 mluvčí namluvili všechny dané věty ve všech daných postojích. Takto vzniklý zvukový soubor vět byl předložen rodilým mluv-

čím daného jazyka k percepčnímu testu. V anketě s nucenou odpovědí jim bylo nabídnuto právě oněch osm možností postojů. Z vět, u kterých se na nějakém postoji shodli všichni nebo alespoň téměř všichni dotazovaní, byl vytvořen zvukový korpus vět. Výsledky testů realizovaných rodilými posluchači lze shrnout do následující tabulky, která uvádí procenta úspěšnosti v identifikaci jednotlivých postojů pouze na základě jejich prozodické realizace.

postoj	čeština	francouzština	polština	srbština
neutralita	89	57	100	83
radost	78	31	42	50
nuda	72	75	33	66
vztek	67	28	50	50
strach	67	30	33	66
smutek	61	50	42	36
obdiv	27	12	20	33
překvapení	27	75	20	33

Tab. 1: Procenta správné identifikace prozodických realizací různých postojů rodilými posluchači.

Český korpus byl následně ke stejnému percepčnímu testu předložen srbským a francouzským mluvčím, francouzský a srbský korpus zase mluvčím českým. Každého testu se účastnilo okolo 10 osob, pokud se jednalo o test cizího jazyka, pak to byly osoby, které s daným cizím jazykem neměly žádnou zkušenost.

Výsledky percepčního testu ukázaly, že některá zvuková schémata manifestace emocí a postojů jsou „univerzálnější“, tj. srozumitelná napříč různými jazyky mluvčích a posluchačů, a naopak že u některých postojů došlo k hromadné, ale neodpovídající si shodě u mluvčích rodilých na jedné straně a u mluvčích cizího jazyka na straně druhé že došlo k záměně. Např. české věty, které byly Čechy hromadně identifikovány jako překvapení, byly francouzskými mluvčími hromadně identifikovány jako radost. Záměny postojů francouzských vět, které testovali Češi, byly: (původní fr.) smutek – (pro Čechy) nuda, nuda – vztek, překvapení – radost; záměny čeština – srbština byly: (čes.) obdiv – neutralita, radost – překvapení, radost – obdiv; záměny srbština – čeština byly: (srb.) radost – neutralita, smutek – neutralita, neutralita – vztek.

Postoj	Čeština identifikovaná...			Identifikace českých posluchačů pro...		
	...francouzskými posluchači	...polskými posluchači	...srbskými posluchači	...francouzštinu	...srbštinu	... polštinu
Neutralita	35	100	80	52	75	50
Radost	35	56	44	48	60	35
Překvapení	44	0	50	69	100	33
Vztek	67	56	44	33	100	100
Smutek	51	60	20	36	67	40
Nuda	56	83	67	48	100	40
Strach	30	86	50	57	100	67
Obdiv	11	0	25	26	0	67

Tab. 2: *Identifikace prozodických realizací jednotlivých postojů v různých jazycích českými mluvčími (v procentech)*

Z této tabulky se dá odvodit míra akustické podobnosti a tedy srozumitelnosti prozodických realizací postojů v pozorovaných jazycích.

Závěry

Při porovnávání české a srbské expresivní prozodie jsme dospěli k závěru, že v srbštině existuje více prozodických nuancí relevantních pro modifikaci významu při vyjadřování postojů než v češtině. Na to poukazuje unifikace srbské expresivní prozodie českými mluvčími.

To samé lze konstatovat při porovnání češtiny s francouzštinou. I tam čeští mluvčí částečně znivelizovali (oproti češtině) pestřejší škálu prozodických prostředků vyjádření emocionality. Navíc došlo k určitému posunu, kdy neutralita v češtině byla francouzskými mluvčími považována za pasivitu a neutralita ve francouzštině Čechy za aktivitu.

Z našeho výzkumu dále vyvozujeme, že nejsilnějším faktorem při komunikování emocí a postojů v prozodii je mateřský jazyk. I na rovině expresivní prozodie postulujeme velmi výrazný konvenční charakter příslušných jazykových prostředků.

BIBLIOGRAFIE

- ALTER, K. ET AL.** (1999) On the Relations of Semantic and Acoustic Properties of Emotions, *Proceedings of the 14th International Congress of Phonetic Sciences*, San Francisco
- BANSE, R. - SCHERER, K.** (1996) Acoustic Profiles in Vocal Emotion Expression, *Journal of Personality and Social Psychology*, 70, 3, pp. 614-636
- BEZOOIJEN, R. VAN** (1984) *Characteristics and Recognizability of Vocal Expression of Emotion*, Foris Publication, Dordrecht
- BOULAKIA, G. - GALAZZI, E.** (1997) Emotions, langue et mimique dans une interprétation italienne filmée du texte *La Voix*, *Actes du Colloque International Les Emotions dans les interactions communicatives*, Lyon
- CRUZ-FERREIRA M.** (1983) Perception and Interpretation of Non-Native Intonation Patterns *Proceedings of the Xth ICPHS*, Utrecht
- DANEŠ, F.** (1957) *Intonace a věta ve spisovné češtině*, Nakladatelství ČSAV, Praha
- FÓNAGY, I.** (1977) Traits prosodiques distinctifs de certaines attitudes intellectuelles et émotives, *Actes des VIIIe Journées d'Etudes sur la Parole*, Aix-en-Provence
- FÓNAGY, I.** (1983a) *La vive voix*, Payot, Paris
- GALAZZI, E. - GUIMBRETIERE, E.** (1994) Intonation et attitudes: une question de perception, in: *Studi di Linguistica, Storia della lingua Filologia francesi*, Edizioni dell'Orso, Milan
- JANČÁK, P.** (1957) *Zvuková stránka českého pozdravu* [Réalisation sonore des salutations en tchèque], Nakladatelství ČSAV, Praha
- LACHERET-DUJOUR, A. - BEAUGENDRE, F.** (1999) *La prosodie du français*, CNRS Editions, Paris
- LADD, D. R.** (1996) *Intonational Phonology*, Cambridge University Press
- LÉON, P.** (1976) De l'analyse psychologique à la catégorisation auditive et acoustique des émotions dans la parole, *Journal de Psychologie* 3-4, PUF Paris
- LÉON, P.** (1992) *Phonétisme et prononciations du français*, Nathan, Paris
- LÉON, P.** (1993) *Précis de Phonostylistique. Parole et expressivité*, Nathan, Paris

- MEJVALDOVÁ, J.** (2000) Expression prosodique de certaines attitudes en tchèque et en français, *Actes des XXIIIèmes Journées d'Etudes sur la Parole*, Aussois
- MEJVALDOVÁ, J.** (2001) La valeur universelle ou conventionnelle de la prosodie expressive (étude comparative du français et du tchèque), *Actes du 2e colloque Orage*, Aix-en-Provence
- MEJVALDOVÁ, J.** (2002) Synonymie et homonymie attitudinales en tchèque et en français, *Colloque Speech Prosody*, Aix-en-Provence
- MENACHEM, R.** (1989) La voix et la communication des affects, In: Scherer, K. (Ed.), *Les Emotions*, Delachaux et Niestlé, pp. 203-228
- PALKOVÁ, Z.** (1994) *Fonetika a fonologie češtiny* [Phonétique et phonologie du tchèque], Karolinum Praha
- PAESCHKE, A. ET AL.** (1999) F0 Contours in Emotional Speech, *Proceedings of the 14th International Congress of Phonetic Sciences*, San Francisco
- PITAM, J. - SCHERER, K. R.** (1993) Vocal Expression and Communication of Emotion, In: Lewis, M., Haviland, J. M. (Eds.), *Handbook of Emotions*, The Guilford Press, New York, London, pp. 185-197
- REBOUL, A. - MOESCHLER, J.** (1998) *La pragmatique aujourd'hui*, Seuil, Paris
- ROMPORTL, M.** (1951) *K tónovému průběhu v mluvené češtině* [A propos de la mélodie en tchèque], Nakladatelství KČSN, Praha
- SCHACHTER** (1964) The Interaction of Cognitive and Physiological Determinants of Emotional State, In: L. Berkowitz (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol I, Academic Press, New York, pp. 49-80
- SCHERER, K.** (1986a) Vocal Affect Expression: A Review and a Model of Future Research, *Psychological Bulletin* 2, pp. 143-165
- SCHERER, K.** (1986b) *Experiencing Emotion. A cross cultural study*, Combr
- SCHERER, K.** (1992) Vocal affect expression as symptom, symbol and appeal, In: Papousek, Jürgens, U., Papousek, M. (Eds.) *Nonverbal Vocal Communication. Comparative and developmental approaches*, Cambridge University Press, pp. 43-60
- SCHERER, K.** (1994) Vocal Affect Expression: A Review and a Model for Future Research, *Psychological Bulletin*, 99, 2, pp. 143-165

Stylová příznakovost nestandardních intonačních zakončení

*MARIE DOHALSKÁ
JIŘÍ JANUŠKA
JAN VOTRUBEC*

Úvodem

Prohřešky, které lze pozorovat v široké oblasti substandardní mluvené češtiny, jsou pravděpodobně nevyčíslitelné, protože každodenní setkání s touto podobou současného mluveného českého jazyka nám přinášejí nové poznatky, mnohdy skutečná překvapení. Celá řada substandardních jevů v rovině segmentální i suprasegmentální je popsána, na nejvýraznější pokleslosti upozorňují renomovaná poučení o české ortoepické výslovnosti, přesto však musíme konstatovat dvě poněkud překvapivá fakta, která se váží jak k rovině produkce, tak i percepce:

Nejen v soukromých médiích, ale i ve veřejnoprávních rozhlasových a televizních relacích slyšíme stále více prohřešků jak při výslovnosti základních podob českých samohlásek a souhlásek, tak – a to ještě častěji – v „uniformně“ špatné realizaci rytmicko-melodické struktury promluvy.

Při výuce lingvistů, zvláště pak bohemistů-učitelů a dalších budoucích profesionálů, kteří jednou i prostřednictvím médií budou předstupovat před veřejnost (studenti tlumočnictví, novinářství aj.), se setkáváme nezdědka s tím, že student „neslyší“, nevnímá (nedokáže vnímat) např. nevhodný průběh typicky špatných finálních úseků.

Materiál k této sondě, kterou se zabýváme v rámci projektu *Fonetická analýza substandardní mluvené češtiny* (GAČR 405/02/0373), jsme vybírali na základě předchozích zkušeností s analýzami spontánní mluvené češtiny.

Použili jsme proto záznamy z několika typů televizního vysílání, pro srovnání i z ostatních médií. K tomuto pozorování dalo popud předchozí studium řady projevů profesionálních mluvčích a projevů našich veřejných činitelů, kteří ve

veřejnoprávních médiích vystupují, dále pak vystoupení a projevy studentů – budoucích profesionálů.

Výběr materiálu

Náš příspěvek se váže k nestandardním zakončením, tedy k poslednímu taktu promluvových úseků (finálních – tj. na konci věty, i nefinálních), z hlediska jejich nestandardního melodického průběhu. Analýzou finálních slabik jsme se zabývali již v předchozí etapě výzkumu, kde jsme se zaměřili na nadměrné, zcela nespisovné prodlužování koncových samohlásek (Dohalská, M., Januška, J., Votrubec, J., Trvání finální slabiky v substandardní češtině, in: Sborník příspěvků ze 4. mezinárodní konference „Setkání mladých lingvistů“, Olomouc 2004). Poslech a následná analýza řady finálních taktů nás podnítil k bližšímu pohledu na uvedené nedostatky v projevech reportérů i redaktorů.

Z televizního vysílání máme nahraných a odposlechnutých více než 20 hodin různých záznamů (reportáže ze sportovního prostředí, zpravodajské relace, diskusní relace). Ve většině případů se jedná o připravené texty, debaty, převážnou část představují čtené texty v přímém vysílání. Právě v těchto typech projevu je výskyt substandardních jevů značně znepokojující.

Pro sondu, jejíž zpracování dnes předkládáme, jsme z tohoto materiálu vybrali úryvky v délce 54 minut a z nich následně celkem 50 vzorků, na nichž se podílí 15 profesionálních mluvčích. Celkové trvání podrobně analyzovaných vzorků je 1426 s (analýza pomocí programu PRAAT). Dále jsme provedli podrobnou analýzu delších ucelených úseků několika zpravodajských relací mluvčího č. 1 (celkem 37,315 s), abychom se přesvědčili, zda výrazné melodické skoky skutečně charakterizují jeho projev, a u mluvčího č. 3 (celkem 106,580 s) jsme sledovali rys relativně plochého melodického průběhu s menšími, ale percepčně nápadnými melodickými vybočeními ve sledovaných finálních úsecích. Obdobně jsme provedli podrobnou poslechovou analýzu dalších vybraných mluvčích, z jejichž projevu jsme zpracovali ukázky a sestavili poslechový test, o kterém pojednáváme v závěru tohoto příspěvku. Ve všech těchto i v dalších analyzovaných případech jsme se přesvědčili, že se nejedná o jev náhodný, ale zcela charakteristický (i když v různé míře) pro zvukový projev těchto mluvčích.

K popisu analyzovaného jevu

Nestandardní intonační zakončení, kterému se budeme nyní věnovat, můžeme popsat jako **náhlý stoupavě-klesavý melodický skok ve finální fázi věty nebo větneho** (kratšího či delšího) **úseku**. Melodický skok je většinou realizován na posledních třech slabikách (výjimečně jen na dvou nebo naopak na čtyřech slabikách), přičemž vrchol je zpravidla na druhé (třetí) slabice a prudký pokles směřuje k poslední slabice finálního taktu. Tento typ melodických skoků ve finál-

ní fázi věty či větneho úseku často připomíná filmovou stylizaci, až karikaturu „dětského projevu“.

Prízvuk, pokud je vůbec registrovatelný, je zpravidla na první slabice koncového taktu. Prudký melodický skok je vnímán jako prominence určitého typu, neprojevuje se zde však zpravidla ani intenzitní nárůst, ani časové prodloužení. Prodloužené trvání se někdy vyskytuje až na poslední, nejnižší slabice finálního taktu.

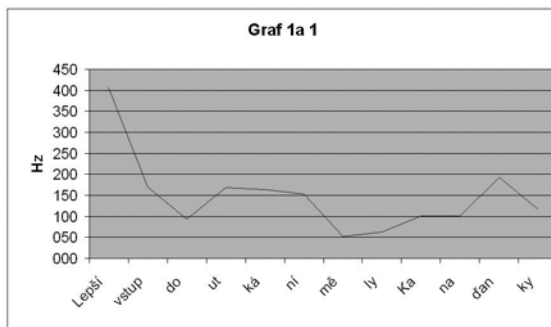
Podle měření, která jsme dosud v naší sondě provedli, lze konstatovat, že velikost těchto výchylek je a) ve stoupavé fázi nejčastěji v intervalu 60–110 Hz, b) v klesavé fázi bývá skok i strmější vzhledem k tomu, že finální slabika je zpravidla nejnižší, 70–110 Hz.

Toto poměrně široké rozpětí platí pro hlasy mužské i ženské. Trvání výchylek se pohybuje mezi 480 – 750 ms.

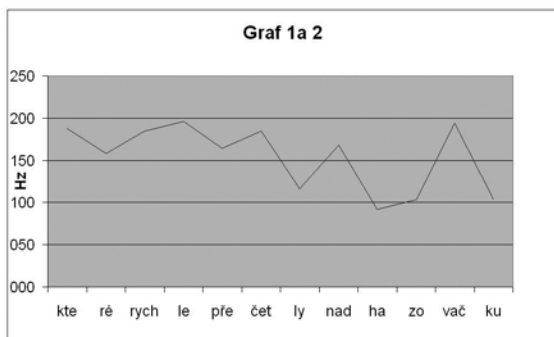
Mluví č. 1

Tab 1a (včetně grafů)

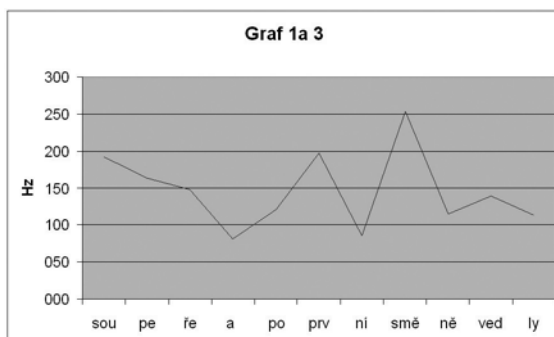
	Lepší	vstup	do	ut	ká	ní	mě	ly	Ka	na	ďan	ky
Hz	406	170	093	169	164	153	052	062	101	101	193	116
ms	133;226	138;165	151;120	196	158	139	133	131	156	211	129	101

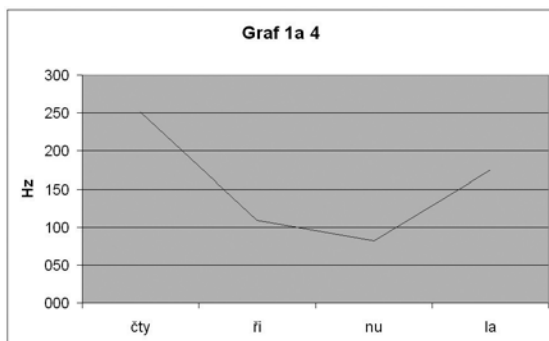
	kte	ré	rych	le	pře	čet	ly	nad	ha	zo	vač	ku
Hz	188	158	185	196	164	185	116	168	092	103	194	103
ms	147	108	121	124	173	177	201/ /127	124/ /113	132	156	174	123

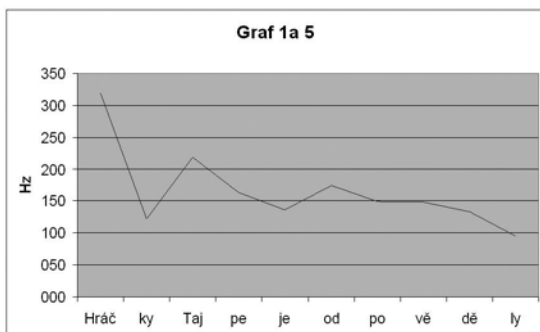
	sou	pe	ře	a	po	prv	ní	smě	ně	ved	ly
Hz	192	163	148	081	121	197	086	253	115	139	113
ms	109	143	198	148// 122	218	232	106	148	161	136	129

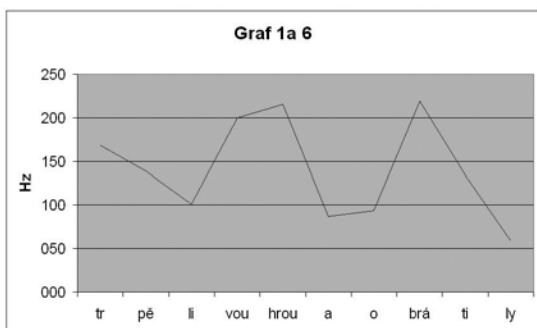
	čty	ři	nu	la
Hz	251	109	082	175
ms	122	122	166	108

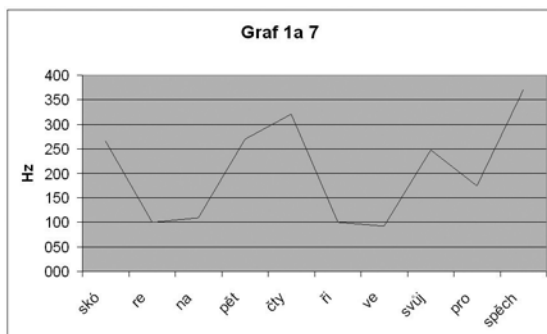
	Hráč	ky	Taj	pe	je	od	po	vě	dě	ly
Hz	319	122	219	163	136	174	149	148	133	095
ms	135	126	121// 102	126	157	141	141	127	127	138

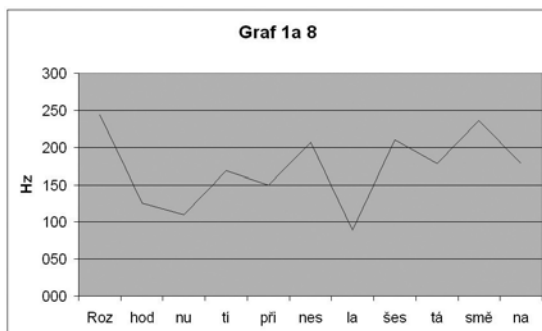
	tr	pě	li	vou	hrou	a	o	brá	ti	ly
Hz	168	139	101	200	215	087	094	219	134	059
ms	173	185	169	159	165	140	132	128	133	141

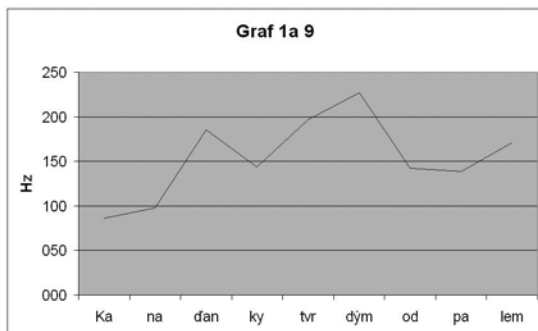
	skó	re	na	pět	čty	ři	ve	svůj	pro	spěch
Hz	266	100	110	270	321	100	092	247	174	371
ms	143	175	109	219	181	148	140	118	191	090

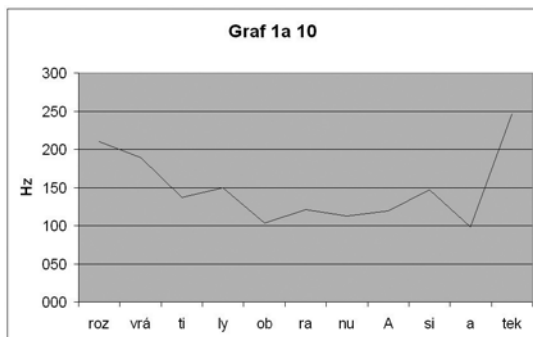
	Roz	hod	nu	tí	při	nes	la	šes	tá	smě	na
Hz	244	125	110	169	150	207	089	210	178	236	178
ms	136	133	110	214// 139	172	142	143	109	108	203	105

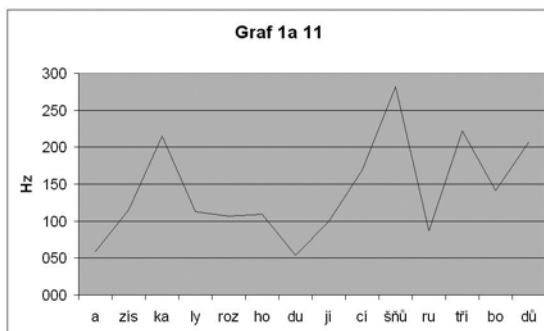
	Ka	na	d'an	ky	tvr	dým	od	pa	lem
Hz	086	098	185	144	197	227	142	139	171
ms	144	138	132	116	206	206// 119	122	135	145

	roz	v rá	ti	ly	ob	ra	nu	A	si	a	tek
Hz	210	189	137	150	103	121	113	119	147	098	247
ms	131	126	157	160	129	138	109	128	123	110	161

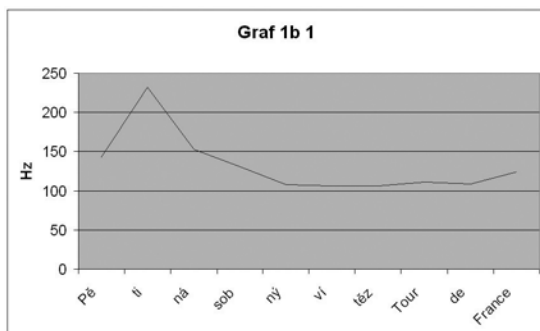

	a	zís	ka	ly	roz	ho	du	jí	cí	šňů	ru	tří	bo	dů
Hz	059	115	215	113	107	109	054	100	169	282	087	222	141	207
ms	115	154	164	117	138	182	207	221	117	155	143	127	145	093

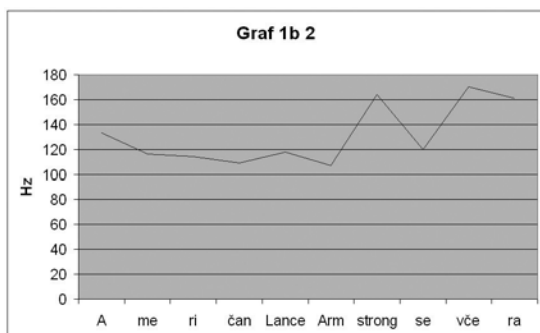

Tab 1b (včetně grafů)

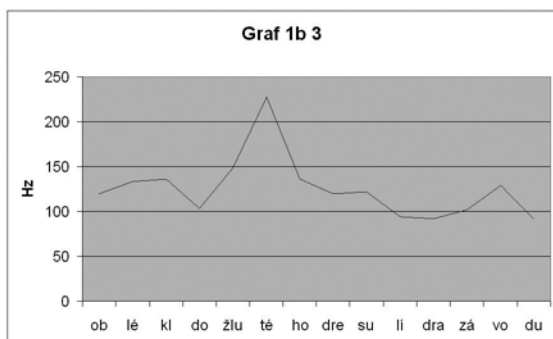
	Pě	ti	ná	sob	ný	ví	těž	Tour	de	France
Hz	143	232	153	131	108	106	106	111	109	124
ms	130	147	158	208	116	118	251	227	104	382

	A	me	ri	čan	Lance	Arm	strong	se	vče	ra
Hz	133	116	114	109	118	107	164	120	170	161
ms	47	108	88	230	367	334	367	185	185	90

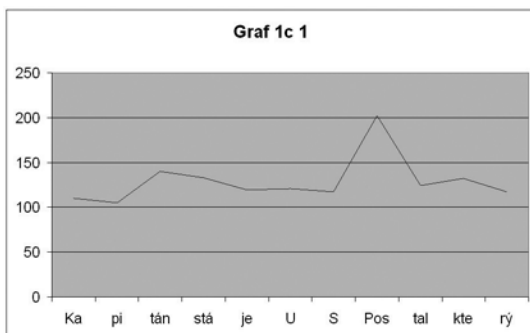

	ob	lé	kl	do	žlu	té	ho	dre	su	lí	dra	zá	vo	du
Hz	120	133	136	103	148	227	136	120	122	94	92	102	129	91
ms	199	180	180	147	187	187	93	154	251	204	196	230	135	192

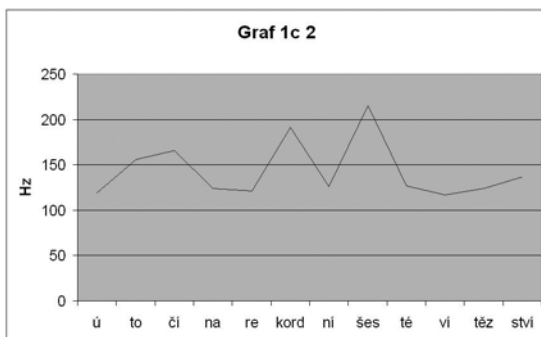

Tab 1c (včetně grafů)

	Ka	pi	tán	stá	je	U	S	Pos	tal	kte	rý
Hz	110	105	140	133	119	121	117	202	124	132	117
ms	106	122	206	272	144	160	157	187	253	166	138

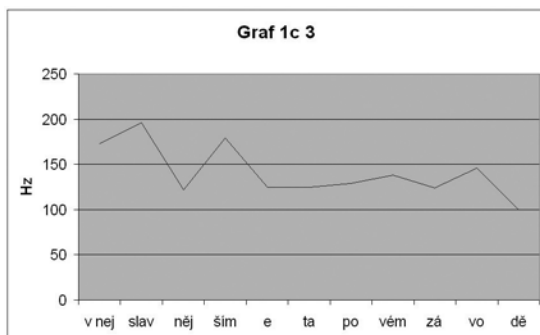

	ú	to	čí	na	re	kord	ní	šes	té	ví	těž	ství
Hz	119	156	166	124	121	191	126	215	127	117	124	137
ms	103	133	176	155	114	220	201	253	171	152	212	220

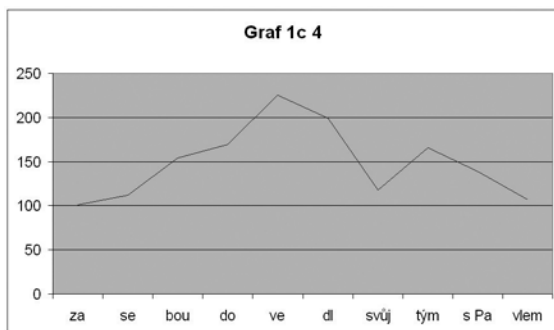

	v něj	slav	něj	ším	e	ta	po	vém	zá	vo	dě
Hz	173	196	122	179	125	125	129	138	124	146	100
ms	206	229	212	258	77	126	157	183	191	123	146

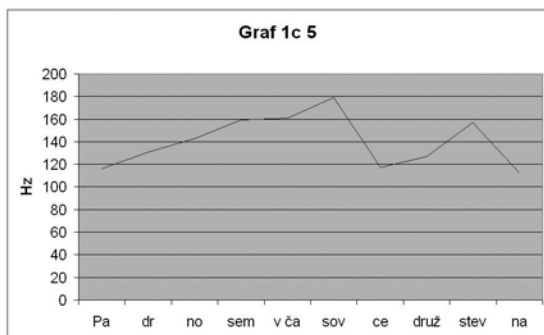
	za	se	bou	do	ve	dl	svůj	tým	s Pa	vlem
Hz	101	112	154	169	225	199	118	166	139	107
ms	120	163	232	146	128	109	266	424	421	214

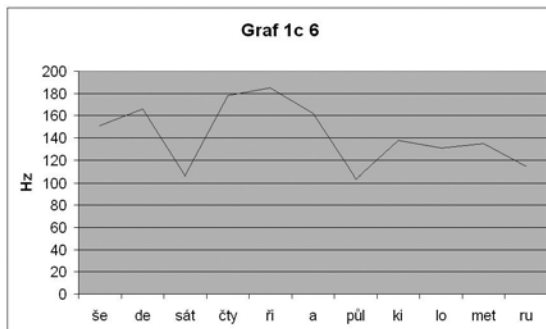
	Pa	dr	no	sem	v ča	sov	ce	druž	stev	na
Hz	116	131	143	159	161	179	117	127	157	112
ms	128	131	109	237	177	186	126	169	243	100

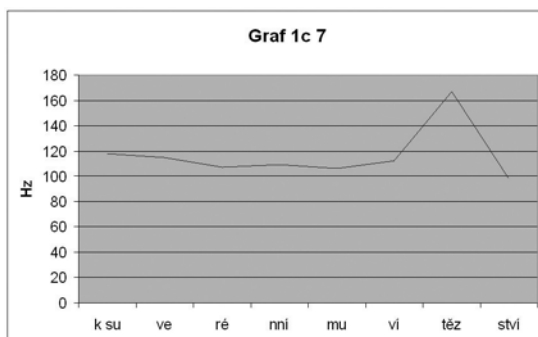
	še	de	sát	čty	ři	a	půl	ki	lo	met	ru
Hz	151	166	106	178	185	162	103	138	131	135	114
ms	154	92	272	283	83	59	206	129	86	112	183

	k su	ve	ré	nni	mu	ví	těz	ství
Hz	118	115	107	109	106	112	167	98
ms	180	117	108	95	103	146	143	301

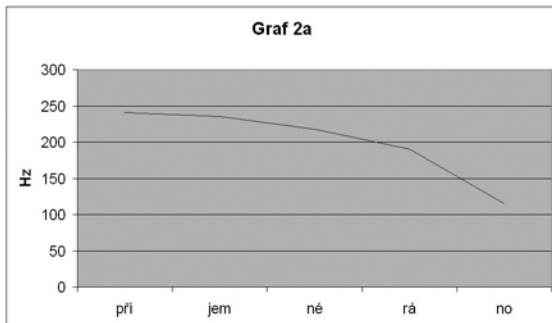

Ve srovnání s mluvčím č. 1 nyní můžeme představit mluvčího č. 2, který dodržuje standardní rovnoměrně klesavé melodie ve finálním promluvovém úseku.

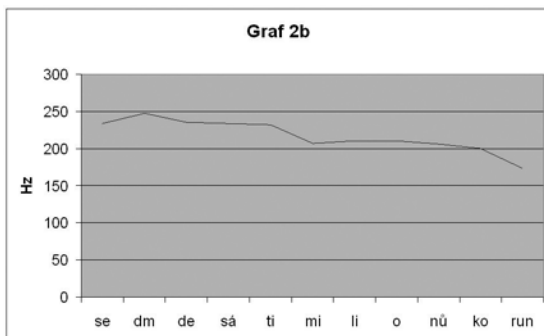

Mluví č. 2*Tab 2a (včetně grafu)*

	...přeji vám	pří	jem	né	rá	no	
Hz		241	235	218	190	115	
ms							800

Tab 2b (včetně grafu)

	se	dm	de	sá	ti	mi	li	o	nů	ko	run	
Hz	234	247	235	234	232	207	210	210	206	200	173	
ms												855

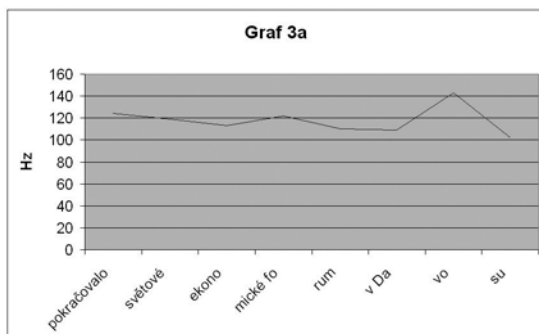

U následujícího příkladu mluvího č. 3 bychom čekali méně výrazně vnímané intonační skoky, protože jejich rozpětí dosahuje asi polovičních hodnot než u mluvíčích č. 1 a 2. Na druhou stranu je pro tohoto mluvího charakteristický monotónní projev, v němž i menší intonační výchylka působí nápadněji než větší výchylky v melodicky více modulovaném projevu (na následných číselných hodnotách můžeme pozorovat velmi plochý melodický průběh s vybočením až na posledních dvou slabikách).

Mluvčí č. 3

Tab 3a (včetně grafu)

	pokra- čovalo	světové	ekono	mické fo	rum	v Da	vo	su	
Hz	124	119	113	122	110	109	143	102	
ms									2248

Rušivé melodické skoky tohoto typu se vyskytují nejen v koncových taktách na konci věty, ale i v kontinuálním sledu tam, kde by mělo být naznačeno jen navazující spojení často ve velmi dlouhém, rozvitém souvětí. Komentáře někdy připomínají konverzaci, kde se mluvčí snaží vysvětlit co nejplynuleji vše, co chce rychle sdělit, a neukončuje větu, aby nedal příležitost partnerovi k replice.

Vznik těchto rušivých vybočení může mít pravděpodobně následující příčiny:

Mluvčí zjišťuje (podvědomě), že by měl větu ukončit, ale má už relativně nízko položený hlas, není tudíž schopen v klesavé tendenci pokračovat. V této fázi je tedy nucen intonovat více či méně nahoru, aby mohl hned v další, závěrečné slabice klesnout do polohy původní nebo ještě nepatrně nižší.

Mluvčí se snaží finální takt tímto melodickým skokem zdůraznit

Mluvčí považuje tento typ melodického průběhu finálních úseků za „módní“ a neuvažuje o tom, že daným stereotypem rozbíjí celou informaci.

Je pochopitelné, že záleží na celkovém tempu a charakteru promluvy, na rytmickém uspořádání, které s melodickým průběhem bezprostředně souvisí. Proto u mluvčího, který má relativně „plochý“ melodický průběh svého zvukového projevu (bez častých a výraznějších výkyvů, jak jsme uvedli v ukázkě mluvčího č. 3), je pak i méně strmé náhlé stoupavé-klesavé melodické vybočení ve finálních slabikách na konci věty a v koncových slabikách promluvovalých úseků

nejen nápadné, ale přímo rušivé. Časté opakování těchto průběhů finálních taktů vede k stereotypnosti projevu. Mluvčí, který výrazná skoková vybočení provádí často, nejen odvádí posluchače nepříjemnou formou zvukového ztvárnění svého sdělení od vlastního obsahu sdělení, ale působí zcela neprofesionálně.

Percepční odraz analyzovaného jevu

V souvislosti s analýzou stávajících profesionálních mluvčích, u nichž jsme nacházeli poměrně výrazné nedostatky z hlediska kultury i techniky mluveného projevu, nás zajímá, jak už jsme uvedli, projev studentů bohemistiky (i dalších jazyků), tlumočnictví, novinářství – tedy těch, z nichž budou vyrůstat budoucí učitelé, specialisté v oblasti kultury a techniky mluveného projevu a profesionální mluvčí. Podrobíme-li poslechové analýze audio a video nahrávky připravených (ne čtených) projevů studentů–tlumočnicků při výuce techniky mluveného projevu a studentů bohemistiky, lingvistiky a fonetiky na seminářích s tematikou verbální komunikace, zjišťujeme při společné analýze těchto nahrávek, kterých je více než 30 hodin, jaké chyby se často opakují, ať už v rovině segmentální nebo suprasegmentální. Nahrávky jsou pořizovány veřejně na příslušných seminářích a jsou také veřejně na těchto seminářích analyzovány.

Při podrobných analýzách zvukového projevu se často setkáváme s několika typy reakcí:

- Student neslyší triviálně chybnou realizaci, ať už vlastní nebo svých kolegů.
- Student okamžitě chybnou realizaci vnímá, ale sám ji nedokáže ve svém projevu odstranit.

Oba tyto typy reakcí jsou poměrně časté, i když nemalé procento studentů je schopno chybu slyšet i opravit.

Zajímavý je ještě další faktor: jakému procentu studentů vadí tato chybná realizace při poslechu referátu kolegů, případně ukázky rozhlasové či televizní relace, v níž se probírané nedostatky či vady vyskytují. Není zde tedy jen problém percepční slyší/neslyší a problém produkce – je, či není schopen daný jev realizovat, případně jak dlouho bude správnou realizaci trénovat, ale i socio-fonetický, případně psychologický vadí/nevadí.

Tato pozorování a následná měření nás přivedla k vytvoření testů, které jsme sestavili z analyzovaných nahrávek čtrnácti mluvčích.

V následujícím přehledu uvádíme první výsledky, které nám ukázaly, kde a do jaké míry se posluchači shodují v hodnocení nestandardních finálních zakončení, a kde naopak slyšelo nestandardní jev jen malé procento respondentů.

Prokázalo se, že větší intonační výkyvy ve finálních úsecích promluvových taktů, popřípadě i menší výkyvy v monotónních celcích jsou vnímány jako rušivé. Často jsou ale za výkyvy intonační chybně považovány i deformace segmentálního charakteru.

Stejný zvukový materiál je v současné době dále testován u dalších skupin studentů (budoucí bohemisté, studenti pedagogického lycea a studenti manažerského a marketingového zaměření soukromé mimopražské univerzity). Výsledky tohoto průzkumu společně s podrobnou analýzou testovaného zvukového materiálu budou předmětem další publikace.

PODĚKOVÁNÍ:

Tento výzkum jsme mohli realizovat v rámci projektu *Fonetická analýza substandardní mluvené češtiny* (GAČR 405/02/0373).

Auři článku děkují Radce Novákové a Radce Novotné, studentkám LPH a PHO FF UK, které se významným způsobem podílely na přípravě i zpracování poslechových testů i zpracování veškerých dat.

LITERATURA

- Dohalská, M., Januška, J., Votrubec, J.: Trvání finální slabiky v substandardní češtině, in: Sborník příspěvků ze 4. mezinárodní konference „Setkání mladých lingvistů“, Olomouc 2004 (v tisku).
- Bayerová-Nerlichová, L.: Jazykový úzus vs. postoj k jazyku v Čechách (výsledky empirického a sociologického výzkumu v západních Čechách a v Praze, SaS 3, 65, 2004.
- Dohalská, M., Hedánek J.: Comparing Some Parameters of Continuously Accelerated Natural Speech Signal, Forum Phonicum, Speech Processing, (H.-W. Wodarz – Ed.), Hector, Frankfurt am Main 1997.
- Duběda, T.: Unité accentuelle en français et en tchèque. Caractérisation structurelle et acoustique, disertační práce, Université Paris 7 – Univerzita Karlova v Praze, 2002.
- Hůrková, J.: Česká výslovnostní norma, Scientia, Praha 1995.
- Palková, Z.: Fonetika a fonologie češtiny, Karolinum, Praha 1994.
- Léon, P. R.: Traité de Phonostylistique, Nathan, Paris 1993.
- Dohalská-Zichová, M.: Dynamika verbální komunikace, mluvené slovo v teorii a praxi, AUC Philologica, Monographia CXIV, Praha 1991.

Ke kategorii konkrétní iracionality v českém poválečném surrealismu (do šedesátých let)

JIŘÍ CHOCHOLOUŠEK

I. Kategorie konkrétní iracionality v surrealismu třicátých let 20. století. Obecná charakteristika

Nejpozději koncem dvacátých let minulého století už se zřetelně projevovala omezení počáteční surrealistické koncepce psychického automatismu.¹ Toto úzké pojetí surrealistické aktivity bylo třeba rozšířit a v této souvislosti se mimo jiné začíná mluvit o kategorii či koncepci tzv. *konkrétní iracionality*.

Východiskem pro formulaci širší koncepce konkrétní iracionality je zřejmě paranoicko-kritická metoda Salvadora Dalího² z počátku třicátých let. Ta znamenala obrat ve dvou momentech: Dalí jednak zapojil v rámci procesu surrealistické tvorby „kritickou“ složku (která až dosud přistupovala k surrealistickým projevům teprve následně, v rámci interpretační, analytické fáze stojící už mimo samotný akt tvorby), jednak představuje oproti pouze pasivním záznamům automatických textů či záznamům snů mnohem aktivnější přístup, který surrealismu otevřel podstatně širší pole působnosti.³ V obecnějším smyslu je cílem paranoicko-kritické metody soustavné sledování a interpretační rozvíjení určitých emocionálně aktivních psychických obsahů (představ), jejich systemizace a třídění.

V Dalího textech se objevuje i výraz „konkrétní iracionalita“. Malířství pro něho znamená „*ručně zhotovenou barevnou fotografií konkrétní iracionality a celého světa imaginace*“, ve své tvorbě se snaží co nejpřesněji „*materializovat představy této konkrétní iracionality*“.⁴ Snad v tomto kontextu můžeme výrazu „konkrétní iracionalita“ rozumět jako konkretizované, zpředmětněné podobě určité fantazijní představy (její veristické znázornění pak u Dalího i jiných nabývá věrohodnosti hmatatelné věci, takže obraz je realistickým zpodobněním ireálného předmětu).⁵ Dostatečné zaujetí ovšem nevzbuzuje každý imaginativní objekt, ale jen takový, který je z nějakého důvodu emocionálně zajímavý, aktivní.

Vedle tohoto Dalího užití se výraz „konkrétní iracionalita“ v surrealismu objevuje především v obecnějším významu. Vratislav Effenberger na jednom místě

tvrdí, že se tohoto výrazu užívá v obecném smyslu zhruba jako označení surrealistického pojetí imaginace.⁶ To je ovšem formulace, která si žádá další upřesnění. Jednoznačnou a zcela uspokojivou definici platnou pro předválečný surrealismus se mi zatím nepodařilo najít; jistě i proto, že se teoretická koncepce surrealismu průběžně vyvíjí. Podle jednotlivých užití výrazu je podstatným rysem konkrétní iracionality zřejmě vždy zřetelná *objektivace* subjektivního, *zkonkrétnění* iracionálního, tedy vazba a přesun mezi dvěma sférami tradičně ostře oddělovanými, které chce surrealismus vzájemně přiblížit. Mohli bychom tedy říci, že je to taková surrealistická imaginativní činnost, která záměrně usiluje o přechod mezi těmito oddělenými sférami.⁷

Chceme-li zmínit některé z podstatných rysů konkrétní iracionality, jak se projevovala v době před válkou, měli bychom uvést následující:

- Konkrétní iracionalita je zaměřena primárně mimoesteticky. Podstatné jsou pro ni předmětné vztahy a jejich emocionální a afektivní náboje. Surrealistická aktivita obecně chce být především prostředkem poznání „zákonitostí lidské přirozenosti“ (Breton) - podstatných rysů lidské psychiky, procesů a mechanismů jejího fungování, ale i způsobů, jak se tyto skryté podstatné vlastnosti projevují ve sféře racionality, ve vnějším světě. Konkrétní iracionalita je jedním z důležitých prostředků, jimiž se surrealismus snaží tohoto cíle dosahovat.⁸

- Konkrétní iracionalita se zaměřuje na jevy, které „*jsou předurčeny k tomu, aby v nich byl rozeznán živel touhy, inklinující ke konkrétnosti a materializaci*“.⁹ Teoretický podklad pro interpretaci těchto jevů a pro posouzení jejich emoční a afektivní intenzity, která hraje zásadní roli, poskytuje surrealistická modifikace freudovské psychoanalytické teorie.

- Konkrétní iracionalita se nechce omezovat pouze na samotnou sféru imaginativní tvorby, ale hledá projevy „*psychosociální kauzality*“ i v dalších oblastech; snaží se rozeznat „*plán iracionálních vztahů*“ v „*původním racionálním kontextu*“ - jde tedy také o jakousi „*iracionální interpretaci reality*“.¹⁰ (Je ovšem stále třeba správně rozumět výrazu „iracionální“ a „iracionalita“ - ve smyslu skryté racionality nevědomých a předvědomých psychických procesů, ale např. též ve smyslu surrealistické koncepce náhody.)

- Ve vztahu k realitě se konkrétní iracionalita zpravidla projevuje jako revoltní, zaměřuje se proti strnulému a konzervativnímu pojetí reality, proti ostřejšímu oddělování sfér racionálního a iracionálního, reality a snu, objektivního a subjektivního apod. Je tedy svým způsobem negativistická a destruktivní (forma i intenzita její revolty jsou dány prostředím a podmínkami, v nichž se realizuje).¹¹ Tato negace a destrukce však zřejmě nejsou nutně trvalou charakteristikou konkrétní iracionality. Především v předválečném období surrealismus programově

míří k pozitivní (revoluční) společenské změně, k osvobození člověka a k celkové proměně jeho chápání. Konkrétní iracionalita má být prostředkem tohoto směřování, v určité fázi by tedy v souladu s tímto programovým východiskem měly převážet konstruktivní momenty.

- Ve shodě s představou revolučního společenského osvobození člověka surrealismus pracuje také s představou osvobození jeho emocionalita a afektivity. Ideálním cílovým stavem takového osvobození je podle surrealistů (např. Bretona, Teigehe) harmonizace freudovských psychických instancí EGO a ID, jejichž napětí - resp. napětí konfliktních principů reality a slasti, které tyto instance představují - je až do té chvíle zdrojem energie a hybným momentem veškeré aktivity.¹²

V rámci koncepce konkrétní iracionality se uplatňují jednotlivé postupy a prostředky, jimiž je konkrétní iracionalita realizována.¹³ Jsou to především:

1. Přemíst'ování (*dépaysement*) - Jde o „*přemístění [vjemu, předmětu] z jednoho významového kontextu [asociativní řady] do jiného, v němž přemístěný vjem či předmět způsobí svým nenadálým spojením významový konflikt.*“¹⁴ Výsledkem je „*imaginativní výboj, básnická metamorfóza*“, která pomáhá osvětlit povahu předvědomých motivací, jež k přemístění vedly, a zároveň znamená „*obohacení významových vztahů předmětného světa*“. Jedná se o prosazení jiné kauzality (jíž se projevuje nevědomá touha) na úkor kauzality konvenční. Záměrem je spojení jevů co možná nejvzdálenějších. Oblastí, v níž se přemíst'ování projevuje obzvláště výrazně, je vytváření surrealistických objektů.¹⁵

2. Objektivní náhoda - Surrealismus definuje náhodu jako „*způsob projevu vnější nutnosti, která si razí cestu v lidském nevědomí*“.¹⁶ Ve svém zaměření proti konvenční racionalitě surrealismus vyhledává momenty jejího selhání, jevy, které se vymykají kauzálnímu výkladu (racionalita je zpravidla vytěsňuje - přehlíží je jako nevýznamné a klasifikuje jako náhodu). Všíhá si jich jako impulsů a motivací k porušení navyklých vzorců myšlení. Skrze objektivní náhodu jako spojovací můstek subjektivního a objektivního se mohou ve sféře racionality konkretizovat, objektivizovat projevy iracionálního, nevědomého řádu.¹⁷

3. Černý (objektivní, absurdní...) humor - Není záležitostí výlučně surrealistickou, objevoval se už před surrealismem i paralelně s ním (Swift, Jarry, dadaismus, Kafka, Beckett a další), avšak surrealismus ho rozvíjí zcela programově a soustavně. Někdy se o něm mluví i jako o humoru bez vtipu či bez smíchu. Svou povahou je rovněž namířen proti logické kauzalitě a konvenční racionalitě: narušuje ustálené logické řady a konvenční spojení. Je přirozeným a účinným prostředkem kritiky - vybízí k přehodnocení stávajícího stavu, dosavadního uspořádání jevů a pojmů.¹⁸

Vedle těchto prostředků a postupů realizace konkrétní iracionality můžeme rozlišovat různé roviny jejího významu (resp. funkce konkrétní iracionality). Zčásti už jsme je zmínili.

1. Rovina/funkce **poznávací** (noetická) - Konkrétní iracionalita je úsilím o poznání „zákonitostí lidské přirozenosti“, způsobů, jimiž se vzájemně ovlivňují sféry imaginativního a iracionálního na jedné straně a racionality a reality na straně druhé atd. Viz výše.

2. Funkce **psychického uvolnění** - Velice zhruba: konkrétní iracionalita představuje prostředek psychického uspokojení. Je jakýmsi částečným, momentálním vítězstvím iracionální, nevědomé sféry nad omezující racionalitou a představuje tak chvilkové uspokojení požadavků EGA, řídícího se principem slasti.¹⁹

3. Funkce **kritická** - V tomto bodu uvažují o kritice zcela obecně ve smyslu angažované intelektuální činnosti, jako je kritika negativních a prosazování pozitivních společenských jevů.

4. Funkce **subverzivní** (negace) - Souvisí s předchozí a následující funkcí; zde mám na mysli momenty provokace, útoků proti konvencím, morálce apod.

5. Funkce **revoluční** (pozitivní význam) - Souvisí s předchozími dvěma funkcemi; jde o cílené směřování surrealismu k „osvobození člověka“, a to jak ve sféře společenské (socialistická revoluce), tak v oblasti subjektivity (odstranění bariér, které spoutávají lidské myšlení, emocionalitu a afektivitu). Viz výše.

6. Funkce **estetická** - Vzhledem k původnímu programu je tato funkce méně podstatná, sekundární, neustále jsou proti ní stavěny jako významnější funkce ostatní. Bez ohledu na opakovaně aktualizované mimoestetické (či provokativně antiestetické) zaměření jádra surrealistického hnutí je však nepochybně stále silně přítomná. (Tendence surrealismu obnovovat směřování proti obecně přijímaným estetickým normám je podněcována i tím, jak je surrealistická estetika postupně akceptována veřejností.)

7. Funkce **magická** - Zpočátku se v rámci programových formulací neprosazuje tak silně, zřejmě z důvodu obtížné slučitelnosti s proklamovaným materialistickým, speciálně marxistickým zaměřením. Později se ale projevuje výrazněji. V období Bretonova *Arkánu 17*²⁰ se už surrealisté otevřeně hlásí k okultní a hermetické tradici.²¹

Pravděpodobně bychom mohli najít i další funkce; pokusil jsem se uvést ty nejvýznamnější.

Jednotlivé postupy a prostředky se samozřejmě kombinují a doplňují a uvedené funkce spolu často těsně souvisejí, takže uvedený výčet je spíš schematizující.

jící abstrakce, sloužící přehlednějšímu výkladu. Důraz na jednotlivé funkce se liší jednak v závislosti na konkrétním autorovi a díle, jednak se mění v čase.²²

II. Konkrétní iracionalita v českém poválečném surrealismu

Sylvie Richterová ke změně poetiky a teoretického přístupu k tvorbě v surrealismu ve druhé polovině minulého století napsala: „...*surrealisté ve dvacátých a třicátých letech dokázali autentičnost, pravdivost a hlubinnou logiku iracionálního chaosu nevědomí, imaginace a snu a postavili ji proti rigoróznímu vnějšímu řádu praktické utilitární či pozitivistické logiky. O dvě tři desetiletí později je zvrácená iracionalita společnosti přivedla k přezkoumání kategorie iracionality, ke zhodnocení reality nejvšednějších situací a k pozorování logických souvislostí absurdity*“.²³

Tedy: původně se surrealisté snažili rehabilitovat *zdánlivě* iracionální sféru snu a nevědomí a přidělit jí důstojnější místo v životě člověka i společnosti. Poukazovali přitom na hlubinnou logiku nevědomých procesů, na jejich kouzlo a poezii i na význam, který sféra nevědomého skutečně má pro život člověka i společnosti, pro osvobození člověka, uvězněného v sevření redukované praktické racionality.

Po válce se však ukazuje, že odhalená *skutečná* iracionalita společnosti a světa, který člověka obklopuje, musí vést k přehodnocení původního přístupu. Už ne poetické Zázračno (*Merveilleux*), které pramení v oblasti jedincova (básníkova) zdánlivě nelogického nevědomí, ale logice se doopravdy vymykající absurdní skutečnost je tím, co vyžaduje pozornost - a následně jde pochopitelně také o postoj, jaký může člověk k této „objektivní“ iracionalitě zaujmout.

Pro okruh českých „postsurrealistů“ (autoři sdružující se po Teigeho smrti především kolem Vratislava Effenbergera)²⁴ se v této situaci stává klíčovým pojmem *přehodnocený* pojem konkrétní iracionality. Právě Effenberger jako teoretik okruhu tento nový koncept soustavně propracovával.²⁵

Emila a Mikuláš Medkovi v často citovaných Odpovědích na druhou anketu o surrealismu v roce 1953 píšou: „*Domníváme se, že konkrétní iracionalita a iracionální konkrétno jsou základní předpoklady moderní autentické poezie a moderního pocitu života. Tento princip života současného člověka je objektivní kategorie objektivní reality roku 1953. Tato skutečnost je prostor, ve kterém se zrcadlí celý systemizovaný chaos tohoto světa a s touto skutečností nelze smlouvat.*“²⁶

Posun významu kategorie konkrétní iracionality se děje směrem k ambivalentnosti jejího chápání. Na jednu stranu stále obsahuje mnoho z původního pozitivního významu (básnická exaltace, objektivizace nevědomé touhy...), ale

zároveň aktuálně získává i nové obsahy: může být chápána jako **absurdnost** - „v jejím depresivním vpádu do žité zkušenosti, v jejím bezprostředním, autentickém stavu“.²⁷ Zatímco předváleční surrealisté museli iracionální momenty reality pozorně vyhledávat nebo k nim dospívat jako k výsledkům své tvůrčí aktivity, nyní se iracionalita a absurdita skutečnosti vnucuje sama. Konkrétní iracionalita se stává kategorií, která deprimuje i fascinuje současně. Tato ambivalence umožňuje (a nutí) zaujímat ke skutečnosti komplexní postoj, který je směsí fascinace i děsu; vedle okouzlení absurditou a černým humorem reality, který předčí všechna očekávání, je přítomno i znechucení skutečností, která vyprazdňuje všechno smysluplné v životě člověka a činí ho součástí děsivého soukolí.²⁸

Když se vrátíme k charakteristikám, funkcím a postupům konkrétní iracionality, jak jsme je uváděli v první části příspěvku pro klasický surrealismus třicátých let, můžeme dále formulovat zhruba následující změny:

- Zaměření na nevědomé procesy lidské psychiky (a odtud všudypřítomný erotismus) a na zkoumání lidské přirozenosti se už neprojevuje tak absolutně a jednoznačně; řada názorů prošla pod vlivem nových vědeckých (psychologických) poznatků revizí. Vedle psychoanalýzy a marxismu se poválečný surrealismus inspiruje celou řadou dalších filozofických i vědeckých teorií, umožňujících adekvátně analyzovat aktuální společenskou situaci.

- Demonstrativní mimoestetické (či antiestetické) zaměření trvá, mění se však poměr funkce poznávací (před válkou se výrazně uplatňovaly její pozitivní, konstruktivní momenty) a kritické a charakter kritické funkce. (Třebaže od funkce kritické funkci poznávací nelze oddělit, po válce v důsledku deziluze převažují momenty zaujetí distance, negativního vymezování se vůči poznávané realitě. V rámci tohoto silného momentu kritičnosti pochopitelně už chybí původní revoluční finalismus.) V obraně proti neodvratné postupné estetizaci každého, i programově mimo- či antiestetického díla, se těžiště významu přesouvá z díla samého do sféry jeho (imaginativně-pojmové) interpretace.²⁹

- Z prostředků, s nimiž postsurrealistická imaginace pracuje, je nyní zřetelně nejvýraznější černý (objektivní) humor.³⁰

- Funkce magická v jednoznačnější formě se po válce projevuje především v mezinárodním, resp. francouzském surrealismu.³¹ V českém postsurrealismu padesátých a šedesátých let se magičnost uplatňuje především jako jeden z polů nejednoznačné a ambivalentní konkrétní iracionality. Stojí tu proti ní neustále momenty opačného zaměření, jiné aspekty reality, její potenciální závažnost je nabourávána ironickou interpretací reality (černý humor) apod. (Viz např. „magické“, „náboženské“ a mytizační momenty uplatňující se při sebezpřetaci stalinského systému.)

Spíš než na Bretona či Freuda se nyní čeští postsurrealisté odvolávají na Dalího, Kafku, Becketta, Ionesca, Célina či Heisenberga.³²

Tento zájem českých postsurrealistů o absurdní momenty reality nás přivádí ke **srovnání s existencialismem**. Přes zmiňovanou blízkost s některými autory, jejichž tvorba bývá tradičně kladena do blízkosti existencialismu (či do přímé souvislosti s ním), formulují surrealisté k existencialismu spíš výhrady.³³ Jednou ze základních odlišností od klasického existencialismu je právě chápání kategorie absurdity.

Effenberger odmítá existencialismu vlastní absolutizované, metafyzické pojetí absurdity jako podstatné vlastnosti skutečnosti, která se v této své absurditě jeví jako principiálně zcela neuchopitelná. (Reakcí na tuto absurditu skutečnosti pak je pro existencialismus např. rezignace, vzpoura, pokusem o její překonání může být na rovině mezilidských vztahů kategorie lidské solidarity.)

Jak absurdita (nesmyslnost), tak iracionalita (nepoznatelnost či dosavadní nepoznanost) jsou podle Effenbergera³⁴ vždy dialekticky vázány na své protějšky: na kategorie smysluplnosti a racionality, bez nichž nejsou myslitelné. Jakákoli absurdita se může projevit vždy jen na pozadí smysluplného řádu; neznamená popření možnosti smyslu, ale vždy jen stávající formy rozumění, dosavadní, vždy nutně omezené racionality. Může být např. projevem střetu relativně nezávislých logických (kauzálních) řad, jejichž paralelní průběh je v překomplikovaném současném světě stále těžší a často už i prakticky nemožné sledovat. Tady však stále nejde o absolutní, metafyzicky danou absurditu. Protože každá konkrétní racionální je společenským jevem, vnější projevy iracionality či absurdity mohou sloužit jako prostředky poznání, odhalení slabin stávajícího systému, a tedy i jako nástroje kritického myšlení. Odstranění napětí mezi racionálními a iracionálními momenty ovšem v principu není možné a toto napětí má také svou pozitivní úlohu: je (v souladu s hegelovskou dialektikou) významným prostředkem regenerace tvůrčího myšlení i dějinného pohybu.³⁵

Zájem o „konkrétní iracionalitu“ skutečnosti v poválečném postsurrealismu znamená ve srovnání s klasickým surrealismem podstatně vyšší pozornost věnovanou skutečnosti, která člověka obklopuje.³⁶ Oproti tradičnímu zaměření na „vnitřní objekt“ je možné mluvit o (relativním) příklonu k zachycování vnější reality. Poválečný surrealismus se tak ve své tvorbě místy přibližuje rovněž **poetice bývalé Skupiny 42**. Také autoři Skupiny 42 si ve své tvorbě všímali momentů, v nichž se skutečnost vymyká racionálnímu řádu, momentů, které bychom často mohli označit jako absurdní či iracionální.³⁷ - Na první pohled se nám mohou zdát velmi blízké třeba některé z fotografií Emily Medkové (**cyklus XXX**) a Miroslava Háka nebo dalších.³⁸

Odlišnost surrealistů od této poetiky by mohla být ilustrována právě zdůrazněným rozměrem černého humoru či „vnitřního smíchu“ autora - to předpokládá vnitřní distanci kritického myšlení, určité vyhodnocení oné absurdity skutečnosti, které alespoň zčásti, jako obecné vědomí faktu absurdnosti reality, také předchází dílu (a můžeme pak mluvit o „kritické funkci konkrétní iracionality“). V tvorbě autorů Skupiny 42 se absurdnost reality podává přímo, bez této intelektuální distance; mýtus moderního člověka, tak jak o jeho vytvoření usilují autoři Skupiny 42, nelze postavit z pozice rezervovaného a ironického odstupu. Myšlenková východiska programu Skupiny 42 (Jindřicha Chaluppeckého) jsou patrně příbuzná s východisky existencialismu (fenomenologie, Martin Heidegger), a ačkoli se od existencialismu samotného liší, poválečný český surrealismus k nim logicky má výhrady.

A na závěr ještě třetí okruh, se kterým je zde zřetelná určitá blízkost, a to je **okruh kolem Edice Půlnoc**. Autoři sdružení v padesátých letech kolem Půlnoci rovněž (podobně jako řada osobností Skupiny 42) začínali jako surrealisté. V intencích surrealismu a společně s některými dalšími surrealisty své generace se ještě počátkem roku 1949 podíleli na ineditním sborníku *Židovská jména*.³⁹ Poetiku Egona Bondyho a Jany Krejcarové i Ivo Vodseďálka údajně výrazně ovlivnil surrealista Karel Hynek⁴⁰ a blízko k okruhu kolem Edice Půlnoc měl také Mikuláš Medek.⁴¹ Přestože se počátkem padesátých let Bondy i Vodseďálek programově se surrealismem rozcházejí, v jejich tvorbě se i později objevují výrazné ozvuky surrealismu, často i explicitní (především užití paranoicko-kritické metody).⁴² Tvorbu obou okruhů spojuje černý humor (humor bez vtípu),⁴³ u autorů kolem Půlnoci bychom jistě nacházeli také poměrně výrazný kritický moment (podle Effenbergera obecně právě kritický rozměr tvorby s humorem bezprostředně souvisí).

Jaké bychom zde mohli nacházet odlišnosti? Surrealisté jsou jistě okázaleji intelektuální, jejich tvorba pevně souvisí s již zmiňovanou kritickou aktivitou myšlení a formulováním programových východisek; důsledněji se drží své teoreticky propracované linie - na rozdíl od relativně eklektických autorů kolem Půlnoci, kteří se svou záměrnou elementárností a soustavným pseudoprimitivismem (i v případě, že se třeba explicitně hlásí k surrealistické inspiraci) i obecně srozumitelnou provokativností jeví na první pohled opět jako přímočařejší reakce na skutečnost. Vedle ironie zaměřené vůči vnější skutečnosti se v tvorbě Bondyho či Vodseďálka objevují mnohem výrazněji než u surrealistů (výjimku by představoval např. Karel Hynek) také momenty sebeironie a autostylizace. Metody totálního realismu a trapné poezie se zřetelně odklánějí od klasického obrazného pojmenování;⁴⁴ podobně „depotizační“ tendence bychom si mohli všimnout i u poválečného českého surrealismu, ale tady by nebyla opět zdaleka tak výrazná (projevuje se třeba právě v tvorbě V. Effenbergera a postupně zde sílí, netýkala

by se naopak např. Zbyňka Havlíčka).⁴⁵ Zdeněk Troup formuluje opozici mezi extenzivním charakterem surrealistické tvorby a intenzivností totálního realismu Egona Bondyho.⁴⁶

Navzdory snaze hledat odlišnosti je ale zřejmé, že přes rozdílná původní programová východiska mezi surrealismem i absurdní literaturou, literaturou autorů a pokračovatelů Skupiny 42 i autorů kolem Půlnoci existuje celá řada afinit a styčných bodů. Chybí-li nám pomocný kontext, na první pohled vůbec nemusí být zřetelné, kam konkrétní umělecké dílo zařadit. I tím se poválečná situace podstatně odlišuje od situace třicátých let, kdy byl surrealismus zcela jedinečným a výrazným směrem. Svědčí to z velké míry o celkové situaci poválečné doby. Vratislav Effenberger se ji pokouší charakterizovat ve stati „Krise kauzality a kritérií“.⁴⁷ Je to doba, která už nepřeje silným a výrazně ideologicky profilovaným směrům se silnými univerzalisticky integračními nároky. Probíhá dezintegrativní proces, během kterého jednotlivé myšlenkové a umělecké proudy přestávají být pevně organizovanými a jednoznačně vymežitelnými hnutími; v mnohem silnější míře mezi nimi dochází k vzájemným ovlivněním, přebíráním cizích prvků a konfúzí. Situace se komplikuje množstvím variací a variant, mezistupňů. Přesto však podle Effenbergera nad dezintegrativními prvky každého z těchto jednotlivých směrů stále trvá určitá základní orientující názorová perspektiva, která neumožňuje jednoduše ho sloučit s jiným a podřadit pod nějaký jednotící náhled. Stále trvá konfliktní dění, jímž se podle Effenbergera naplňuje nejvyšší poslání umění a kultury.⁴⁸

Na problém určitého sblížení uměleckých směrů a metod (a do jisté míry pak i podoby výsledných uměleckých děl, která v jejich myšlenkovém okruhu vznikají) se ale můžeme dívat i z jiné perspektivy. Není jistě náhoda, že velká část nezávislého umění, které se navzdory nepříznivé situaci po Únoru 1948 snaží programově či intuitivně vyrovnat s vnitřní krizí, v níž se podle řady teoretiků moderní umění v období avantgardy, ale především za války a po válce ocitlo,⁴⁹ míří tímž směrem (a podobné směřování bychom našli i u mnoha zásadních poválečných světových uměleckých děl).⁵⁰ Snaží se vyrovnat s aktuální situací, pojmenovat základní problémy poválečného člověka, dotknout se jeho citlivých míst. Ani autoři navazující po válce v Čechách na linii surrealistického umění neustrnuli v nepůvodním rozměšování převzatého avantgardního schématu, ale snaží se novým, adekvátnějším způsobem hledat odpovědi na otázky zásadní pro člověka žijícího ve stále komplikovanějším a problematičtějším světě. Zmíněné afinity a styčné body poválečného surrealismu s tvorbou dalších autorů a okruhů tedy také zřejmě nepřímou svědčí o síle, inspirativnosti i schopnosti konceptu konkrétní iracionality, který je v tomto období pro české surrealisty určující, pojmenovávat podstatné rysy soudobé reality. Dokladem je i to, že precizně zpracova-

nou poválečnou koncepcí konkrétní iracionality lze úspěšně aplikovat rovněž na řadu zásadních uměleckých děl, která vznikla mimo okruh surrealismu.

POZNÁMKY

- ¹ Psychický automatismus je založen na surrealistické interpretaci psychoanalytického pojmu nevědomí. Jde v něm o tu část emocionality, „v níž bují nevědomé touhy hlubinného sexuálního obsahu, které se tu shlukují do iracionálních útvarů, jejichž jinotajnou symbolikou mají obelstít cenzuru vědomí a proniknout na denní světlo ve formě alegorických, iracionálních, snových nebo vůbec afektivních jevů, které mimo surrealismus, zkoumající jejich symbolickou hodnotu, se musí dostat do konfliktu s každou společenskou, kulturní a estetickou konvencí, vlastně tedy s racionální stránkou života. Surrealismu záleží především na tom, aby tyto trsy konkretizované emocionality zastihl a realizoval všemi existujícími i novými utvářecími prostředky v pokud možno původním stavu“. (Vratislav Effenberger, *Realita a poesie*, Praha, Československý spisovatel 1969, s. 78-79; ke kritice automatismu viz tamtéž, s. 81-82.) Vedle koncepcí psychického automatismu se uplatňuje ještě teorie vnitřního modelu a zkoumání snových mechanismů.
- ² Paranoicko-kritická metoda spočívá v „systemizování zmatku a spolupůsobení při naprostém znehodnocení reálného světa“, zaměřuje se na „kritickou a systematickou objektivizaci delirantních asociací a interpretací“. (Salvador Dalí, *La femme visible*, cit. podle Vratislava Effenbergera, *Výtvarné projevy surrealismu*, Praha, Odeon 1969, s. 40.)
- ³ Viz *Realita a poesie*, s. 80-81.
- ⁴ Cit. podle *Výtvarné projevy surrealismu*, s. 40, 42.
- ⁵ Srov. Effenbergerovu charakteristiku malby Štyrského a Toyen ze třicátých let v jeho stati „Mikuláš Medek“, *Analogon* 2002, č. 34/35, s. 122-123. (Vypůjčil jsem si odtud formulaci, která se mi zdála být vhodná.)
- ⁶ *Výtvarné projevy surrealismu*, s. 42.
- ⁷ Ke konkrétní iracionalitě dále viz např. *Realita a poesie*, s. 53, 82n., 91 i jinde. Klasickým textem, který s kategorií konkrétní iracionality bývá spojován, je *Šílená láska* Andrého Bretona (L'Amour fou, původně 1937; česky v překladu Stely Pavlovské Praha, Dauphin 1996). „Surrealistická konkrétní iracionalita má definovat imaginaci reálnými psychickými a sociálními vztahy, má nalézt hlubší a složitější polohy psychosociální kauzality i v oblastech, přímo nebo nepřímo zaměřených k jejímu popírání... [Surrealismus] chce zprůchodnit všechny dosažitelné hranice, oddělující psychické od sociálního, hranice mezi subjektem a objektem, neboť chce dokázat, že v této konkrétní iracionalitě chápe základní přirozenost lidského ducha objekt právě tak subjektivně jako subjekt objektivně, že je tedy nutné dospět k jakési nové filosofii imanence, podle níž konkrétní iracionalita je obsažena v samé realitě a není nad ni ani mimo ni (Breton).“ (*Realita a poesie*, s. 82, 83)
- ⁸ „Surrealistická konkretizace iracionality je jedním z nejzávažnějších pokusů odhalit v imaginativní tvorbě podstatnost lidské duševní činnosti a způsoby, jakými ovlivňuje racionální stránku života.“ (*Výtvarné projevy surrealismu*, s. 43.)

⁹ Tamtéž.

¹⁰ *Realita a poesie*, s. 82.

¹¹ *Realita a poesie*, s. 60.

¹² *Realita a poesie*, s. 86 - zde viz i Effenbergerovu polemiku s tímto názorem z pozice poválečného „postsurrealismu“.

¹³ Nejde ovšem o prostředky spojované v rámci surrealismu výhradně s koncepcí konkrétní iracionality - viz např. pozn. 15. Nicméně konkrétní iracionalita pracuje především s těmito prostředky a postupy a v jejím rámci mohou najít specifické uplatnění.

¹⁴ *Realita a poesie*, s. 88.

¹⁵ O přemísťování počitků (*dépaysement de le sensation*) se mluvilo už v souvislosti s psychickým automatismem. Záměrem je rovněž spojování jevů a počitků co možná nejdálkových, běžná metafora je z hlediska surrealistické estetiky a noetiky nezajímavá. Breton v této souvislosti rozvinul rovněž tezi o tzv. „konvulzivní“ surrealistické kráse: proces přemísťování a spojování počitků a představ neprobíhá rovnoměrně a plynule, s jednoznačným a zacíleným přesunem, ale impulsivně a nejistě. (*Realita a poesie*, s. 88, 89; *Šílená láska*, s. 9-24.)

¹⁶ *Šílená láska*, s. 32.

¹⁷ *Realita a poesie*, s. 93-94; *Výtvarné projevy surrealismu*, s. 38-39; *Šílená láska*, s. 25-34. Soustavně s fenoménem náhody pracují např. různé surrealistické hry a experimentace.

¹⁸ K černému (objektivnímu, absurdnímu) humoru viz mj. *Realita a poesie*, s. 21-22. Dále tamtéž, s. 46, s. 48: „[Surrealistický] humor je nedělitelnou součástí emocionálního napětí, jímž se iracionalita jeví ve vztahu k racionalitě jako významově hlubší, obsažnější, méně zřejmý, ale plastičtější odstíněný fenomén lidského vědomí.“ Právě přítomnost humoru podle Effenbergera umožňuje velice dobře odlišit imaginativně-kritický typ tvorby (dadaismus, surrealismus) od typu esteticky dekorativního (abstraktní umění) - „neboť podstatou humoru je konkretizace zkušenostních vztahů“. (Tamtéž, s. 49.) K roli, kterou plní černý humor v rámci konkrétní iracionality a jejích historických proměn, viz tamtéž, s. 59. Typologií surrealistického humoru se Vratislav Effenberger důkladně zabýval ve stati „Chemie inteligence a alchymie humoru“, *Analogon* 1994, č. 11, s. 18-28. A konečně též viz pozn. 30.

¹⁹ *Realita a poesie*, s. 89-90; k psychologické satisfakci černého humoru tamtéž, s. 22.

²⁰ *Arcane 17*, původně text vyšel v roce 1945; česky v překladu Zbyňka Havlíčka *Arkán 17*, Praha, Dauphin 1996.

²¹ Parasurrealistická skupina Vysoká hra - *Le Grand Jeu* - se ovšem tímto směrem výrazně orientuje už od počátků své aktivity. Zájem o tajemno je ale surrealismu celkově vlastní už od počátku (srov. např. oblibu černého románu). Jako příklad z českého kontextu lze uvést třeba Nezvalovu zálibu v okultních fenoménech; výrazem Nezvalova v podstatě surrealistického zájmu o tajemno je mj. ještě i poválečná *Valerie a týden divů*. Upozorňuji, že k termínu „magický“ bychom v surrealismu měli přistupovat raději opatrně.

²² Tak např. zpočátku byl poměrně zatížený psychický automatismus a s ním přemísťování počitků, postupně ale roste význam zkoumání objektivní náhody a černého humoru, který se v českém surrealismu stává jednou z nejdůležitějších kategorií po druhé světové válce. („[Psychický automatismus] mohl být a postupně byl považován za příliš hypotetický universální model,

jehož přizpůsobivost surrealistické básnické dikci snižovala z psychologického hlediska jeho autenticitu... Jeho příliš pasivní interpretace, v nichž kritická agresivita imaginace měla být považována za všemohoucnost touhy a principu slasti, nebylo v současném světě kam umístit. Kritická agresivita imaginace, tak jak se projevuje v černém humoru, stávala se tu postupně základním nazíracím úhlem, nečekaným východiskem tvůrčího myšlení, neboť dovolovala pronikat do skutečnosti nejtajnějšími vrátky.“ - *Surrealistické východisko 1938-1968*, ed. Stanislav Dvorský - Vratislav Effenberger - Petr Král, Praha, Československý spisovatel 1969, s. 230-231.) Podobně v jedné z fází surrealismu poměrně silná revoluční angažovanost později slábne a uplatňuje se spíš už jen funkce subverzivní a kritická.

- ²³ Ze stati „Přesto je třeba mluvit“, vydané jako doslov ke knize Petra Krále *Éra živých* v Mnichově 1989 (edice Arkýř). Cit. podle Stanislava Dvorského, „Z podzemí do podzemí. Český postsurrealismus čtyřicátých až šedesátých let“, in *Alternativní kultura*, ed. Josef Alan, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2001, s. 122. Srov. pozn. 25.
- ²⁴ Původní Surrealistická skupina se po válce prakticky rozpadá: Štyrský za války umírá, Toyen a Heisler odcházejí do Francie, kde po Únoru 1948 zůstávají definitivně, takže zbývá už jen Karel Teige, a ten umírá na podzim 1951. Příslušníci mladé generace, kteří se surrealismem sympatizují, mají již velmi často výhrady k jeho ortodoxii, k řadě bodů jeho programu; obecně panuje nechuť nechat se spoutávat skupinovou či programovou disciplínou - viz Skupinu Ra (definitivně se rozpadá s Únorem 1948): autoři skupiny se hlásí k surrealistické inspiraci, ale neodmítají ani racionální momenty tvorby, vedle surrealismu se odvolávají třeba i na Františka Halase či Vladimíra Holana, sympatizují i s tvorbou Skupiny 42, výslovně odmítají surrealistickou ortodoxii. (Viz např. Zdeněk Pešat, „Ra literatura“, in *týž, Tři podoby literární vědy*, Praha, Torst 1998, s. 98-100.) A dokonce i někteří z poúnorového okruhu (Stanislav Dvorský přesvědčivě tvrdí, že označení „skupina“ by pro období po Únoru 1948 až do konce šedesátých let bylo nadsazené a zkreslující - srov. „Z podzemí do podzemí“, zejména s. 93) kolem Teigeho a Effenbergera (a kolem Pracovních sborníků) - Mikuláš Medek - mluví provokativně přímo o tom, že surrealismus je mrtev. (V Odpovědích na otázky lednové ankety o surrealismu z roku 1951 Mikuláš a Emila Medkovi uvádějí, že se nepovažují za surrealisty a surrealismus už chápou pouze jako etapu ve vývoji umění. Ještě vyostřenější jsou některé formulace v původních konceptech odpovědí Mikuláše Medka, kde se mj. uvádí přímo citovaná věta, že „surrealismus je mrtev“ - Mikuláš Medek, *Texty*, Praha, Torst 1995, s. 88-89, 93.) To vše vede spíš k užívání výrazu s předponou *neo* či *post*, mluvíme-li o poválečném českém surrealismu - srov. „Z podzemí do podzemí“, s. 79, 87, 92-93 aj. Pro polemiku s tímto označením viz např. úvodní text Františka Dryjeho k antologii současné surrealistické poezie *Letenka do noci* („Existovat znamená být vnímavý aneb Jako se leze na střechu“, in *Letenka do noci*, ed. František Dryje a Pavel Řezníček, Brno, Petrov 2003, s. 9 - pozn. 1). Počátkem padesátých let tvořili okruh okolo Karla Teigeho (až do jeho smrti) a dalšího teoretika a organizátora Vratislava Effenbergera Karel Hynek (umírá v roce 1953), Josef Istler, Václav Tikal, Jan Kotík, Libor Fára, Anna Fárová, Mikuláš Medek a Emila Tlaskalová-Medková. Později se okruh zúžil prakticky jen na tři páry: V. Effenbergera a jeho ženu Annu Marii Effenbergerovou (vystupuje též pod pseudonymem Jana Severová), Gerdu a Josefa Istlerovy a

Mikuláše a Emilu Medkovy. Ke konci padesátých let a začátkem let šedesátých se ale k okruhu opět přidávají další autoři: Ludvík Šváb, Jindřich Kurz, Milan Nápravník a dochází ke sblížení se Zbyňkem Havlíčkem. A dále pak např. Stanislav Dvorský, Petr Král, Karel Vachek, Prokop Voskovec ml., Karel Šebek, Alois Nožička, Roman Erben, Věra Linhartová.

²⁵ Inspirativní pro něho při tom zřejmě alespoň zpočátku byly názory Mikuláše Medka. (Srov. František Dryje, „Mikuláš Medek a česká surrealistická scéna“, *Analogon* 2002, č. 34, s. 146-159, zejména s. 152n. Podle Stanislava Dvorského nelze vyloučit, že právě Mikuláš Medek „zabydlel“ v okruhu kolem V. Effenbergera klíčový pojem konkrétní iracionality - viz „Z podzemí do podzemí“, s. 123.) Perspektiva této přehodnocené konkrétní iracionality určuje mj. prakticky všechny texty zahrnuté do Effenbergerovy knihy *Realita a poezie* z roku 1969. Vedle teoretického uchopení se nová konkrétní iracionalita výrazně projevuje i v Effenbergerově původní tvorbě, především v jeho „pseudoscénářích“ (shrnutí v knize *Surovost života a cynismus fantazie*, Praha, Orbis 1991) - a samozřejmě také v tvorbě dalších autorů okruhu. K Effenbergerovu konceptu srov. též např. „Existovat znamená býti vnímavý“, s. 12, 14-15 a s. 18 (zde v konfrontaci se Z. Havlíčkem). K posunu v chápání konkrétní iracionality podle Effenbergera viz např. *Realita a poezie*, s. 53: „...*Tento posun ... byl jistě alespoň částečně navozen vnitřním odporem tvorby proti estetickému zkonvencionalisování výbušných metamorfos, ale odpovídá možná podstatněji a významněji také změnám v proporcionality racionálních a iracionálních prvků, k nimž došlo v psychickém a sociálním životě člověka v posledních třiceti letech. Živel iracionality, posilovaný nejen bouřlivými dějinami těchto desetiletí, ale také filosofickými důsledky nových vědeckých poznatků, dostává v tomto svém rozvoji nevyhnutelně civilnější vzezření. Znamenala-li v meziválečném surrealistickém pojetí ‚konkrétní iracionalita‘ vyšší stupeň zpředmětnění fantasijsní činnosti a produktů nevědomých procesů, cítíme, že dnešní iracionalita je mnohem nerozeznatelněji vpojena do současného života. Je dnešním ‚zdravým rozumem‘ přijímána jako nezbytnost, jako víceméně hrozný nesmysl, který je nutné a účelné přijmout, nemá-li člověk na sebe strhnout lavinu neznámých příčin a následků...“*

²⁶ Text pokračuje děsivými a absurdními příklady z nedávné historie i současnosti - miliony politických vězňů v SSSR, miliony židů zavražděných v koncentračních táborech, atomová hrozba a zároveň průvody se „*stalinovými hlavami*“, „*klus miru*“, „*restaurace boha a kníratých andělů v Kremle*“, „*mirumilovný militarismus*“ atd. - „*to vše je skutečnost, kterou žije moderní člověk a do které promítá svou poesii. ... Každá poesie, která smlouvá a hrdluje se s touto skutečností třeba ve jménu lidskosti nebo krásy, není poesii v plné autentičnosti, ale schematem aranžovaným s podezřelým cílem, zbavit člověka vědomí této uhrančivé chaotičnosti a zázračnosti.*“ (*Texty*, s. 102.)

²⁷ „Z podzemí do podzemí“, s. 123.

²⁸ Viz tamtéž. Podle Mikuláše Medka je pro umělce klíčové vědomí této protikladné, ambivalentní - a tím uhrančivé - chaotičnosti a zázračnosti (viz pozn. 26).

²⁹ V textu „Tajemství vnitřního smíchu“, podepsaném UDS (autory jsou zřejmě S. Dvorský, V. Effenberger a P. Král), se píše: „*Víc než občasná příležitost komentovat jednotlivá zahrmění na hladině znivelizovaného dobového vkusu vábí nás zkoumání těch vztahů a radiací, jimiž se iracionalita, konkretizovaná v umělecké tvorbě nebo v psychické a sociální realitě, stává*

fermentem kritického myšlení. Tajemství skrytého protestu, jímž se rozum prostřednictvím obrazotvornosti brání rezignovat před každodenní a už skoro samozřejmou obłudností, v níž se rozšiřuje propast mezi technickými zábraky a oblbující prázdnotou ducha, ať se projevuje co nejvulgárněji nebo ať se maskuje modernistickým eklektismem. Brání se tím, že ji zakledná do symbolů. Tento způsob odreagování, který je jistým druhem vnitřního smíchu, je bezpochyby prvním předpokladem asanace vědomí. / ...Vývoj umění v posledních desetiletích nasvědčuje tomu, že žádná forma konkretizace iracionality neunikne chapadlům formové estetiky, která je nakonec schopna požit každé antiartistní a antiestetické zaměření a transformovat je do estétských abstraktních spekulací. Domněnka, že některý způsob projevu unikne tomuto osudu, patří mezi iluze. Tajemství vnitřního smíchu v jeho antiestetické a antidekorativní povaze je zřejmě v poněkud odlišném nazíracím plánu, než je ten, z něhož se s ohromující stereotypností a stále beznadějněji vynořují opakované neodadaistické pokusy o rozbití tísnivých hranic umění. Proměna vnějšího modelu ve vnitřní, která odpovídá v dějinách umění vývoji od impresionismu k surrealismu, dospívá dnes ke svému dalšímu dialektickému protikladu, ke své vyšší fázi, v níž se těžiště ustalovacího tvůrčího procesu přesouvá od reprodukce určitého obrazného stavu ducha k interpretaci. V tomto smyslu je hotové umělecké dílo, které jistě nemůže vznikat jinak než tlakem nevědomých sil, má-li být vůbec autentickou tvorbou, jen hotovým modelem, jen podnětem, jímž se rozvíjí imaginace, krev pojmového myšlení, do dalších vrstev kolektivního vědomí.“ (*Surrealistické východisko 1938-1968*, s. 249.) K rozdílu v povaze kritičnosti před válkou a po ní srov. též citace z Effenbergera a Bretona in „Z podzemí do podzemí“, s. 151 - pozn. 41.

³⁰ K úloze tohoto humoru v poválečné situaci a k jeho kritické funkci viz např. *Realita a poesie*, s. 53-54: „Snaží-li se člověk žít s obłudností, kterou bezděčně vytvořil, nemůže žádat od umění víc, než aby ho na tento stav věci upozorňovalo. Tomu druhu vnitřního smíchu, který je tu směsí úděsu nad nemohoucností logiky a odporu k naprosté rezignaci, chybí ovšem každá úsměvnost. Kritická funkce tohoto druhu ‚humoru‘ má dosti zřetelné zaměření: probouzí z letargie soudnost rozumu a pohotovost imaginace k novému třídění pomíchaných jevů a pojmů.“ Podle Mikuláše Medka je černý humor „reakce na smrtící pitomost a na mirumilovnou debilitu optimismu“ (*Texty*, s. 106-107, citovaná pasáž s. 107.) Též viz pozn. 22.

³¹ Do tohoto kontextu by patřila i pozdní Heislerova díla, třeba jeho *Abeceda*. Srov. Jindřich Heisler, *Z kasemat spánku*, Praha, Torst 1999. Poznámky k „magičnosti“ pozdní Heislerovy tvorby obsahuje má recenze knihy v časopisu *Host* (Jiří Chocholoušek, „Magie slova. Slovo - obraz - objekt v díle Jindřicha Heislera“, *Host*, 2001, č. 3, s. I-II).

³² Srov. např. Jarní anketu o surrealismu 1953: v odpovědích Mikuláše a Emily Medkových se objevují jména Camus, Céline (pozitivně hodnocení v rámci literatury související s existencialismem), jedna z otázek přímo míří na Franze Kafku („Považujete Franze Kafku za bližšího surrealismu nebo existencialismu?“); k týmž autorům (a některým dalším - Beckett, Ionesco...) se hlásí i Effenberger a v jeho studiích se projevuje také řada nových teoretických impulsů (*Texty*, s. 104-105; *Realita a poezie*)

³³ Vyjasňováním vztahu k existencialismu se poválečný okruh českých surrealistů či postsurrealistů zabýval poměrně důkladně. Bylo to mj. i jedno z témat, jímž se věnovala Jarní anketa o sur-

realismu 1953 (otázky: „Jaké je vaše stanovisko k poezii, která výrazově stála mimo oblast surrealistického hnutí?“, „Co soudíte o existencialismu?“ či „Považujete Franze Kafku za bližšího surrealismu nebo existencialismu?“). (Texty, s. 102-109; citované otázky viz s. 102-105.) V již citovaném textu „Tajemství vnitřního smíchu“ se říká, že „mezi surrealismem a existencialismem trvá jakási hlubinná, typová protikladnost, která zřejmě odpovídá dvěma odlišným mentálním typům, z nichž odedávna vznikaly tektonické a atektonické slohy“. (Surrealistické východiško 1938-1968, s. 248.) Na podobné formulace narazíme i na několika místech Effenbergerovy *Realita a poesie*: v rámci moderního umění Effenberger rozlišuje typ tektonicky spekulativní, kterému iracionalita poskytuje jen prostor k racionálním filozofickým konstrukcím, a typ atektonicky sugestivní, který využívá iracionálních psychických dějů „v jejich nejpřirozenější podobě, aby tak dospěl k hermetičtějším formám filozofických kontemplací“. (*Realita a poesie*, s. 19, 20; též s. 58.)

³⁴ Effenberger se zde odvolává na Roberta Benayouna. *Realita a poesie*, s. 15, 16.

³⁵ Viz Effenbergerovu stať „Krise kauzality a kriterií“, in *Realita a poesie*, s. 275-296.

³⁶ Srov. zkratku UDS, pod níž postsurrealisté v šedesátých letech vystupují - lze ji mj. interpretovat jako „Útěk do skutečnosti“ (ale také třeba ironicky jako „Už dost surrealismu“).

³⁷ K teoretickému zázemí tohoto pohledu srov. např. text Jindřicha Chaluppeckého „Svět, v němž žijeme“ z roku 1940 (původně v *Programu D40*; nyní též in Jindřich Chaluppecký, *Obhajoba umění*, Praha, Československý spisovatel 1991, s. 68-74). Cílem umění podle Chaluppeckého je „vrátit člověka záhadě, zmatku, životu“. Život člověka se odehrává převážně ve sféře automatizovaných úkonů, jeho kvalita degraduje na fungování. Umění má člověka z této roviny pokleslé existence vytrhnout. „Umění vždy začíná v nenadálém dotyku se skutečností nezařazenou v racionální systém, vymknuvší se z něho, a obnažující proto senzibilitu ducha i mobilizující jeho síly, snažící se jí zmocnit. Jeho tématem je vždy nepoznání, ztráta orientace, pokus o novou. Donucuje zároveň člověka, aby se pocítoval...“ (Tamtéž, s. 71, 72.) K umělecké praxi srov. např. *Nové mythy* Josefa Kainara či poezii Jiřího Koláře, který se tomuto pohledu na skutečnost nevymkl se zánikem Skupiny roce 1948 (viz *Prometheova játra*).

³⁸ Řada autorů Skupiny 42, především výtvarníků (z básníků Jiří Kolář), měla ve svých začátcích blízko k surrealismu. Viz např. dvě publikace věnované Skupině 42: spíše literární antologii *Skupina 42* (ed. Zdeněk Pešat a Eva Petrová, Brno, Atlantis 2000; k surrealistickým začátkům zde např. s. 411-412) a naopak převážně výtvarnou *Skupinu 42* (Eva Petrová a kol., Praha, Akropolis 1998). Ke vztahu surrealistů k autorům Skupiny 42 srov. též „fragmenty z rukopisných konceptů Úvodního referátu k diskusi u příležitosti výstavy Mezinárodní surrealismus“ Karla Teigehe (in *Surrealistické východiško*, s. 224-225).

³⁹ Sborník uspořádali Zbyněk Fišer-Egon Bondy a Jana Krejcarová. Zastoupení jsou autoři (v některých případech patrně, aniž o tom věděli): Zbyněk Fišer (pod pseudonymem Egon Bondy), Jana Krejcarová (pseud. Sarah Silberstein, Gala Mallarmé), Jaroslav Růžička (Isaak Kuhmert), Karel Hynek (Nathan Illinger), Jan Zuska (Benjamin Haas), Libuše Strouhalová (Diana Š.), Vladimír Šmerda (Edmond Š.), Zdeněk Wagner (Herbert Taussig), Vratislav Effenberger (Pavel Ungar), Oldřich Wenzl (Arnold Stern) a Anna Marie Effenbergerová (spolu s Vratislavem Effenbergerem jako Szatmar Neméthyová). Dostupné je vydání sborníku z roku

1995 (*Židovská jména*, edičně připravil Martin Machovec, Praha, NLN 1995). Blíže k historii sborníku a okolnostem, za kterých vznikl, viz úvodní stať Stanislava Dvorského „Kavárna Westend 1947-1951 a sborník *Židovská jména*“ (in *Židovská jména*, s. 5-8) a „Ediční poznámku“ Martina Machovce (tamtéž, s. 28-31).

- ⁴⁰ „Z podzemí do podzemí“, s. 94-95, 98-99 a 150 - pozn. 31; dále též např. Martin Pilař, *Underground*, Brno, Host 1999, s. 51-52. Dílo Karla Hynka je k dispozici v knize *S vyloučením veřejnosti*, Praha, Torst 1998. Ještě v době vydání *Židovských jmen* patřil do nejužšího přátelského kroužku Jany Krejcarové a Karla Hynka (se Zbyňkem Fišerem-Egonem Bondym, který do tohoto kroužku také patří, se Krejcarová seznamuje až v prosinci 1948) také Zbyněk Havlíček (srov. „Z podzemí do podzemí“, s. 94-95; otázkou je proto Havlíčkova neúčast na *Židovských jménech* - zodpovědět se jí pokouší Stanislav Dvorský v úvodu k současnému vydání sborníku „Kavárna Westend 1947-1951 a sborník *Židovská jména*“, s. 7-8, a ve stati „Z podzemí do podzemí“, s. 98-99).
- ⁴¹ Mikuláš Medek mj. ilustroval jeden ze svazků Edice Půlnoc (Egon Bondy, *Jeskyně divů aneb Prager Leben*, 1951) a dostával (vedle Bondyho a Vodsedálka) „povinný exemplář“ každého svazku Půlnoci. (Význam této pozice vyplyne, uvědomíme-li si, že většina svazků Půlnoci existovala pouze ve čtyřech exemplářích.) Ke vztahu Mikuláše Medka k okruhu kolem Edice Půlnoc viz především Gertraude Zandová, *Totální realismus a trapná poezie. Česká neoficiální literatura 1948-1953*, Brno, Host 2002, s. 84, 86 ad. Za problematické ale považuji Zandové hodnocení vztahu M. Medka k surrealismu. G. Zandová chápe poválečný okruh kolem Karla Teigehe a Bratislava Effenbergera jako pevně organizovanou a disciplinovanou *surrealistickou skupinu* a Medkovým provokativním a kritickým poznámkám o surrealismu (např. odpovědi na anketu o surrealismu 1951) rozumí jako jeho rozchodu se surrealismem a skupinou. (*Totální realismus a trapná poezie*, s. 119.) (Jak potom ale hodnotit pokračující Medkovu spolupráci s okruhem kolem Effenbergera - např. účast na Pracovních sbornících a Objekttech?) Zandová si tedy všimá Medka hlavně jako jedné z osobností pohybujících se kolem Edice Půlnoc a jako kritika surrealismu (vedle Bondyho a Vodsedálka). Tento pohled neregistruje přehodnocování předválečných surrealistických východisek a aktualizaci celkové koncepce v okruhu kolem V. Effenbergera v padesátých letech ani uvolněný charakter okruhu v této době. (K tomu srov. mj. výše pozn. 24.) Spíš se mi zdá, že Medek, který si záměrně udržoval jistou distanci od obou jmenovaných okruhů (třebaže postupem času měl zřejmě blíž k okruhu kolem V. Effenbergera než k autorům kolem Půlnoci), působil jako prostředník a významný inspirátor pro obě strany. Není jistě náhoda a výsledek nezávislého paralelního vývoje, že Bondyho, Vodsedálka a Krejcarovou trvale jako jakési dědictví surrealismu inspiruje paranoicko-kritická metoda, aplikovaná ovšem na dobovou společenskou realitu, což je pojetí velice blízké postsurrealistické koncepci konkrétní iracionality. (Srov. např. *Totální realismus a trapná poezie*, s. 154.) Medkovy paralelní vztahy k několika okruhům svědčí podle mého názoru spíš o celkovém charakteru české neoficiální kultury padesátých let minulého století: tato kultura byla tvořena nemnoha osobnostmi, které se většinou vzájemně znaly a měly o svých aktivitách alespoň základní přehled. Některé osobnosti, jako třeba právě Medek, se pohybují „mezi“ zhruba třemi základními okruhy, které tu v této době existovaly („Kolářův stůl“, okruh

kolem V. Effenbergera, okruh kolem Edice Půlnoc, popř. B. Hrabala). Vzhledem k uzavřenosti tohoto prostředí, nemožnosti prezentovat výsledky tvorby širšímu okruhu příjemců a nedostatku vnějších inspiračních podnětů (což bylo způsobeno mj. násilným přerušením kontaktů se zahraničním uměním) je logický zvýšený zájem o každou zajímavější aktivitu uvnitř této nedobrovolně uzavřené sféry. - Situaci mj. velmi dobře ilustruje trojdílná vzpomínková koláž Josefa Hiršala a Bohumily Grögerové *Let let* (1. sv. Praha, Rozmluvy 1993; 2. a 3. sv. Mladá fronta 1994), jejíž autoři v této době patřili pro změnu k volnému přátelskému okruhu kolem Jiřího Koláře. Osobnost Mikuláše Medka ovšem významně figuruje i v jejich vzpomínkách. Ke vztahu M. Medka k surrealismu a k okruhu kolem V. Effenbergera dále viz „Mikuláš Medek a česká surrealistická scéna“, zejména s. 148n.

⁴² Explicitně se na paranoicko-kritickou metodu odvolává např. Egon Bondy v oddílu Experimentace paranoicko-kritickou metodou ve sbírce *Für Bondys unbekannte Geliebte aneb Nepřeberně bohatství* (in *Básnické dílo Egona Bondyho*, sv. 2, Praha, Pražská imaginace 1992) nebo Ivo Vodseďálek ve sbírce *Kvetoucí Ukrajina* (dostupná v 1. svazku *Díla Ivo Vodseďálka - Zuření*, Praha, Pražská imaginace 1992). K paranoicko-kritické metodě v tvorbě autorů kolem Edice Půlnoc viz *Totální realismus a trapná poezie*, s. 152-155. Pokud jde o rozchod Bondyho a Vodseďálka (a podle Zandové i Medka - viz pozn. 41) se surrealismem: rozcházejí se s jeho tradiční podobou, která už je po válce brzy nepřijatelná pro většinu nastupující literární generace. Naopak pro V. Effenbergera, který již v této době původní surrealistická východiska přehodnocoval, byli Bondy, Krejcarová a další jako „naivní“ surrealisté nezajímaví. (Srov. „Z podzemí do podzemí“, s. 99.)

⁴³ Srov. mj. poetiku „trapné poezie“, s níž přišel Ivo Vodseďálek (např. jeho sbírky *Trapná poezie* - vyšla v Edici Půlnoc 1950, či *Smrt vtípu* - 1951; dnes in *Zuření*), ale kterou ve své tvorbě rozvíjeli i další autoři okruhu kolem Edice Půlnoc, např. Egon Bondy a Pavel Svoboda. (*Totální realismus a trapná poezie*, s. 125-134.)

⁴⁴ Namísto tradiční metafory Bondy ve své tvorbě nahlíží jako metaforu celou „realisticky“ zachycovanou skutečnost. Srov. *Totální realismus a trapná poezie*, s. 109; *Underground*, s. 43, 44.

⁴⁵ Srov. *Surovost života a cynismus fantazie*; k básnické tvorbě Zbyňka Havlíčka viz především soubor *Otevřít po mé smrti* (ed. Jiří Brabec, Praha, Český spisovatel 1994).

⁴⁶ Zdeněk Troup, „Egon Bondy - poezie totality“, *Rozeta - kulturní zápisník Růže*, 1991, č. 1, s. 16-18; cit. podle *Underground*, s. 41. Ke vztahu autorů sdružených kolem Edice Půlnoc k surrealismu viz dále tamtéž, s. 35n. a též *Totální realismus a trapná poezie*, s. 62-81, 118-121, 152-155 ad.; dále viz pozn. 41.

⁴⁷ Viz pozn. 35.

⁴⁸ Viz pozn. 35, s. 296.

⁴⁹ Srov. např. „Svět, v němž žijeme“ Jindřicha Chaluppeckého, kde jsou formulována i možná východiska z krizové situace (která je daná tím, že moderní umění „opouští člověka“); „Konec moderní doby“ od téhož autora (in *Obhajoba umění*, Praha, Československý spisovatel 1991, s. 155-178); situaci potlačované krize v umění po Únoru 1948 se zabývá Jan Grossman ve stati „O krizi v literatuře“ (in *Analýzy*, Praha, Československý spisovatel 1991, s. 9-21).

⁵⁰ Srov. např. Effenbergerem opakovaně na různých místech zmiňované analogie s tvorbou Becketta, Ionesca a dalších, viz výše.

LITERATURA

- Breton, André: *Arkán 17*. Přeložil Zbyněk Havlíček. Praha, Dauphin 1996.
- Breton, André: *Šílená láska*. Přeložila Stella Pavlovská. Praha, Dauphin 1996.
- Bondy, Egon: *Básnické dílo Egona Bondyho, sv. 2*. Praha, Pražská imaginace 1992.
- Český surrealismus 1929-1953. Ed. Lenka Bydžovská a Karel Srp. Praha, Galerie hlavního města Prahy a Argo 1996.
- Dvorský, Stanislav: „Z podzemí do podzemí. Český postsurrealismus čtyřicátých až šedesátých let.“ In *Alternativní kultura*. Ed. Josef Alan. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2001, s. 77-153.
- Dryje, František: „Existovat znamená být vnímavý aneb Jako se leze na střechu.“ In *Letenka do noci. Antologie současné surrealistické poezie*. Ed. František Dryje a Pavel Řezníček. Brno, Petrov 2003, s. 7-50.
- Dryje, František: „Mikuláš Medek a česká surrealistická scéna“. *Analagon* 2002, č. 34/35, s. 146-159.
- Effenberger, Vratislav: „Chemie inteligence a alchymie humoru“. *Analagon* 1994, č. 11, s. 18-28.
- Effenberger, Vratislav: „Mikuláš Medek“. *Analagon* 2002, č. 34/35, s. 121-145.
- Effenberger, Vratislav: *Realita a poesie*. Praha, Československý spisovatel 1969.
- Effenberger, Vratislav: *Surovost života a cynismus fantazie*. Praha, Orbis 1991.
- Effenberger, Vratislav: *Výtvarné projevy surrealismu*. Praha, Odeon 1969.
- Grossman, Jan: *Analýzy*. Praha, Československý spisovatel 1991.
- Havlíček, Zbyněk: *Otevřít po mé smrti*. Praha, Český spisovatel 1994.
- Heisler, Jindřich: *Z kasemat spánku*. Praha, Torst 1999.
- Hiršal, Josef - Grögerová, Bohumila: *Let let 1-3*. Praha, Rozmluvy 1993 (1. sv.) a Mladá fronta 1994 (2. a 3. sv.).
- Hynek, Karel: *S vyloučením veřejnosti*. Praha, Torst 1998.
- Chalupecký, Jindřich: *Obhajoba umění*. Praha, Československý spisovatel 1991.
- Chocholoušek, Jiří: „Magie slova. Slovo - obraz - objekt v díle Jindřicha Heislera“. *Host*, 2001, č. 3, s. I-II.
- Kainar, Josef: *Vybrané spisy 1*. Praha, Československý spisovatel 1987.
- Kolář, Jiří: *Prometheova játra* (Dílo Jiřího Koláře sv. 9). Praha a Litomyšl, Paseka 2000.
- Machovec, Martin: „Od avantgardy přes podzemí do undergroundu“. In *Alternativní kultura*. Ed. Josef Alan. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2001, s. 155-200.
- Medek, Mikuláš: *Texty*. Praha, Torst 1995.

- Nadeau, Maurice: *Dějiny surrealismu*. Přeložil Zbyněk Havlíček. Olomouc, Votobia 1994.
- Nádvorníková, Alena: *K surrealismu*. Praha, Torst 1998.
- Nezval, Vítězslav: *Valerie a týden divů. Černý román*. Praha, F. J. Müller 1945.
- Petrová, Eva a kol.: *Skupina 42*. Praha, Akropolis 1998.
- Pešat, Zdeněk: „Ra literatura.“ In týž: *Tři podoby literární vědy*. Praha, Torst 1998, s. 98-110.
- Pilař, Martin: *Underground*. Brno, Host 1999.
- Skupina 42. Antologie*. Ed. Zdeněk Pešat a Eva Petrová. Brno, Atlantis 2000.
- Surrealistické východisko 1938-1968*. Ed. Stanislav Dvorský - Vratislav Effenberger - Petr Král. Praha, Československý spisovatel 1969.
- Vodseďálek, Ivo: *Zuření. Dílo Ivo Vodseďálka, sv. 1*. Praha, Pražská imaginace 1992.
- Zandová, Gertraude: *Totální realismus a trapná poezie. Česká neoficiální literatura 1948-1953*. Brno, Host 2002.
- Židovská jména*. Ed. Martin Machovec. Praha, NLN 1995.

Balbínův výklad o epigramu (Verisimilia kap. 5, část 2., § 6)

TOMÁŠ MATĚJEC

Balbínův výklad o epigramu, podaný ve spise *Verisimilia humaniorum disciplinarum*¹⁾, lze rozdělit do tří částí. V první mluví o některých obecných otázkách spojených s epigramem (p. 142-146), ve druhé pojednává o tom, co epigram je a které druhy epigramů lze rozlišit (p. 146-152), ve třetí podává výčet formálních ozdob, kterých je možno v epigramu použít (p. 152-160). V tomto příspěvku se budeme věnovat především druhé části, protože nás zajímá, co Balbín výrazem epigram míní a zejména v čem se jeho pojem epigramu odlišuje od pojmu dnes běžného. V závěru příspěvku je připojen prepis latinského znění první a druhé části Balbínova výkladu podle prvního vydání Verisimilií z roku 1666.

Definici epigramu Balbín nepodává²⁾. Místo ní připomíná, že řecké *epigramma* znamená totéž, co latinské *inscriptio*³⁾, nápis, a dále říká, že látkou epigramu může být cokoli - *cogitata, dicta, facta, omissa* (p. 146), *věci myšlené, řečené, učiněné, opominuté* (p. 145) -, z čeho může být vyvozeno něco vtipného. Vtipné (*argutum*) je Balbínovi hlavní známkou epigramu, a protože si je vědom, že tohoto výrazu užívá v širším smyslu, než je v jazykové praxi běžné (proto říká: *Argutum verò mihi est, non illud tantùm, quod praeter naturam & opinionem hominum esse dicitur, sed etiam...* p. 146 *Vtipným pak je mně nejenom to, o čem se říká, že je mimo lidskou přirozenost a lidské očekávání, nýbrž i to...* p. 145), upřesňuje na dvou místech, jak je třeba tomuto slovu rozumět. Nejprve na uvedeném místě, když říká: *Argutum verò mihi est, non illud tantùm, quod praeter naturam & opinionem hominum esse dicitur, sed etiam quod gravem & insignem continet sententiam.* (p. 146) *Vtipným pak je mně nejenom to, o čem se říká, že je mimo lidskou přirozenost a lidské očekávání, nýbrž i to, co obsahuje nějakou závažnou a význačnou myšlenku.* (s. 145) A o něco dále na p. 147 se k téže myšlence vrací a říká s jemným upřesněním: *Acuminis paupertatem supplere solet sententia, ad eam, si non occurrat acumen, confugiendum.* (p. 147) *Chudobu důvtipu obyčejně vynahrazuje sentence. K ní je třeba se utéci, nenapadá-li skladatele nic důvtipného.* (s. 147) Pokud je možno z této druhé věty

soudit, zdá se, že Balbín přece jen pokládal za základní druh epigramu ten, který obsahuje „vtip“ ve vlastním slova smyslu, a epigramy, které místo „vtipu“ obsahují sentenci, pokládal za odvozené z tohoto typu základního.

K určení toho, co je epigram, se vztahuje také Balbínem uvedená trojice „ctností“ (*virtutes*), kterými se epigram podle Balbína může vyznačovat: *brevitas, claritas, argutia* (p. 146) *krátkost, jasnost, vtipnost* ⁴⁾ (s. 146) Co rozumí vtipností, vyplývá z předchozího výkladu. K jasnosti se ve svém textu výslovně nevyjadřuje, ale z jeho dalšího výkladu je s dostatek zřejmé, že jde o o jasnost výrazu, tak aby myšlenka ze slov jasně vyplývala při prvním čtení nebo slyšení a nebylo třeba ji pracně vyhledávat. S tím souvisí i jasnost ve smyslu slohové čistoty, jak se k ní vztahuje poznámka: ... *id modò cave, praeque cave! nè barbarè loquaris.* (p. 152) *Jenom toho se vystříhej - znovu a znovu napomínám -, aby ses nedopustil mluvnických barbarismů!* (s. 151) Ke krátkosti epigramu se vyjadřuje, když říká: *Epigramma longum non probo (nam in Elegiam degenerat)...* (p. 146) *Dlouhého epigramu neschvaluji (zvrhá se totiž v elegii) ...* (s. 146) a zvláště ji zdůrazňuje u čtvrtého typu epigramu (viz níže), kde říká: ... *laudatur haec brevitatis in Oveno & Stratio; quorum prior rarò tria disticha excessit, cùm aliq ad vituperationem usquè, quindecim, aliquando etiam pluribus luserint.* (p. 151) *Takováto stručnost se chválí u Owena a Stratia. Z nich první zřídka kdy překročil rozsah tří distich, kdežto jiní si ke své škodě vyhráli až v patnácti, někdy v počtu ještě větším.* (s. 150) To je také jediné místo, kde požadavek krátkosti nějak upřesňuje, totiž kde v souvislosti s jejím vymezením udává nějaký počet veršů - tak jako obvykle i zde Balbín setrvává na stanovisku zdravého rozumu a nepouští se do vydávání předpisů pro předpisy, jak si to ostatně za svou zásadu vytýká hned v úvodu knihy⁵⁾. Za jedinou výjimku, kdy je dovoleno od krátkosti upustit, pokládá dlouhý epigram složený *ex meris acuminibus* (p. 146) z *pouhých vtipností* ⁶⁾ (s. 146).

Epigram jakožto veršovaný útvar klade básníka před otázku volby veršového typu. Balbín, máje tak jako v celém spisu na zřeteli autory píšící latinsky, říká, že nejčastějším typem verše v epigramu je elegické distichon. Z dalších možností uvádí falécký hendekasylab (*phaleucius*, p. 146), choliamb (*scazon*, p. 146-147) a různé druhy jambických veršů (*iambus*, p. 147). Uvedené rozměry spojuje v dalším výkladu jmenovitě s druhým typem epigramu, katullovským (viz níže). Za výjimku pokládá užití daktylského hexametru - *ob nimiam majestatem* (p. 147), *pro přílišnou vznešenost* (s. 146), rozumí se pro přílišnou „vznešenost“ daktylského hexametru, spojovaného jinak spíše s epickou poezií. Připouští však, že tohoto rozměru užíli ve svých epigramech i respektovaní starověcí autoři jako Martialis a Claudianus. Výslovně však odrazuje od následování Catulla, který *Epigrammata sua lyricis omnium generum versibus implevit* (p. 147), *naplnil své epigramy lyrickými verši všech druhů* (s. 146).

Zajímavé je Balbínovo rozdělení epigramu na čtyři typy. Je patrně jeho vlastní, i když zčásti v něm užil Pontanovo dělení epigramu na *epigramma simplex* a *epigramma compositum*⁷⁾, a zřejmě vzniklo z potřeb pedagogické praxe (jak se zdá vyplývat z poznámky *...quae sic apud discipulos soleo appellare* (p. 148), ...pro žáky jim dávám takovéto názvy (s. 147).

První druh, *epigramma Graecum*, řecký epigram, charakterizuje Balbín následujícími slovy: *...consistit vel in Ironia, vel in Hyperbole, duobus lepidissimis tropis; ejusmodi Epigrammatis plena est Anthologia Graecorum Poëtarum. semper illi res vel nimiùm augment, vel nimiùm extenuant, id quod legentibus maximam adfert voluptatem.* (p. 148) *Ten spočívá buď v ironii nebo v hyperbole, dvou nejpůvabnějších tropech. Takových epigramů je plno v Anthologii řeckých básníků. Ti vždycky nějakou věc buď přílišně zveličují nebo přílišně zmenšují, a právě to přináší čtenářům největší rozkoš.* (s. 147) A uvádí následující příklady, které jsou Balbínovým vlastním překladem z palatinské antologie⁸⁾:

De Foelice puero minimo inflante Tubam

Fortè tubam parvus Faelix inflare volebat;

Ecce cavam in flatu transijt ille tubam. (p. 148)

O maličkém Boskovi, troubícím na trubku

Maloučký Bosko kdys chtěl v mohutnou zadouti troubu:

poněvadž mrňavý byl, trumpetou prolezl ven. (s. 148)

De parva Erotide

Parvula fortè rosas carpebat Erotis; at illam

Gallinam accipiter credidit, & rapuit. (p. 148)

O malé Mile

Maličká Míla jednou si kvítí trhala: jestřáb

soudě, že slepici zří, s chutí se na dívku vrh. (s. 148)

Od pojmu epigramu běžného dnes se asi nejvíce vzdaluje typ druhý, *epigramma catullianum* (vel *tenerum*), epigram katullovský (neboli něžný), jež Balbín charakterizuje takto: *Catullianum Epigramma illus appello, quod aliud propositum habet nihil, quàm molitiem quandam, & teneritudinem carminis, & numerorum, ideoque & argumentum delicatum, & versiculos dulces (quales nascuntur ex diminutivis, crebris repetitionibus, facilitate quadam & claritate) consecatur.* (p. 149) *Katullovským nazývám takový druh epigramu, kterému nejde o nic jiného než o jakousi měkkost a něžnost verše i rytmu; proto také*

miluje jemný námět a sladké veršiky, čehož se dosahuje užíváním zdrobnělin, hojným opakováním a jakousi lehkostí a jasností. (s. 148) Jako příklad autorů písničích epigramy tohoto typu uvádí Balbín novolatinské básníky Dousu, Lipsia a Heinsia, za zvláště příkladné pak pokládá starověkého Catulla a novolatinského Marulla. Zmiňuje také Martiala, byť pro něj tento typ epigramu nepokládá za typický (uvádí alespoň I, 7 *Stellae delictum mei Columba*). Charakteristiku tohoto druhu epigramu doplňuje následujícími výroky: ***Hoc igitur genus acumen ferè non habet, sed uno impetu effusum, suavi & amabili utitur caractere, ad amatoria praecipuè accomodatum.*** (p. 149) *Zkrátka tento druh epigramu téměř vůbec nemá vtípného zaostření, nýbrž vychrlen jediným rozmachem hlásí se k lahodnému a oblíbenému rázu, a je obzvlášť uzpůsoben pro milostné náměty.* (s. 148) ***Aliquando solâ teneritudine versuum hoc Epigrammatis genus commendatur, ut apud Catullum illud, ad Ciceronem nostrum: Disertissime Romuli nepotum &c. Et iterum: ut Veraniolum meum & Fabullum.*** (p. 149) *Někdy se vyznačuje tento druh epigramu pouhou křehkostí veršů, jako u Katulla epigram našemu Ciceronovi: Nejvýmluvnější z Romulových vnuků atd. (Cat. 49, 1) A jindy zase: Veraniola mého s Fabullem též atd. (Cat. 12, 17) (s. 149)*

Třetí typ epigramu označuje Balbín jako ***epigramma phrasticum***, epigram frastický. Stejně jako následující typ, epigram lakonický, obsahuje epigram frastický pointu. Zatímco však epigram lakonický se omezuje jen na to, co je nezbytné k náležitému vyznění pointy, epigram frastický není tak úsečný, nýbrž je rozšířen, amplifikován, a to, jak Balbín uvádí, čtvrtým způsobem: ***I. per descriptionem, & partium enumerationem, ut si quis Epigramma de Christi Nativitate scripturus, latè stabuli partes depingat, aliásque circumstantias. II. per hyperbolen, ut si magnitudinem hominis describam, dicamque eum eminús turrim ambulantem videri, ut de Pygmaeis fingunt, errásse illos inter Herculis capillos. III. per Comparisonem, ut fecit Martialis: Barbara Pyramidum. IV. Per Similitudinem.*** (p. 150-151) *...k rozšíření a výzdobě epigramů slouží: I. popis a výčet částí, např. kdy by chtěl složit epigram o narození Páně, může ze široka popisovati podrobnosti stáje a jiné okolnosti. II. Hyperbola, např. mám-li popsati urostlého člověka, řeknu, že budí zdálky dojem krácející věže; podobně si vymýšlejí o Pidimužících, že se potulovali mezi Herkulovými vlasy. III. Přirovnání, jako učinil Martiál (Spect. 1): „O divech pyramid musí již zmlknout barbarská Memfis, / nesmí se chvástat Babylon pevností zdi, / (...) Zázraky všech těch děl teď překonal amfiteátr, / jediný ze staveb všech v budoucnu bude se skvit.“ IV. Podobnost. (s. 149-150) K prvnímu typu, rozšíření opisem, náleží i Balbínem uváděný příklad Bidermannova epigramu o svaté Afře: ***...describit S. Aefrae poenitentiam, quàm duro lecto cubuerit, quàm durè in se animadverterit, quantum odium Cacodaemonis in eam fuerit, quàm saepe ille libidinum flammis subjecerit, quid ipsa tunc cogitârit; & post deliberationem longam, ut se in flammis****

injecerit libidinem extinctura, tum denique Poëta Epiphonema acutum addidit: ipsas flammæ ei aquam fuisse. (p. 150) ... popisuje pokání svaté Afry, jak lehala na tvrdém lůžku, jak tvrdě se sama trestala, jak velikou nenávist proti ní měl dábel, jak často v ní roztápal oheň smyslnosti, co ona sama tehdy přemýšlela, a po dlouhé úvaze, jak se vrhla do plamenů, aby svou smyslnost uhasila - tu konečně přidává básník ostrovtipný uzávěr, že samy plameny jí byly vodou. (s. 149)

Čtvrtý typ epigramu, *epigramma laconicum*, epigram lakonický, je našemu pojmu epigramu patrně nejbližší. Balbín sám ho charakterizuje slovy: *Quartam igitur Epigrammatis speciem Laconicam vocare soleo, cum nihil evagamur, sed quam brevissimè re expositâ, argutamur.* (p. 151) Čtvrtou odrůdu epigramu obvykle nazývám lakonickou, když se nijak nerozptylujeme, nýbrž v nejstručnějším vyjádření ostře vykládáme. (s. 150) Jako vzorné autory píšící tímto způsobem uvádí Owena a Stratia⁹⁾. Z prvně jmenovaného uvádí tři příklady, z nichž zde vybíráme pro ukázkou alespoň první:

In Quintum.

Est Nummus Nomen, Verbum Promittere; Quintus

A quo sperabam Nomina, Verba dedit. (p. 151)

Na Pátu.

Peníz je mluvnický jméno, slibovat sloveso zase:

Místo čekanych jmen Páta jen slovesa dal. (s. 150)

Na závěr poznámku k formální stránce epigramu. Balbín častěji spojuje epigram a elegii. V našem výkladu např.: *Epigramma longum non probo (nam in Elegiam degenerat)...* (p. 146) Dlouhého epigramu neschvaluji (zvrhá se totiž v elegii)... (s. 146) Nebo: ... *hoc [t. j. tertium, phrasticum] genus proximè ad Elegias accedit, imò saepe, ipsâ Elegiâ elegantius est; uno differt: quòd ingeniosè & Epigrammaticè concludat.* (p. 150) Tento druh epigramu se nejvíce blíží elegii, ba často je uhlazenější než elegie sama; jen v jediném se od ní liší, že totiž musí mít důmyslné a epigramatické zakončení. (s. 149) Klíčem k pochopení této spojitosti je třeba mít na mysli, že Balbín tu má na mysli nejčastější typ epigramu psaný elegickým distichem, tedy že epigramem rozumí krátkou skladbu psanou elegickým distichem, a podobně v případě elegie pracuje s formálním vymezením, tedy že elegii je mu prostě jen skladba psaná elegickým distichem (bez onoho rozsahového omezení, které je charakteristické pro epigram). Pak je srozumitelné, proč může mluvit o *zvrhávání epigramu v elegii*. Uvedené místo je jen dalším dokladem, jak úzce byl v mysli tehdejšího vzdělance pojem epigramu s rozměrem elegického disticha spojen: jiné rozměry (falécký hendekasylab, cho-liamb) se tak jevily spíše jako výjimka z obecného pravidla.

142/

§. 6. *De Epigrammatis quid sentiam.*

DE Epigrammate multa tradi solent, quid nominis sit, quod ejus argumentum, quae partes, quod carminis genus, qui acuminum fontes, unde argutiae petendae sint; haec omnia accuratè pertractavit *P. Masenius* in libro *Argutiarum*, ob quem librum, ut senior *Plinius* loquitur, *Vadimonium deserere possis*. Ego sic existimo: non tam per artem, quàm per naturam argutos fieri, amoenúmque & lepidum ingenium, non praeceptis existere, sed genio exporrectae cujusdam vivacitatis, & libertatis ad quidvis, quod delectet, dicendum paratae; quam ob causam scurrae plerumque arguti sunt; contrà prudentes, quia timidi in loquendo & cauti, ab ipsa prudentia saepius impediuntur. Vidi ipse eruditissimos in litteris Viros in Epigrammatico certamine à pueris victos; deinde novi acutissimos Epigrammatarios in subitis casibus, ità ab ingenio desertos, ut ab aliquo Sciolo appellati per contemptum superbiùs, vix quod responderent, invenerint, cùm tamen ijs domi divina carmina & acumina nascerentur; at vero ij qui laeserant, cùm ad papyrus ventum est, scribendúmque aliquid, lupinos pro auro dederunt, & ultra scurrilitatem nihil. Vnde apparuit, eorum jocos, non tam acuminis praestantiã, quàm subitã novitate & extemporalitate placuisse:

Tu nihil invitã dices, facièsve Minervã.

In hoc genere etiam stulti, & qui delicias /143/ convivis faciunt *Moriones*, obtinent palmam, & saepius obruunt litteratos, ut vix hiscere possint, quin retundantur. Itaque in animum induxi, ut crederem, argutias & acumina non tam eruditionis, quàm naturae laetioris opus esse. Adde, quòd non facilè tres juvenes, qui iudices lecti, in eodem *Epigrammate* laudando concordent, acciditque, quod de Horologijs Seneca (aa) scripsit: *faciliùs inter Philosophos, quàm inter horologia convenire*; ego priùs horologia quàm iudices Epigrammatum convenire dico posse; quod scribo (satis scio) fatebuntur omnes illi, de quorum Epigrammatis aliquando (in certamine ingenij) sententiae ferri debuerunt. Quod in gustatu animantium accidit, huc transferri potest: *de gustibus non esse disputandum*. non eadem, ait ex Plinio Brodaeus, (bb) *omnibus amara aut dulcia*; nobis amarae salices, capris dulces, *nisi fortè ipsa placeat amaritudo* (ut de pipere loquitur (cc) idem Plinius) & *hanc peti in Indos*. Recitabo in hanc rem, quod olim cùm libellum Epigrammatum tacito nomine vulgàssem, in *Praefatione* scripsi: *difficile est Epigrammate omnibus placere; habent enim hoc triste privilegium, ut eadem alteri placeant, alteri bilem conciant; huic vibrantia, & ex inopinato, ut vocant, lucidissimè, fulguris more ferientia; alteri languida, obtusa, frigida videantur; neque alibi sensuum humanorum diversitas clariùs sese prodit, quàm in Epigrammatis judicandis; nondum aut Possevinus in libro de cultura Ingeniorum, aut Richerius in obstetrice animorum, ita naturas ingeniorum sunt perscrutati, ut bonitas eo-*

rum & laus, ad justissimam quandam normam, & nunquam fallentem libellam revocari indubitanter possit. Lege ibi plura in hanc /144/ sententiam, quae de Plutarcho attuli. Quisque sibi (ut hoc obiter dicam) de nobis, etiam indoctissimus, arbitrium judicandi sumit, quòdque mirère: promptissimè de omni argumento judicant, qui minimè consuluntur, quique in eo, minimè omnium sunt versati; ratio in promptu est: quia enim in consilijs non fuerunt, ideò etiam humanam & suam prudentiam saepe labi non senserunt; hinc nihil timent, nihil cunctantur, omnia se habere in numerato putant, cùm contrà prudentes, saepe decepti, ob rerum humanarum varietatem, inconstantiam, obscuritatem, anxij, & plerumque timidi, nunquam satis videre se putent. Ita qui nihil ipsi nobile & illustre ediderunt unquam, non vident, quàm difficiles sint ingeniorum partus; ex tempore ferè judicant, atque (ut *Aristoteles* alicubi loquitur) *ignari, pauca respicientes multa concludunt*; haec natura vulgi in multitudine eruditorum, est enim etiam quoddam *vulgus eruditorum*. Cum *Euripide* Poëta divino, versibus in Olympiis certans, quidam Xenocles vicit. *O facinus indignum Atheniensibus!* exclamat (dd) *Aelianus*, *Pindarus* Poëta (quem *quisquis studet aemulari Icarum* fore, & *vitreo daturum nomina Ponto*, canit *Horatius*) tantus Poëta! imperitis auditoribus in certamine usus, quinquies superatus est à *Corinna*. Plura ejusmodi exempla & sententias ad inconstantiam & iniquitatem humanorum judiciorum spectantes (ee) *Bisciola* noster in *subsecivis* adduxit, quae solatium aliquod adferre ijs possunt, qui imperitorum judicijs obruuntur. Vide etiam *Gellium* lib: 16. cap: 4. & *Petrum Mosellanum* in Annotationibus ad *Institutiones Oratorias Quintiliani* lib: 3. cap: 9.

/145/ Cur verò argutias frustra niti praeceptis existimem, haec potissimum ratio est: quòd omnes propè argutiae extemporales, seu inexpectatae esse debent, ut delectent; jam igitur, cùm argutè respondere velis, nae tu homo ineptus es, si expectare jubeas tantisper audientes, dum praecepta argutiarum memorià percurras; antè fugiet tempus, & dicti gratiam morà corrumpes. Non diffiteor arte adjuvari naturam, & excitari ingenium posse, sed infoeliciter ferè, & sinè plausu, cùm à quolibet scurra alijs alijsque argutijs supervenientibus, ad usquè animi sensum vinci possis, ut tandem in te descendere, ac sapienti silentio teipsum tueri cogaris. Mecum facit disertissimus Itatorum hac aetate Scriptor *Ianus Nicius*, (ff) cujus haec sunt in Pinacotheca: *Cùm in omnibus rebus, ut diximus, Natura dominetur, ac polleat, tum inprimis facetiae illius sunt propriae: non solum illae, quae peracuto brevique aliquo dicto constant, verum etiam quae aequabiliter in omni sermone fusae ridentur: Natura enim format, ac fingit narratores facetos. quamobrem qui nulla ad eam rem adjumenta ab ea habeant, si se ad jocandum conferant, nihil in eis, nisi eorum insulsitas, ridetur.* Habes hinc universim, quid de argutijs sentiam; idem ferè est de Epigrammatis judicium ferendum, in quibus ij regnant, non qui eruditissimi sunt, sed qui extemporalis cujusdam & laetae natu-

rae. Hanc porrò naturae laetitiam, si à DEO nacti alij non sunt (utpote morosi, ac subtristes) ijdem, quia solitudine gaudent, ad quandam laetitiam domi se component, & extemporalitatem simulent, ac mentiantur scribentes, unde fiet, ut etiam tetrici homines, accenso semel ingenio, laetissima quaeque & lepida proferant, /146/ eò majore cum gratia, quòd ab illis haec expectata non fuerint. Iam ad rem.

Epigrammatis nomen latinè *inscriptionem* sonat; argumentum ejus, res omnis est: cogitata, dicta, facta, ommissa, ex qua modò arguti aliquid elici possit. *Argutum* verò mihi est, non illud tantùm, quod praeter naturam & opinionem hominum esse dicitur, sed etiam quod gravem & insignem continet sententiam. Fontes acutorum hoc loco non dabo: multa de his *P. Radau* in *Oratore extemporalis*, multa ego ipse in *Quaesitis* parte 2. tractavi; quasdam tamen (ne quis se à me desertum conqueratur) Acuminum venas infrà dictabo.

Titulus Epigrammatum triplex est: *In*, cùm aliquem insectamur, aut etiam velut per acroama rebus applaudimus (ut in spectacula, in amphitheatra, &c.) *De*, cùm alicujus factum describimus; *Ad*, cùm sinè vituperio scribimus, & cum altero cogitationem nostram jocosam communicamus. *Epigrammatis* potissima virtus est *brevitas*, tum *claritas*, & tandem *argutia*, seu acumen; est enim Epigramma, *Poëseos quidam*, ut ità dicam, *Nasus*. nostra curiosa saecula delectari volunt novitate, & inexpectato lepòre, cùmque id citò obtinere velint, oderunt moras, & longitudinem fastidiunt. Epigramma longum non probo (nam in Elegiam degenerat) nisi fortè ex meris acuminibus compositum excusetur, ut v. g. qui *IESULUM* Musicam amare & colere probaret multis versibus, quod nos (nescio an satis foeliciter) praestitimus in Epigrammatis, quae Anno 1655. Pragensi Philosophiae dedicavimus. Epigramma Poëticum *Distichis* praecipuè constare solet; *Phaleucium* multum habet gratiae; *Sca-* /147/ *zon* gravitatis & acrimoniae; *Iambus* aliquando adhibetur; *Heroicum* purum vix unquam, ob nimiam majestatem, admittitur, quamvis hoc genere aliquando *Martialis* & *Claudianus* ludere voluerint: at *Catullus* (quem hac in re imitandum non puto) Epigrammata sua lyricis omnium generum versibus implevit.

In Epigrammate saepissimè *solus* Poëta loquitur, & arguatur; aliquando *alium* quempiam interrogat, aliùmque vel seipsum respondentem inducit, idque fit per quandam *Dialogum*; nec illud infrequens, cùm res inanimata, ut *sepulcrum*, *imago*, &c. loquens repraesentatur, ut si *rosa* de se scribat, se se jactitet &c.

Omne ferè Epigramma *Quaestionem* continet, eaque vel apertè vel tacitè in Epigrammate tractatur; unde Poëta, quisquis Epigramma scripturus est, in quaestionem conijciat oculos oportet, eamque ingeniosis ac inopinatis rationibus studeat confirmare. *Aperta* quaestio foret v. g. cur *IESUS* in stabulo nascatur. *Occulta*, si titulum Epigrammati praefigeres: *Ad IESUM* in stabulo natum, vel *de Christi Nativitate*. Acuminis paupertatem supplere solet sententia. ad eam, si non

occurrat acumen, confugiendum. Ita fecit Martialis: *nunc solis dantur munera divitibus.* & nos, cùm de ingrato loqueremur: *Addantes hodie gratia nulla redit;* una enim *Gratia* rediens pingebatur, ut notavit *Verderius*. Quonam autem modo *Ethicae*, *Moralésve* sententiae inveniri possint? multis actum est à me in prima parte *Quaesitorum*.

Modus Epigrammatis scribendi obvius hic est: argumentum inprimis per modum quaestionis animo proponere Oratione simplici & pedestri; tum inquirere rationem lepidam, /148/ vel acutam, cur id fieri soleat, factúmque sit; eâ inventâ, & brevissimis verbis expressâ: quod inveneris carmine eloqui. Rationes acutae si non occurrant ingenio, ad artem & praecepta respice, & vel *Rhetoricos* locos (nam ex ijs omnia acumina petuntur, ut *P. Radau* ostendit) vel artem argutiarum consule, quam *P. Masenius* docuit author saeculis dignus. *Quadruplex Epigramma* in probatis Authoribus videor ego mihi observâsse, quae sic apud discipulos soleo appellare: *Primum* est *Graecum*, quia *Graecis* frequens & usitatum. *Alterum* ego voco *tenerum*, & *Catullianum*. *Tertium Phrasticum*, quod descriptiones, & *Elegantias* consecatur. *Quartum Laconicum*, quod cum summa brevitate nihil nisi facetias, & acumina habet, omittitque consultò diverticula, quia solo acumine gaudet placere. Explicemus singula. *Est* igitur quoddam *Epigrammatis* genus, quod *Graecum* possis dicere; id verò consistit vel in *Ironia*, vel in *Hyperbole*, duobus lepidissimis tropis; ejusmodi *Epigrammatis* plena est *Anthologia* *Graecorum* *Poëtarum*. semper illi res vel nimiùm augent, vel nimiùm extenuant, id quod legentibus maximam adfert voluptatem. Converti olim ipse ex *Graecis* quaedam jucundiora, eâque in extremum *Epigrammatum* meorum libellum rejeci; tale illud de *Foelice* puero minimo inflante *Tubam*:

Fortè tubam parvus Faelix inflare volebat;

Ecce cavam in flatu transijt ille tubam.

Et de parva *Erotide*.

Parvula fortè rosas carpebat Erotis; at illam

Gallinam accipiter credit, & rapuit.

Leges ibi plura. hoc genus singularem habet gratiam, nec omnibus est cognitum, non /149/ addam verbum, vivâ voce omnia planiùs exponam.

Catullianum Epigramma illud appello, quod aliud propositum habet nihil, quàm mollitiem quandam, & teneritudinem carminis, & numerorum, ideóque & argumentum delicatum, & versiculos dulces (quales nascuntur ex diminutivis, crebris repetitionibus, facilitate quadam & claritate) consecatur. Hoc stylo multi elegantes & docti *Scriptores* *Epigrammata* condiderunt, qualis *Dousa*, & ipse magnus *Lipsiades*, & *Heinsius*, alijque permulti. hoc agmen ducunt *Catullus*, &

Marullus, teneri oris Poëta, qui quamvis Graecus homo, & novus, latinis tamen omnibus, & profanis difficilem palmam reliquit: hoc igitur genus acumen ferè non habet, sed uno impetu effusum, suavi & amabili utitur caractere, ad amatoria praecipuè accommodatum. secutus hoc quoque genus, sed rariùs in Epigrammatis, Martialis illo carmine de Columba:

Stellae delictum mei Columba.

Amat hoc genus praeter Disticha, Phaleucos, & Scazontes, & Iambos. Saepe aliquo voto finitur, saepe eandem sententiam & carmen repetit; sic etiam lusit *Bidermannus*: *Non est ista beata vita, non est.* at *Bauhusius*, utpote eruditus Scriptor, & qui se non unius Martialis similem esse voluit saepissimè. Sic in Imagine Societatis, qui nomen IESV celebravit versibus, canebat *nomen nobile, dulce, delicatum, &c.* Aliquando solà teneritudine versuum hoc Epigrammatis genus commendatur, ut apud *Catullum* illud, ad Ciceronem nostrum: *Disertissime Romuli nepotum &c.* Et iterum: ut *Veranniolum meum* & *Fabullum*. quisquis vel semel *Heinsium* /150/ (non audeo *Catullum* dicere) inspexerit, quod dico videbit, & manu tanget. In nostris hominibus pauca habemus hujus styli exempla, plerumque leviores sic dulciter insanire voluerunt; ego tamen sic scribentes nunquam damnabo. pectus modò sit coelesti amore occupatum, non deerunt delicata, & vinnula teneris Poëtis argumenta, ut *IESUS amabilis nascens, B. Virgo* &c. quod visus est in *Floridis* suis voluisse *P. Pontanus*.

Tertium Epigrammatis genus *Phrasticum* appello, quod nimirum elegantiam ad acumen adjungit, & hoc vocat (gg) *P. Pontanus Compositum*, quod *Bidermanno* placuit; admittit hoc Epigramma *Exornationes* (quod multis carminibus, idque eleganter fieri solet) in extremo tandem carmine acutè res tota concluditur; ut cùm idem describit *S. Aerae* poenitentiam, quàm duro lecto cubuerit, quàm durè in se animadverterit, quantum odium Cacodaemonis in eam fuerit, quàm saepe ille libidinum flammam subjecerit, quid ipsa tunc cogitaret; & post deliberationem longam, ut se in flammam injecerit libidinem extinctura, tum denique Poëta Epiphonema acutum addidit: *ipsas flammam ei aquam fuisse.* hoc genus proximè ad Elegias accedit, imò saepe, ipsà Elegiâ elegantius est; uno differt: quòd ingeniosè & Epigrammaticè concludat. Amplificatur & exornatur hic modus. I. *per descriptionem, & partium enumerationem*, ut si quis Epigramma de Christi Nativitate scripturus, latè stabuli partes depingat, aliàsque circumstantias. II. *per hyperbolen*, ut si magnitudinem hominis describam, dicamque eum eminèssè turrim ambulanti videri, ut de Pigmæis fingunt, errasse illos inter Herculis capillos. III. *per* /151/ *Comparisonem*, ut fecit *Martialis: Barbara Pyramidum*. IV. *Per Similitudinem*; denique verbo absolvam: omnia Elegiae, & Amplificationum praecepta huc faciunt. quâ parte verò acutum est, & acutè Epigramma concludit, convenit cum quarto, de quo nunc aggredior dicere.

Quartam igitur Epigrammatis speciem *Laconicam* vocare soleo, cùm nihil evagamur, sed quàm brevissimè re expositâ, argutamur; hoc alij *Simplex* appellant. laudatur haec brevitatis in *Oveno & Stratio*; quorum prior rarò tria disticha excessit, cùm alij ad vituperationem usquè, quindecim, aliquando etiam pluribus luserint. In hac specie, si quod acumen tibi se offerat inexpectatum, aut alicunde commendabile, vicisti. adducamus unum, alterúmve ex *Oveno*,

In Quintum.

Est Nummus *Nomen, Verbum* Promittere; Quintus

A quo sperabam *Nomina, Verba* dedit.

De Virtute Paradoxon.

In medio *Virtus* vitiorum quaeque duorum est;

Praestaret Vitij si foret iste locus.

Cor.

Cur non in *dextra* potiùs, quàm parte *sinistra*

Ponitur humanum *Cor?* quia laeva sapit.

Plura hujusmodi acutissima habet *Ovenus*, quae non elegantia aliquâ, non descriptione ingeniosâ, non mirabili artificio, sed acumine solo commendari merentur; quod satis est.

Modus ejusmodi Epigramma scribendi, est optimus ille: ex Propositionibus duabus, quarum prima rem, de qua scripturus es, proponit; altera conclusionem infert ridiculam vel acutam, vel inexpectatam, v. g. *de latere Christi aperto* nostrum.

/152/ *Momus amicitiae cupit esse in corde fenestram;*

Ergo uni Christo fidere Mome potes.

Semper itaque (si fieri potest) *Epigramma* ejusmodi per modum alicujus Enthymematis scribatur, nihilque curandum est aliud, quàm ut clarissimè rem proponas, & acutè concludas; id modò cave, praeque cave! nè barbarè loquaris.

/189/

(aa) Seneca in Apocolocyntosi. (bb) Brodaeus in Miscellan. l. 1. c. 3. (cc) Plin. l. 22. hist. nat. c. 24 & l. 12. c. 7. & l. 13. c. 3. (dd) l. 2. Var. histor. (ee) Tomo 1. Subsecivorum. lib. 6. c. 5. (ff) P. 3. N. 19. in Alexandro Stufa. (gg) Institut. poëticae. l. 3. c. 4.

EDIČNÍ POZNÁMKA

V tomto pracovním přepisu podáváme Balbínův text v té podobě, jak je otištěn v prvním vydání *Verisimilií* z roku 1666 na p. 142-152. Beze změn ponecháváme interpunkci, psaní akcentů a velkých písmen, psaní j (vč. skupiny ij) apod. Odstraňujeme psaní dlouhého s (píšeme znak dnes běžný) a ligatury æ, œ přepisujeme ae, oe. Na p. 143 opravujeme podle kontextu tvar *eruditiones* na *eruditionis* (...*non tam eruditionis, quam naturae laetioris opus esse*...). Vložená čísla - /151/ ap. - označují čísla stránek prvního vydání. Na závěr textu připojujeme poznámky, které k uvedenému textu Balbín připojil na p. 189.

POZNÁMKY

¹ V příspěvku cituji podle vydání z roku 1666. Čísla v závorkách za latinskými citáty odkazují ke stránkování tohoto vydání. Překlad citátů uvádím podle překladu Bohumila Ryby z roku 1969, číslo v závorce za českým překladem citátů odkazuje ke stránkování tohoto překladu.

² Pontanus definuje epigram slovy: *Epigramma, ut est proprium poetarum, est quoddam breve poema, cum simplici cuiuspiam rei, vel personae, vel facti indicatione: aut ex propositis aliquid deducens* (p. 178).

³ Srov. Pontanus, s. 177.

⁴ Boh. Ryba (1969) zde překládá „stručnost, jasnost, vtípnost“.

⁵ V 1. kapitole *Verisimilií* (*Fundamentum verisimilium nostrorum*).

⁶ Co Balbín rozumí „pouhými vtípnostmi“? To se může zdát poněkud nejasné. Balbín proto uvádí příklad, a to následujícími slovy: ***ut v. g. qui IESULUM Musicam amare & colere probaret multis versibus, quod nos (nescio an satis foeliciter) praestitimus in Epigrammatis, quae Anno 1655. Pragensi Philosophiae dedicavimus*** (p. 146), jako kdyby např. někdo mnoha verši dokazoval, že Ježíšek má v lásce i úctě hudbu - o to jsme se my, (nevím zda dosti šťastně) pokusili v epigramech, které jsme roku 1655 věnovali pražské filosofii (p. 146). Z Balbínových epigramů, které mi jsou známy, může tato charakteristika odpovídat nejspíše epigramu ***IESULUS Musicus, & Musicis natus***, otištěnému v prvním vydání sbírky *Examen melissaeum* (1663) na fol. K1v-K2r (ve 2. vyd. na s. 72), v němž jsou pojmy z oblasti hudby vztahovány k událostem z Ježíšova dětství, Balbín si při tom pohrává s různými druhy přenesení významu a dvojznačností některých latinských slov, takže celek je spíše zřetěžením těchto jednotlivých důvtipných spojení než pointovaným epigramem v běžném slova smyslu.

IESULUS Musicus, & Musicis natus.

Huc Templis gens nata veni! jam *Missa canetur*:

Astra canent longum Gloria, Credo Magi.

Sanctus, & Agnus erit Puer hic; sunt parva Capella

Innocui, tactum Militis ira dabit.

Durus erit Cantus; tremulè Styx atra sonabit.

Infans si taceat, nonne Memento facit?

Ah alij valeant! *Author Charissimus iste est: (a)*

Huius in Aegyptum quàm Fuga docta fuit.

(a) Charissimus Musicae Princeps.

(Examen melissaeum 1663, fol. K1v-K2r)

- ⁷ Pontanus p. 179nn. Pontanovu *epigramma simplex* odpovídá u Balbína, jak sám konstatuje (p. 151, s. 150), čtvrtý druh, tj. *epigramma laconicum*, a Pontanovo *epigramma compositum* má obdobu v Balbínově *epigramma phrasticum* (třetí druh, p. 150, s. 149).
- ⁸ Anth. Pal. XI 94 (O maličkém Boskovi) a Anth. Pal. XI 88 (O malé Míle).
- ⁹ Boh. Ryba má podle vydání z roku 1710 „Statia“, ale Balbín má patrně na mysli nikoli starověkého Statia, nýbrž novolatinského epigramatika Antonia Stratia (1593-1636).

LITERATURA

- Balbín, Bohuslav: Examen melissaeum. Praegae 1663.
- Balbín, Bohuslav: Examen melissaeum. Praegae 1670 (2. vyd.).
- Balbín, Bohuslav: Verisimilia humaniorum disciplinarum, seu Iudicium privatum de omni litterarum (quas Humaniores appellant) artificio. Praegae 1666.
- Balbín, Bohuslav: Verisimilia humaniorum disciplinarum, seu Iudicium privatum de omni litterarum (quas Humaniores appellant) artificio. Augustae Vindelicorum 1710.
- Balbín, Bohuslav: Verisimilia humaniorum disciplinarum. Nástin humanitních disciplín. Přel. Bohumil Ryba. Praha: Univerzita Karlova, 1969.
- Kalista, Zdeněk: České baroko. Studie, texty, poznámky. Praha: ELK, 1941.
- Kolář, Antonín: De re metrica poetarum Graecorum et Romanorum. Praha, 1947.
- Kučera, Jan Pavel; Rak, Jiří: Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře. Praha: Vyšehrad, 1983.
- Pontanus, Jacobus: Poeticarum institutum libri tres. Ingotstadii 1594.

Ke kategorii *moderního* v českém umění konce 19. a počátku 20. století

EVA ŠTĚDRŇOVÁ

Tématem mého příspěvku je postižení specifického užívání výrazu (pojmu) *moderní* (*modernismus*, *modernost*) v teoretickém uvažování přelomu 19. a 20. století¹, zejména potom v teoretických konceptech umělecké moderny před první světovou válkou.

V úvahách o sémantice pojmu *moderní* navazuji na svoji předcházející práci, v níž jsem se zabývala pojmovou aktualizací adjektiva *moderní* v české kultuře 19. století.² Z historického aspektu jsem sledovala proměny chápání a fungování uvedeného výrazu v průběhu 19. století (zvolenou metodou byla sémantická analýza užití pojmenování v téměř šesti stech ukázkách z uměleckých, teoretických, kritických a publicistických textů z 19. a přelomu 19. a 20. století). Za výchozí bod tohoto historického exkurzu jsem zvolila počátek 19. století, Jungmannovo a Kollárovo převážně pejorativní chápání výrazu *moderní* (tj. jako vlastnosti něčeho, co nebylo v souladu s novou koncepcí české národní kultury, která vytyčovala požadavek kultury jazykově české, vyjadřující českou národní specifičnost). Například J. Jungmann označuje výrazem *moderní* zejména ty jevy společenského života, které nevycházejí z vlastního národa a z jeho jazyka (za nejvhodnější substituty lze pokládat *cizí*, *cizácký*, *módní*). J. Kollárovi představuje *modernost* rovněž „*chorou zásadu*“, *cizí* a nebezpečnou „*duchu a citu národa*“. V porovnání s Jungmannem ji však specifikuje (zejména v souvislosti s hodnocením Máchovy osobnosti a tvorby) a hledá v umělecké metodě romantismu, a to *moderního* romantismu byronovského typu. Z Kollárových formulací („*romanticko-moderní zásadu*“ dává do protikladu k „*zásadě antiky v umění, věd a vzdělanosti*“) je dobře patrné, jak byronismus, dobově chápaný jako přímý protiklad vlastenecké, národně obrozenecké tvorby, svým individualismem a subjektivismem anticipoval životní pocity, senzibilitu i formy uměleckého vyjádření a modely zobrazování příznačné pro moderní umění.

Ze zkoumaných textů je rovněž zřejmé, že zatímco v první třetině 19. století převažuje v pojímání výrazu *moderní* hledisko hodnotící, dochází v průběhu čty-

řicátých a padesátých let k propojení s hlediskem časovým a při jeho užívání je z axiologického aspektu zřetelná tendence k pólu pozitivnímu. K posunu v jeho významu dochází v polovině 19. století, v souvislosti s procesem zcela nového konstituování vztahu individuálního jedince a společnosti a z toho se odvíjející proměnou názoru na poslání a postavení umělce ve společnosti. V procesu pojmové aktualizace adjektiva *moderní* je zejména ve spojitosti s hodnocením Máchova díla tendence označovat výrazem *moderní* kvalitativně nový, netradiční proud umělecké tvorby (později se pro oba proudy ustálilo označení *konformní* a *nonkonformní*). Estetická kategorie národnosti ztrácí prioritu (v *dynamické estetice* májovců) a vedle ní se prosazuje pojetí modernosti jako pozitivní progresivní hodnoty. Tato tendence je završena O. Hostinským, který vymezil *modernost* jako zvláštní historickoestetickou kategorii ve smyslu syntézy kvalitativně nového národního a evropského a jako charakterizační atribut ji jednoznačně spojil s osobností a dílem např. B. Smetany (v tomto smyslu ji také pojmově aktualizuje ve spojení *moderní česká hudba*, v knize vzpomínek a úvah z roku 1901 **Bedřich Smetana a jeho boj o moderní českou hudbu**). Oproti první polovině 19. století, kdy bylo akcentováno ono *český (národní)*, dochází rovněž v poměru českého a *moderního* k významovému posunu. Počínaje Hostinským zdůrazňuje se stejným způsobem *moderní i české (národní)*, až se v devadesátých letech dostává do popředí ono *moderní*, a to přímo proklamativně v názvech uměleckých seskupení a manifestů (Česká moderna, Katolická moderna, Česká hudební moderna apod.).

Je tedy zřejmé, že pojmenování *moderní* (i všechna ostatní vycházející od latinského adjektiva *modernus*) i v procesu 19. století teprve se vytvářející pojem *moderní* jsou kategorie historické. Pojmová aktualizace výrazu *moderní* ve spojení *česká moderní kultura (literatura)* vytvořila se až v průběhu 19. století a je spojena s hlubokými společenskými proměnami, jejichž důsledkem byla emancipace subjektu. Moderní doba je chápána jako doba nového pojetí lidského subjektu a podstatný rys 90. let 19. století spočívá v úsilí identifikovat jeho roli v systému společenské kultury; tento proces se zprostředkovaným způsobem odrazil i v oblasti umělecké tvorby, kde normativně spoluvytvářel to, co bylo nejobecněji generalizováno jako moderní kultura.

Můžeme tedy konstatovat, že na přelomu století se výraz *moderní* stává, se všemi výhradami k jeho relativnosti, jedním z obecných pojmů dobového kulturního vědomí, což také znamená, že převládá hodnotící hledisko nad časovým, a to s pozitivními aspekty jeho výkladu. Nicméně jeho užití má celou škálu významových konsekvencí, a to zvláště se zřetelem k širí sémantického pole jeho uplatnění.

Široký pohled na problematiku *modernizace* podává např. studie historika Otty Urbana *Modernizace a moderna na konci století*, která spolu se stáří histo-

rika umění Petra Wittlicha *Paradox moderny* patří k zásadním textům publikace **Moderní revue 1894-1925**. Urban pojem moderna chápe v nejširším smyslu jako výraz radikálního politického, estetického a obecně světonázorového kriticismu, rozbíjejícího „jistoty světa“ a adjektivu moderní přikládá *historicky zvláštní význam*³, především ve smyslu protikladu k systému fixovaných společenských a kulturních norem, k nejruznějším determinacím dobového společenského systému. Konstatuje tudíž, že „v mnoha individualizovaných podobách se moderna jevil a do roku 1914 především jako určitý životní postoj.“⁴

Artikulace *modernismu (modernosti)* v estetické oblasti, která je podmíněna aktivitami tvůrčího subjektu, tedy fenoménu jedinečného a těžko uchopitelného, je však složitější, s celou škálou významů. V této sféře je *modernismus (modernost)* v mnou sledovaném období, tj. od 90. let 19. stol. do počátku první světové války, spojován jak s různými uměleckými tendencemi a směry, s novými způsoby uměleckého vyjadřování, tak rovněž všeobecně s neobyčejným rozšířením a otevřením individuální senzibility. Všimněme si diferenciací myšlenkového světa *moderního* názoru nejvýznamnějších dobových uměleckých periodik: Volné směry, časopis nejen výtvarný, ale i literární, vydávaný SVU Mánes, *směřoval ke klasickému modernismu s jeho důrazem na problém syntézy*⁵, okruh autorů *Moderní revue* spojoval *modernismus* se symbolistně-dekadentní orientací (oba časopisy se také *po celé první desetiletí 20. století po svém vyrovnávaly se všeobecným obratem od impresionismu, symbolismu a dekadence ke klasicismu a expresionismu*)⁶, Umělecký měsíčník, významný avantgardní časopis vydávaný Skupinou výtvarných umělců (v ní byli spolu s výtvarníky zastoupení i literáti), vnímal *modernismus* výhradně ve spojení s expresionisticko-kubistickou orientací (v jisté krátké fázi i s novoklasicistními tendencemi). Rovněž vnímání moderního umění jako zvláštního, ale obtížně definovaného fenoménu, bylo pocíťováno různým způsobem: např. pro M. Martena byl synonymem moderní senzibility lyrický impresionismus⁷, K. Čapek spojoval moderní umění rovněž s novou senzitivitou, s novým obsahem lyrismu.⁸

Vraťme se však do dobového teoretického uvažování, v němž se objevuje i potřeba interpretovat samo adjektivum *moderní*. Např. Šalda, který jej užívá velmi často, ve stati **Moderní drama německé** z roku 1897 poukazuje na značnou relativnost a permanentní proměnlivost jeho významu. Výraz *moderní není odborný terminus, není terminus technicus, ... nic neříká, ... jest to pouhý žurnalistický praporeček*. I když zdůrazňuje, že užívá *slova toho s vnitřním odporem*, přesto Šaldovo vystoupení implikuje i snahu pokusit se o jeho upřesnění ve vztahu k ostatním pojmům, popřípadě nalézt jeho sémantické specifikum, které by opravňovalo k jeho užívání: *Ale mělo by být něco, kde se ho užívá tendenčně, s pointou. Tu mělo by být těžkým slovem rozlišení a charakteristiky, kritikou a názorem světa, sudidlem hodnot kulturních, uměleckých, lidských.*⁹

O patnáct let později si obdobnou otázku jako Šalda klade i František Langer: *Dle čeho jest nám možno oceňovati modernost či nemodernost umělcovu? Tato otázka u nás, kde se tak často ozývá přání po moderních kvalitách uměleckého díla, by měla být vždycky a u každého autora znovu zodpovězena... Není-li tedy v obsahu to, co jim dává ceny moderních výtvorů, nezbyvá než hledati ji ve formě.*¹⁰

Zatímco Šalda usiluje o axiologické vymezení výrazu (*moderní* by mělo být *těžkým slovem rozlišení a charakteristiky*), Langer, v souladu s generačním směřováním, pojmenování orientuje k novým tvárným principům, tj. především k vědomí nutnosti nového svěbytného uměleckého tvaru. Vedle obecného užívání výrazu je tedy zřejmé, že je tendence dát mu v dobových souvislostech určitý konkrétní terminologický obsah. To je patrné i z různých dobových recenzí a kritik, včetně těch, jimiž zasahovala literárněkritická moderna na pole výtvarného umění, podílející se na vytváření výtvarné teorie a kritiky (Šalda, Procházka, Neumann, Karásek, Hlaváček, Mrštík, Marten, Dyk a další). O významu tohoto počínu svědčí i obsažný nástin dějin české výtvarné kritiky, který podal A. Novák v Přehledných dějinách literatury české.¹¹ O dobové výtvarné kritice se tam mimo jiné dočteme, že *hlásala odklon od tradičních hodnot domácích a nutnost orientace v pokročilé tvorbě zahraniční.*¹²

Potřeba bližšího významového (obsahového) určení dobově užívaných výrazů souvisí rovněž s vytvářením pojmového aparátu moderního národního kulturního vědomí (jež se zbavuje nacionalistických předsudků, osvojuje si kritičnost k sobě i okolí a otevřenost k živým impulsům kulturního světa), které nově vytyčovali zvláště F. X. Šalda a malíř, grafik, literát a výtvarný kritik Miloš Jiránek v časopisu *Volné směry*.¹³ Tyto termíny, s výrazně pozitivním hodnocením, se vyskytují zejména v souvislosti s tématy, jimž Šalda s Jiránekem ve *Volných směrech* věnovali pozornost. Byla to jednak nová koncepce příslušnosti k modernímu evropanství a s tím související nastínění kontinuity tradice v oblasti výtvarné kultury. M. Jiránek to formuloval v přednášce **O českém malířství moderním** (*Volné směry* 1909), v jejímž úvodu vytyčuje jediné měřítko, jímž se chce řídit při posuzování českého umění, a to je kritérium čistě *umělecké* (odmítá hledisko *českého* a příznačně zmínil Smetanu a Máchu, jejichž umění bylo současníky pokládáno za nečeské). Pojem *modernosti*, jak uvádí v úvodní stati k vydání Jiránekových výtvarně kritických prací Jiří Kotalík, *je tu ...po právu vztažen na vývoj umění od počátků 19. století, kdy...se otevírala cesta k individuálnímu vyjadřování světa.*¹⁴ Začlenění kategorie *tradice* do teoretického systému, o nějž se moderní umění opíralo, zaktualizovalo i kategorii *nového*, a to v širší estetické platnosti. Druhým rysem aktivity Šaldy a Jiránek ve *Volných směrech* byla tendence orientovat české umění k aktuálním myšlenkám a projevům moderního francouzského umění.

Jiránek je vlastním inspirátorem nejvýznamnějších výstav francouzského umění v Praze v prvním desetiletí 20. stol., Šalda o nich psal programové recenze.¹⁵

A nyní k užití pojmů v teoretickém myšlení předválečné moderny. Na základě analýzy manifestačních projevů předválečné moderny, publikovaných časopisecky vesměs v roce 1913, je možné usuzovat, že fenomén *moderního* (*modernismu*) funguje v dvojí rovině: jednak v širším významu jako světonázor nově reflektující silnou dobovou potřebu vymezit nové umění k filozofickým a světonázorovým otázkám (příkladem mohou být Kubištovy úvahy **O duchovém podkladu moderní doby** a **O duchovní podstatě moderní doby**; někteří představitelé předválečné moderny pocítují vztah nového umění k filozofickým a světonázorovým otázkám tak silně, že hledají v umění náhradu za ztracené jistoty náboženské víry). Dále potom jako užší označené pro estetické postoje, které jsou v tomto období jednoznačně orientovány k pojetí umění jako výrazu a z toho vyplývající soustředění na problematiku formy. Tato skutečnost souvisí s významnými vyjadřovacími inovacemi, které se objevují v prvním desetiletí 20. století ve výtvarném umění a speciálně v kubistickém malířství, které nabývají na obecnější platnosti a podílejí se na formování nového umění, tj. především na novém poměru umění a reality. Je to zvláště autonomie uměleckého díla, která je nejzřetelnějším výsledkem tohoto vývoje. V tomto období také přebírá v procesu inovace umění iniciační roli výtvarné umění. *Modernismus* (*modernost*) je spojována především s kubismem, v poezii jsou nositeli této hodnotové kvality, Whitman a Verhaeren, S. K. Neumannem ve stati **Ať žije život!** nazvani *prvními zralými modernisty, prvními objeviteli nové básnické řeči*.

Orientace k umění skutečnost vytvářejícímu a schopnému vše proměnit tvůrčím aktem ve formu je shodně požadována ve všech manifestačních projevech příslušníků předválečné moderny. Např. J. Čapek ve stati **Krása moderní výtvarné formy** píše: *Autonomnost či umělost moderní formy je prvořadý požadavek nového úsilí, neboť již v samotné povaze moderního umění leží, že hledá svou povahovou původnost a že ji chce uchopit jako nejnadhrazenější a vedoucí tvárný princip. To děje se cestou důslednosti, experimentálnosti a vědomého „pěstování“ formy; nad nezformovanost přírody a syrovou dynamičnost vnitřních citů staví umělec něco absolutnějšího, co je duchové: artificialnost či umělost formy*¹⁶. Taktéž Langer konstatuje, že *mladá literatura vyvíjí se ...pod požadavkem formy*.¹⁷ Spojování výrazu (pojmu) *moderní* s požadavkem vnitřního řádu díla, disciplinované a teoretické reflexi podrobované tvorbě, formuloval rovněž architekt Vlastislav Hofman v jediné obecnější teoretické stati publikované v Almanachu na rok 1914 nazvané **Duch přeměny v umění výtvarném**: *Moderní doba jest povahou protinaturalistická: přemáhá přírodu, zmocňuje se jí a stvořuje umělý svět, svět řízený mocnými schopnostmi člověka; vším dotud dosaženým, technikou, důmyslem a praxí, jistotou, rychlostí a samozřejmostí, vědomostmi,*

tvrdostí a silou staví se lidstvo proti domnělé utlačující moci stvořitele a přírody. (...) Moderní umění jest silná touha zmáhati realitu; již tím, že jest principiální, odtrhuje se od živého a syrového podkladu skutečnosti, a veškero jeho úsilí jest přehodnotiti massivní dynamiku života do konstrukce a do abstraktního povrchu, oduševnělého průchodem ducha. (...) Moderní forma jest věčná; není ani imitací předmětů, ani symbolem věcí, nýbrž sama jest věcí, je s ní nakládáno jako se zcela samostatnou věcí, velmi nezávislou na tom, je-li nebo není-li podobna nějakým naturálním předmětům.“¹⁸

Do těchto úvah zapadají i charakteristiky moderního umění z předválečných statí S. K. Neumanna. Jeho vztah k aktuální dobové problematice byl natolik inspirativní, že ho spojenectví s mladou generací vtáhlo do dobových polemik a diskusí. Nový estetický názor vyjádřil Neumann zcela lapidárně: *Víme již příliš dobře, že v umění vždy rozhoduje jak, a nikoli co* /zdūr. E. Š./.¹⁹

Pro předválečnou modernu, i vzhledem k propojenosti výtvarného umění s literaturou, byla příznačná snaha o komplexní interpretaci fenoménu moderního umění, a to na pozadí vnímání dominant dobového uměleckého vývoje (zcivilnění umění a jeho pojetí jako jedné z mnoha lidských činností, soustavná reflexe provázející uměleckou práci, rozšíření oblasti estetických hodnot o celou skutečnost, dynamismus aj.). Pokud v souvislosti s pojmem *moderní (modernost, modernismus)* zdůrazňujeme jejich spojení s problematikou tvárnou, s povědomím nového tvaru jako nositele estetické kvality, činíme tak i jako zvýraznění určitého nového momentu estetického myšlení, a to s ohledem na specifčnost domácí tradice, *kde se vždy více hledělo na látku než na podání*,²⁰ jak uvedl ve výše zmíněné přednášce M. Jiránek.

Vedle kategorie *moderního* zaujímal v systému teoretického uvažování významné místo také kategorie *nového*, taktéž proměnlivá. Jde o výraz značně frekventovaný, jenž v dobové umělecké publicistice k sobě váže řadu různých obsahových vymezení. Např. v Uměleckém měsíčníku se s pojmem *nové umění* setkáváme velmi často, a jako jeho atributy jsou uváděny formová ekonomie, stylotvorné úsilí, objektivizace, což ovšem souvisí se zaujetím novoklasicismem, jež bylo příznačné v určité době (zhruba v roce 1912) pro literární část Uměleckého měsíčníku.

Závěrem snad pouze konstatování, že vzhledem k metodologické povaze daného problému i rozsahu příspěvku je obtížné doložit konkrétní analýzou to, co bylo řečeno obecně. Jde spíše o to, naznačit směr uvažování, který vyplynul z interpretace zkoumaného materiálu.

POZNÁMKY

- ¹ Přelom století jako specifickou kulturní periodu vymezujeme v našem případě zhruba od poloviny osmdesátých let 19. století do počátku první světové války.
- ² K sémantice pojmu česká moderní kultura, *Prameny české moderní kultury I* (sborník materiálů mezioborového symposia, Plzeň 17.-19. března 1987), Národní galerie v Praze a Ústav pro českou a světovou literaturu ČSAV, Praha 1988.
- ³ Urban, O.: Modernizace a moderna na konci století. In: *Moderní revue 1994-1925*, Torst, Praha 1995, str. 24
- ⁴ Tamtéž, str. 36
- ⁵ Wittlich, P.: Paradox moderny. In: *Moderní revue 1994-1925*, Torst, Praha 1995, str. 79
- ⁶ Prahel, R.: Moderní revue *et/versus* Volné směry. In: *Moderní revue 1994-1925*, str. 100
- ⁷ Marten, M.: O lyrickém impresionismu, *Moderní revue 1906/07*. In: *Moderní revue 1994-1925*, str. 320-321
- ⁸ Lyrismus jako podstatný znak umění formuloval Karel Čapek ve statích Několik nových dramát francouzských, *Scéna 1913* a Moderní lyrika francouzská, *Lumír*, 1913.
- ⁹ Šalda, F. X.: Moderní drama německé. *Literární listy* 18, 1897, č.16-24. In: *Juvenilie; stati, články a recenze z let 1891-99*, Aventinum, Praha 1925, s. 222
- ¹⁰ Langer, F.: Herbert Eulenberg, Divadlo 1913. In: *Prostor díla. Úvahy a vyznání o kultuře*, Akropolis 2001, s. 69
- ¹¹ *Přehledné dějiny literatury české*, reprint čtvrtého vydání, Atlantis 1995, str. 1092-1098. A. Novák je také autorem několika časopiseckých pojednání o jednotlivých osobnostech.
- ¹² Tamtéž, str. 1095
- ¹³ Šalda redigoval *Volné směry* v letech 1903-1907, *Jiránek 1906-1910*.
- ¹⁴ Kotalík, J.: Výtvarně kritické dílo Miloše Jiráčka. In: *Miloš Jiránek, Literární dílo II*, SNKLU, Praha 1962, str. 57
- ¹⁵ F. X. Šalda, Géniova materšтина /Prolog k výstavě Rodinově/, *Volné směry*, 1902. F. X. Šalda, Impresionism: jeho rozvoj, rezultáty, dědicové. Historický exkurs a kritické glosy k pražské výstavě; Prokletý malíř (Paul Cézanne), *Volné směry II*, 1907; F. X. Šalda, Mladí Francouzové pod Kinskou, *Novina* 3, 1910.
- ¹⁶ Čapek, J.: Krása moderní výtvarné formy, *Přehled* 12, 1913/14, s.17-18, 37-38. In: *J. Padrta, M. Lamač, Osmá a Skupina výtvarných umělců 1907-1917*, str. 135.
- ¹⁷ Langer, F.: Stav moderní literatury, *Snaha 1913*, str. 7
- ¹⁸ Hofman, V.: Duch přeměny v umění výtvarném, Almanach na rok 1914. In: *J. Padrta, M. Lamač, Osmá a Skupina výtvarných umělců 1907-1917*, str. 211.
- ¹⁹ Neumann, S. K.: Ať žije život!, *Lidové noviny* 2. srpna 1913. In: *J. Padrta, M. Lamač, Osmá a Skupina výtvarných umělců 1907-1917*, str. 141
- ²⁰ Jiránek, M.: O českém malířství moderním. In: *Literární dílo II*, SNKLU, Praha 1962, s. 17.

**OPERA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE
LIBERCENSIS
SERIES BOHEMISTICA
VOL. III, MMV
EUROLINGUA 2004**

V roce 2005 vydala Technická univerzita v Liberci,
Hálkova 6, 460 01 Liberec.
Editor: Oldřich Uličný
Redakce: Renáta Pančevová, Kateřina Váňová, Roman Schmidt
Sazba: KČL
Návrh obálky: Kateřina Váňová
Vytiskl PBTisk, s. r. o., Příbram.
Vydání první. Náklad 150 výtisků. 225 stran.

Distribuuje Katedra Českého jazyka a literatury,
FP TU v Liberci [www.fp.vslib.cz/kcl].

ISBN 80-7083-958-9